BREKEKEKEX

scripsit
THADDAEUS ZIELIŃSKI

I.

Indignabitur fortasse quispiam ranarum adeo in luto coaxationes philologis disserendi materiam praebere; ego tamen censeo non esse fugiendum ridiculae diligentiae periculum, dummodo lepido poetae invento ipsique tantopere caro, ut inde vel totius fabulae indicem effinxerit, aliquantulum lucis afferatur. Idque eo magis, quo minus hodieque inventi illius sapor ab interpretibus intellectus esse videatur.

Bacchus enim cum a Charone remigis iussus sit officium suscipere, primo se ad hanc rem aptum esse desperat, tum vero meliorem colligit spem, postquam ei trux ille animarum vector ranas canoras carmine suo subventuras esse promisit. Cupide igitur a Charone petit, ut voce sua remigandi signum det. Quod ille versiculo facit ita conformato:

ὦ ὀπόπ, ὦ ὀπόπ.

Et hic est primus versus, de quo cum Radermachero dissentio. Is enim in accuratissimo suo multisque numeris laudabili commentario (p. 168) dimetrum hic agnoscit dactylicum, qua in re longe mihi a vero videtur aberrasse. Primum enim nego quemquam secundum rhythmum dactylicum remigare posse; tum vero consentaneum est, cum κατακελευσμοῦ locum hic dimeter obtineat, eundem eum efficere rhythmum cum ipso ranarum signo:

ὦ ὀπόπ — ὦ ὀπόπ
βρεκεκεκὲξ — κοὰξ κοάξ

Cogimur igitur duplicem statuere post alterum -όπ syllabam ancipitem, ut dimeter evadat trochaicus ad remigandum efficacissimus, cum ad priorem arsin mergatur, ad posteriorem siccetur remus.

Et hoc in omni traiectu servatum esse persuasum habemus. Quod si nobis constat, ex sola signi celeritate maior minorve remigandi labor pendet. Et Charonis quidem κατακελευσμὸς hac ex parte commode humanus fuisse videtur; ranae autem cum cantum suum initio ad hanc eandem celeritatem accommodaverint, canendi voluptate pellectae paullatim sibi

indulgere coeperunt, quae res v. 221 iustam Bacchi querellam movit. Iam qui huius querellae effectus existere potuerit, nemo comoediae peritus dubitabit: ut enim in Thesmophoriazusis Mnesilocho de vinculorum artitudine querenti ita male salsus subvênit Scytha, ut eum artiore astringeret nexu, ita etiam ranae paulo laxiorem flagitanti rhythmum ita respondisse videntur, ut celerius *Brekekekex* suum eiacularent, quod inde a versu 225 factum esse puto. Et iterum hoc eodem artificio usae sunt v. 239, et post renovatas infelicis lamentationes v. 240 iterum usurae — vide modo hoc μᾶλλον μὲν οὖν v. 241 — nisi idea salvatrix Bacchi desperationem levasset.

Hucusque vix quidquam novi attulisse videor; quin interpres francogallicus H. van Daele ad hunc ipsum versum 241 μᾶλλον κτέ diserte adnotat: *Toute cette scène est en crescendo: le chant des grenouilles, la rapidité de la manoeuvre, la fatigue et la colère de Dionysos.* Sed in eis quae sequuntur plane friguit commentatorum ars.

Quid enim? Sibi ipse vindicat Bacchus ranarum *Brekekekex:* τουτὶ παρ' ὑμῶν λαμβάνω v. 251. Quid postea? Egregie profecit miser, quod praeter remigandi etiam canendi negotium suscepit. Et canat licet; quid hoc ad ranas, cur adiutorem nactae tantopere animis conciderunt, ut sub navigandi finem plane obmutescerent? Alto hoc problema silentio premunt interpretes; ne Radermacher quidem, ceteroquin investigator acutissimus, nodum ullum invenisse videtur. Scilicet ipse textus nil continet quod nos attentos reddat: praeter textum autem quid est, quod nos curare oporteat?

II.

Nimirum haec est „mortua" illa interpretandi ratio, quam Iresiones meae vol. I (pag. 260sqq.) acriter ut fas erat perstrinxi; qua adhibita haec Ranarum scaena languescere est iussa. Ego vero praeter textus testimonium etiam ratiocinando aliquid momenti tribuo; velut hoc loco ita mihi ratiocinari posse videor:

1. Nemini dubium est, quin ex ranarum signi celeritate etiam remigandi celeritas pendeat;

2. Nimia remigandi celeritas Baccho fatigationem et fastidium movet;

3. Hinc eius in illud ranarum *Brekekekex* odium et ira. Iam cum hoc signum ranis ademptum in suum usum traxit, quid tandem consecutus est? Nempe ut remigandi celeritatem sibi ipse constituere posset. Suus sibi ergo exinde κατακελευστὴς factus est, ranis ab hoc officio remotis; quod acerrimum eis dolorem inussisse nemo mirabitur. Obticuerunt igitur; quidni? Utpote quae canendo nihil amplius consequi potuerint et plane esse supervacaneum factum laborem suum videant. Ita silentium earum et apte et lepide explicatur.

Ipsum vero Bacchum quanta credimus voluptate celeritatis temperandae libertatem in usum suum convertisse? quanta commoditate leniter reclinem *Brekekekex* arrepti mensuram in tot moras quot ipsi conveniebant extendisse? Et certum est in hac ipsa re consistere scaenae nostrae salem et saporem, in hac scilicet subita et inexpectata temporis mutatione.

Praeclaram habuit occasionem hoc per musicam illustrandi qui huic scaenae modulos addidit Barry Anglus, cuius rei notitiam collegae carissimi Stephani Cybulski humanitati debeo. Quid quaeris? totam neglexit, cum omnes versus a primo ad ultimum eadem temporis mensura defluentes fecit. Nec propterea culpandus est: philologorum erat hanc ei illustrandi vim indicare, ipsius, utpote musici — placitis eorum obsequi. Quod ne cui in posterum liceat, scaenam nostram — in brevius tamen, ut chartae parcatur, coartatam — sub legentium aspectu ponam, mensurae signis italicis, quibus hodie uti solemus, in margine additis.

208	ΧΑΡ.	ὦ ὀπόπ, ὦ ὀπόπ.	*Allegro*
	ΒΑΤ.	βρεκεκεκὲξ κοὰξ κοάξ.	
210		βρεκεκεκὲξ κοὰξ κοάξ.	
		λιμναῖα κρηνῶν τέκνα	*accelerando*
		ξύναυλον ὕμνων βοὰν	
213		φθεγξώμεσθ'	
218		χωρεῖ κατ' ἐμὸν τέμενος	
		λαῶν ὄχλος.	
220		βρεκεκεκὲξ κοὰξ κοάξ.	*vivace*
	ΔΙΟ.	ἐγὼ δέ γ' ἀλγεῖν ἄρχομαι	
		τὸν ὄρρον, ὦ κοὰξ κοάξ.	
		ὑμῖν δ' ἴσως οὐδὲν μέλει.	
	ΒΑΤ.	βρεκεκεκὲξ κοὰξ κοάξ.	*accelerando*

225 ΔΙΟ. ἀλλ' ἐξόλοισθ αὐτῷ κοάξ,
οὐδὲν γάρ ἐστ' ἀλλ' ἢ κοάξ.
227 ΒΑΤ. εἰκότως γ', ὦ πολλὰ πράττων...
233 ὃν ὑπολύριον ἔνυδρον ἐν λί-
μναις τρέφω
235 βρεκεκεκὲξ κοὰξ κοάξ. *presto*
ΔΙΟ. ἐγὼ δὲ φλυκταίνας γ' ἔχω,
χὠ πρωκτὸς ἰδίει πάλαι,
κἄτ' αὐτίκ' ἐκκύψας ἐρεῖ —
ΒΑΤ. βρεκεκεκὲξ κοὰξ κοάξ.
240 ΔΙΟ. ἀλλ', ὦ φιλῳδὸν γένος,
παύσασθε.
ΒΑΤ. μᾶλλον μὲν οὖν *accelerando*
φθεγξόμεσθ, εἰ δή ποτ' εὐ-
243 ηλίοις ἐν ἁμέραισιν...
248 αἰόλαν ἐφθεγξάμεσθα
πομφολυγοπαφλάσμασιν — *presto furioso*
250 βρε-κε-κε-
ΔΙΟ. κὲξ κο-ὰξ κο-άξ. *largo*
τουτὶ παρ' ὑμῶν λαμβάνω.
ΒΑΤ. δεινὰ τἄρα πεισόμεσθα.
ΔΙΟ. δεινότερα δ' ἔγωγ', ἐλαύνων
255 εἰ διαρραγήσομαι.
ΒΑΤ. βρεκε-
ΔΙΟ. κε-κὲξ κο-ὰξ κο-άξ.
οἰμώξετ', οὐ γάρ μοι μέλει.
ΒΑΤ. ἀλλὰ μὴν κεκραξόμεσθά γ',
ὁπόσον ἡ φάρυξ ἂν ἡμῶν
260 χανδάνῃ, δι' ἡμέρας·
βρε-
ΔΙΟ. -κε-κε-κὲξ κο-ὰξ κο-άξ.
262 τούτῳ γὰρ οὐ νικήσετε...
267 βρε-κε-κε-κὲξ κο-ὰξ κο-άξ.
ἔμελλον ἄρα παύσειν ποθ' ὑμᾶς τοῦ κοάξ.

De versibus distribuendis hoc pro certo habeo, v. 250 non choro dandum esse, sed ex maiore parte Baccho; alioquin enim cassus evadit v. 251. Rectene vv. 256 et 261 inter chorum et Bacchum diviserim, iudicent alii; codicum enim auctoritas talibus in rebus nulla est, Bacchi autem victoria finalis ita felicissime praeparatur, si ne muttire quidem loquacem patitur hostem.

Th. Zieliński.

DE QUATTUOR VIRTUTIBUS AUGUSTI IN CLUPEO AUREO EI DATO INSCRIPTIS

scripsit

HIERONYMUS MARKOWSKI

„... princeps, qui est specimen et exemplar omnium". M. Tullii Ciceronis *de virtutibus* libri fragmenta collegit Hermannus Knoellinger. Lipsiae 1908 fig. 10 p. 82.

I. De contextu Rerum Gestarum Divi Augusti c. 34 VI 18—21.

Augustus inter honores a senatu populoque Romano ipsi Id. Ian. a. 727/27 decretos loco novissimo in *Indice Rerum Gestarum* c. 34 VI 18—21 quattuor virtutes in clupeo aureo in curia Iulia posito inscriptas allegat[1]). Ac primum quidem de contextu horum versuum nonnulla praemittenda sunt.

In v. VI 18 post EST formam ectypum gypsaceum Humannianum, item tabulae ope lucis solis a Martino Schede confectae A signum, procul dubio partem A litterae exhibent. Ex qua littera in serie enuntiatorum inde a v. 16 ad v. 21 narratorum extremum ad clupeum aureum pertinens antecedentibus A[*dque*] voce adiunctum esse coniciendum est. Ea coniunctione longiore etiam spatium lacunae in v. 18 XIX litterarum capax accuratius quam brevioribus [*et*] vel [...*que*] coniunctionibus ab editoribus poni solitis expletur. Ex illa A[*dque*] coniunctione posita nec non ex clupeo illo inter honores laudatos extremo loco commemorato Augustum virtutes sibi a senatu populoque attributas honorem summum gravissimumque esse significare velle colligendum est.

In v. VI 20 ante IUSTITIA in ectypo, item in tabulis Mommsenianis et Schedianis pars inferior hastae ad perpendiculum directae et punctum cernuntur. Ad intervallum inde ab initio versus usque ad illam partem procul dubio T litterae replendum XI fere elementa necessaria sunt.

---

[1]) De clupeo illo et de die, quo positus sit, scribit Theodorus Mommsen, *Res Gestae Divi Augusti. Ex monumentis Ancyrano et Apolloniensi* iterum edidit Th. M. Accedunt tabulae undecim. Berolini 1883, p. 152—153.

Quibus de causis versus in c. 34 VI 18—21 verbis ratione monumenti Antiocheni digestis sic restituendi sunt[2]):

C. 34, 9 A[*dque*[3]) *clu*]**PEVS** *aureu*]S·IN[C]VRIA·IVLIA·
10 **POSITVS**·QVEM·MIHI·**SENATVM**·[**POP***ulumq***VE**·**ROM***anu*]M·DARE·VIRTVT S>CLE·
11 [*m***ENT***iaeque*[4]) *e*]T[5])· IVSTI **TIA**[**E**·**ET**·**PIETA***tis caus*]**SA**·**TESTATV***m*] EST PE]*r ei*]VS·
12 CLVPEI·[*inscriptio*]NEM.

Quae verba Augusti ab auctore Graeci monumenti Ancyrani sic redduntur XVIII 2—6 ὅπ[λ]ον τε χρυσοῦν ἐν τῶι βο[υ]λευτηρίωι ἀνατεθ[ὲ]ν ὑπό τε τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ δήμου τῶν Ῥω[μα]ίων διὰ τῆς ἐπιγραφῆς ἀρετὴν καὶ ἐπείκειαν κα[ὶ δ]ικαιοσύνην καὶ εὐσέβειαν ἐμοὶ μαρτυρεῖ.

II. De quattuor virtutibus quae vocantur cardinalibus.

Ad causas consiliaque intellegenda, quibus Augustus commotus quattuor illas virtutes laudatas condiciones suae auctoritatis ideoque fundamenta sui principatus sibi per eius clupei inscriptionem a senatu populoque Romano testandas curaverit, illas neque alias virtutes elegerit, illo neque alio ordine disposuerit, talem neque in alium modum inter eas

---

[2]) Fragmenta Antiochena allata sunt ex libro: *Monumentum Antiochenum. Die neugefundene Aufzeichnung der Res Gestae Divi Augusti im Pisidischen Antiochia. Herausgegeben und erläutert von* Wiliam Mitchel Ramsay *und* Anton von Premerstein. *Mit 15 Tafeln.* Klio, Beiheft XIX (Neue Folge, Heft VI) Leipzig 1927. — Litterae in iis fragmentis servatae typis pinguibus maiusculis redduntur.

[3]) Ferdinand Gottanka, *Das Monumentum Ancyranum und das Monumentum Antiochenum.* Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen LXVI 1930, p. 29—30, paragrapho inserta proponit: 3 [*Atque clupeus aureu*]s. Ceteras coniecturas in variis editionibus tentatas hoc loco afferre longum est.

[4]) Cle[*mentiaequ*]e iustitiae, id quod Gottanka anno 1906 — cf. Gottanka l. l. p. 28 V 20 et p. 30 — proposuit, probatum apud Ramsay-Premerstein l. l. p. 96, in editiones recentiores, ex illorum libro pendentes, receptum est.

[5]) Cle[*mentiaeque e*]t iustitiae scribendum esse cognovit etiam Josef Liegle, Pietas, Zeitschrift für Numismatik. Hrsg. von J. Menadier u. K. Regling XLII 1932, p. 59—100, p. 100. Ac locis a Liegle allatis, quibus complura membra simili modo *que-et-et (ac)* coniunctionibus atque in RGDA c. 34 VI 20 copulata illustrantur, addi licet e. gr. Suet. *Caes.* 28, *Italiae Galliarumque et Hispaniarum;* — Plin. N. H. XXXVI 5, 36 *quadriga currusque et Apollo ac Diana.*

coniunxerit, priorum de virtutibus excellentissimis ac de optimo duce perfectoque principe civitatis doctrinas breviter exponere utile erit.

1. Ac primus quidem easdem quattuor virtutum dominas distinxisse eodemque ordine atque Augustus, virtutem, clementiam, iustitiam, pietatem, praedicavisse videtur Gorgias Leontinus in oratione funebri in laudem civium Atheniensium, qui fortiter pugnantes ceciderant, habita: *Oratores Attici* rec. Io. Georgius Baiterus et Hermannus Sauppius II Turici 1850 p. 129—130 = Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker, Griechisch und deutsch.* 4. Aufl. II Berlin 1922 p. 248, 8—28 οὗτοι γὰρ ἐκέκτηντο ἔνθεον μὲν τὴν ἀρετήν, ...πολλὰ μὲν δὴ τὸ πρᾶον ἐπιεικὲς τοῦ αὐθάδους δικαίου προκρίνοντες..... δίκαιοι <μὲν> πρὸς τοὺς ἀστοὺς τῶι ἴσωι, εὐσεβεῖς δὲ πρὸς τοὺς φίλους τῆι πίστει.

2. Cum aliis virtutibus tum principalibus distinguendis, definiendis, explicandis ex Socratis amicis maxime operam dedit Plato. Qui principio quinque honesti fontes ac partes, sapientiam, temperantiam, fortitudinem, iustitiam, pietatem discernit in *Protagora* peculiariter 349 B σοφία καὶ σωφροσύνη καὶ ἀνδρεία καὶ δικαιοσύνη καὶ ὁσιότης. Ex quarum numero fortitudinem, cum nimis a ceteris virtutibus differat, eximit in eodem libro 349 D τὰ μὲν τέτταρα αὐτῶν ἐπιεικῶς παραπλήσια ἀλλήλοις ἐστίν, ἡ δ' ἀνδρεία πάνυ πολὺ διαφέρον πάντων τούτων.

Pietatem item atque in *Protagora* Plato in numerum virtutum principalium ascribit in dialogis prioribus: *Lach.* 199 DE σωφροσύνης ἢ δικαιοσύνης τε καὶ ὁσιότητος... ἔφαμέν γε τὴν ἀνδρείαν μόριον εἶναι ἓν τῶν τῆς ἀρετῆς. — *Gorg.* 507 A—C πολλὴ ἀνάγκη... τὸν σώφρονα ...δίκαιον ὄντα καὶ ἀνδρεῖον καὶ ὅσιον. — Similiter, sed fortitudine neglecta, *Men.* 78 D δικαιοσύνην ἢ σωφροσύνην ἢ ὁσιότητα... ἢ ἄλλο τι μόριον ἀρετῆς.

Per aliquod tempus Plato pietatem partem iustitiae esse admittere videtur in *Euthyphrone* 12 E ἔμοιγε δοκεῖ... τὸ μέρος τοῦ δικαίου εἶναι εὐσεβές τε καὶ ὅσιον, τὸ περὶ τὴν τῶν θεῶν θεραπείαν.

Ex quo in eo dialogo notionem pietatis vix certo definiri posse exposuit, hanc inter quattuor illas honesti partes iam non enumerat. Eam iustitia quidem contineri leviter indi-

cat in *Symp.* 196 B Ἔρως οὔτ' ἀδικεῖ οὔτ' ἀδικεῖται οὔτε ὑπὸ θεοῦ οὔτε θεόν, οὔτε ὑπ' ἀνθρώπου οὔτ' ἄνθρωπον, sed vocabulum eius inter ceteras virtutes non profert in eodem dialogo 196 D περὶ μὲν οὖν δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης καὶ ἀνδρείας τοῦ θεοῦ εἴρηται, περὶ δὲ σοφίας λείπεται [6]).

In libris post *Euthyphronem* scriptis [7]) apud Platonem in numero summarum virtutum hae quattuor, temperantia, iustitia, fortitudo, sapientia, etsi alio loco ordine alio ducuntur: *Euthyd.* 279 B C τὸ σώφρονά τε εἶναι καὶ δίκαιον καὶ ἀνδρεῖον... τὴν δὲ σοφίαν. — *Phaed.* 69 B C ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ δικαιοσύνη καὶ αὐτὴ ἡ φρόνησις. — *Leg. I* 630 A B δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη καὶ φρόνησις εἰς ταὐτὸν ἐλθοῦσα μετ' ἀνδρείας. — In [Platonis] *Def.* 414 D—412 B singulae virtutes hoc ordine explicantur: φρόνησις... δικαιοσύνη... σωφροσύνη... ἀνδρεία, duabus aliis interiectis 412 B ἐπιείκεια, septem aliis interpositis 412 D πραότης, octo aliis definitis 412 E εὐσέβεια.

Numerus quattuor fontium honestatis in dialogis *Euthyphrone* posterioribus stabilis est: *Pol.* IV 428 A τέτταρα ὄντα τυγχάνει. — *Leg.* XII 963 A τὴν δέ γε ἀρετὴν τέτταρα ἔθεμέν που.

Praesertim civitatem perfecte bonam, siquidem felix esse velit, quattuor illis virtutum reginis ornatam esse debere Plato exponit *Pol.* IV 427 E τὴν πόλιν... τελέως ἀγαθὴν... δῆλον δὴ ὅτι σοφή τ' ἐστὶ καὶ ἀνδρεία καὶ σώφρων καὶ δικαία. Quomodo in civitate quattuor illa genera honesti oriri possint, Plato *Pol.* IV 428 A—434 E explanat. Ut in universa re publica, sic in animo unius cuiusque civis quattuor illas virtutes inesse debere Plato iterum ac saepius censet: *Pol.* IV 441 CD τὰ αὐτὰ μὲν ἐν πόλει, τὰ αὐτὰ δ' ἐν ἑνὸς ἑκάστου τῆι ψυχῆι γένη ἐνεῖναι καὶ ἴσα τὸν ἀριθμόν, similiter IV 434 E, VII 541 B.

3. Loco sapientiae in numerum virtutum rationalium translatae quartam excellentissimam virtutem moralem clementiam vel lenitatem vel mansuetudinem [8]) inducit Aristoteles: *Eth. Nic.* II 1. 1103 b, 15—19 δίκαιοι... ἀνδρεῖοι... σώφρονες καὶ

[6]) Hans Raeder, *Platons philosophische Entwicklung.* Leipzig 1905, p. 163.

[7]) Raeder l. l. p. 129, 146.

[8]) Corp. Gloss. Lat. ed. Georgius Goetz II 122, 10 *Lenitas* πραότης 415, 10 Πραότης*lenitas mansuetudo hoc lenimentum;* III 291, 53 πραοτης*clementia;* 424, 19—20 *mansuetudo* πραότης.

πρᾶοι. Singulas virtutes hoc ordine explicat: III 9. 1115 a, 6 πρῶτον περὶ ἀνδρείας... 13. 1117 b, 23 μετὰ δὲ ταύτην περὶ σωφροσύνης... aliis virtutibus descriptis IV 10. 1126 b, 26 πραότης... V 1. 1129 a, 1 περὶ δὲ δικαιοσύνης. Breviter eadem comprehenduntur V 3. 1129 b, 19—26 προστάττει δ' ὁ νόμος καὶ τὰ τοῦ ἀνδρείου ἔργα ποιεῖν... καὶ τὰ τοῦ σώφρονος... καὶ τὰ τοῦ πράου... αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μέν ἐστι τελεία.

Clementiam inter summas virtutes ethicas primo loco laudat [Aristoteles] *Eth. Eud.* II 3. 1220 b, 38—1221 a, 4 πραότης, ἀνδρεία, αἰδώς, σωφροσύνη, νέμεσις δίκαιον utique inter excellentissimas virtutes explanat III 1. 1228 a, 26 πρῶτον εἴπωμεν περὶ ἀνδρείας. 2. 1230 a, 35—36 περὶ δὲ σωφροσύνης... μετὰ ταῦτα διελέσθαι πειρατέον. 3. 1231 b, 5 τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ληπτέον καὶ περὶ πραότητος... 7. 1234 b, 14 περὶ δὲ δικαιοσύνης ἤδη λεκτέον.

Eundem ordinem in virtutibus principalibus describendis observat [Aristoteles] *Magn. Mor.* I 20. 1190 b, 9 ἡ ἀνδρεία, I 21. 1191 a, 36 ἡ σωφροσύνη, I 22. 1191 b, 23 ὑπὲρ πραότητος, I 33. 1193 a, 39 περὶ δὲ δικαιοσύνης.

At aliis locis Aristoteles clementia neglecta ad quattuor virtutum dominas a Platone constitutas revertitur: *Eth. Nic.* X 7. 1177 a, 32—36 σοφὸς καὶ δίκαιος... καὶ ὁ σώφρων καὶ ὁ ἀνδρεῖος. — Easdem quattuor honesti partes, simul beatitudinis condiciones, alio ordine profert Aristoteles *De re p.* IV (VII) 1. 1323 a, 15—16 ἀνδρείας... σωφροσύνης... δικαιοσύνης... φρονήσεως. — Enuntiato expresso *De re p.* IV (VII) 15. 1334 a, 22—26 ἀνδρείας μὲν οὖν καὶ καρτερίας δεῖ πρὸς τὴν ἀσχολίαν, φιλοσοφίας δὲ πρὸς τὴν σχολήν, σωφροσύνης δὲ καὶ δικαιοσύνης ἐν ἀμφοτέροις τοῖς χρόνοις. Aristoteles sententias Platonis *Pol.* IV 427 E—434 E explicatas in suum usum convertit atque amplificat.

4. Quattuor virtutes primarias a Platone distinctas ac stabilitas recipiunt Stoici: Zeno Citieus apud Plutarchum *De Stoic. rep.* 7 p. 1034 c = *Stoic. vet. fragm.* coll. Ioannes ab Arnim I 200 p. 49, 22—23 φρόνησιν, ἀνδρείαν, σωφροσύνην, δικαιοσύνην. — Idem apud Plut. *De virt. mor.* 2 p. 441 a = *St. v. f.* Arn. I 201 p. 49, 30—34 φρόνησιν... δικαιοσύνην... σωφροσύνην... ἀνδρείαν. — Cleanthes apud Plut. *De Stoic. rep.* 7 p. 1034 d = *St. v. f.* Arn. I 563 p. 128, 36—129, 2 ἐγκράτεια... ἀνδρεία... δικαιοσύνη... σωφροσύνη.

Chrysippus apud Stobaeum *Ecl.* II 59, 4 rec. Wachsmuth = *St. v. f.* Arn. III 262 p. 63, 23—28 φρόνησιν... σωφροσύνην... δικαιοσύνην... ἀνδρείαν. — Idem ib. II 63, 6 W. = *St. v. f.* Arn. III 280 p. 69, 8—17 φρονήσεως... σωφροσύνης... ἀνδρείαν... δικαιοσύνην. — Idem apud Philonem *Leg. Alleg.* I 63 vol. I p. 77, 12 = *St. v. f.* Arn. III 263 p. 63, 36—38 φρόνησις, σωφροσύνη, ἀνδρία, δικαιοσύνη. — Idem apud Diog. Laërt. VII 92 = *St. v. f.* Arn. III 265 p. 65, 5—16 πρώτας μὲν τάσδε· φρόνησιν, ἀνδρείαν, δικαιοσύνην, σωφροσύνην

Andronicus περὶ παθῶν p. 19 Schuchardt = *St. v. f.* Arn. III 266 p. 65, 21—25 φρόνησις... σωφροσύνη.., δικαιοσύνη... ἀνδρεία.

Chrysippus, Apollodorus, Hecato apud Diog. Laërt. VII 125 = *St. v. f.* Arn. III 295 p. 73, 1—2 φρόνιμος... καὶ ἀνδρεῖος καὶ δίκαιος καὶ σώφρων.

Primum igitur locum inter virtutes principales apud Stoicos prudentia obtinet, cum ceteris certae sedes non sint. Clementiam autem et virtutes huic affines a Stoicis veteribus reprobari haec testimonia demonstrant: Zeno Citieus apud Ciceronem *pro Mur.* 29, 61 = *St. v. f.* Arn. I 214 p. 52, 15—17 *sapientem gratia nunquam moveri, nunquam cuiusquam delicto ignoscere; neminem misericordem esse nisi stultum et levem; viri non esse neque exorari neque placari.* Chrysippus apud Stobaeum *Ecl.* II 7 p. 95, 24 W = *St. v. f.* Arn. III 640 p. 162, 35–263, 2 Φασὶ μηδὲ συγγνώμην ἔχειν < μηδενὶ τὸν νοῦν ἔχοντα... > ... Οὐκ ἐπιεικὴ δέ φασιν εἶναι τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα.

Clementiam inertiam animi poenarum exsequendarum impotentis, benignitatem simulantem, esse censet Chrysippus apud Diog. Laërt. VII 123 = *St. v. f.* Arn. III 641 p. 163, 5–6 ἡ ἐπιείκεια οὐδενία[9]) ἐστὶ ψυχῆς πρὸς κολάσεις προσποιουμένη χρηστότητα.

Voce πραότητος a Chrysippo non clementiam, sed potius aequam mentem significari ostendunt verba eius apud Stobaeum *Ecl.* II 115, 10 W. = *St. v. f.* Arn. III 632 p. 161,

[9]) Sic pro οὐδεμία collato loco Platonis *Theaet.* 176 C ἀνδρὸς καὶ οὐδενία τε καὶ ἀνανδρία scribendum videtur. Arnim in οὐδεμία aliquod substantivum, velut ἀδυναμία, latere putat, οὐδένεια non aptum esse ratus.

20—22 τῆς πραότητος οὔσης ἕξεως, καθ' ἣν πράως ἔχουσι πρὸς τὸ ποιεῖν τὰ ἐπιβάλλοντα ἐν πᾶσι καὶ μὴ ἐκφέρεσθαι εἰς ὀργὴν ἐν μηδενί.

In aestimanda clementia a Stoicis veteribus aetatum inferiorum Stoici, qui vocantur medii, discedunt. Quantopere praesertim Panaetio auctore nec non observato more Romano[10]) iis, qui res publicas administrent vel regant, suo loco utendum esse clementia censeat Polybius, laudes eius ducibus vel principibus vel regibus ob clementiam adhibitam multis locis tributae demonstrant[11]).

Stoicorum posteriorum de clementia doctrinae vestigia etiam apud Ciceronem exsistunt. Qui eam inter partes temperantiae commemorat *De inv.* II 54, 164, iustitiae subiungit *De virt.* coll. Knoellinger frg. 6 p. 79 „*ei* (sc. iustitiae) *coniunctam esse necesse est clementiam*", frg. 8 p. 80—81 „*cur tu clementiam adiungis iustitiae*[12]),

Ex Stoicorum recentiorum de clementia doctrina pendet etiam Senecae *De clementia* liber, e. gr. enuntiatum I 3 *Nullum clementia ex omnibus magis quam regem aut principem decet*[13]).

5. Ad Graecorum, accuratius Stoicorum de quattuor honesti rectique partibus doctrinas sese applicant Romani: Auctor ad Her. III 2, 3 *Id* (sc. rectum) *dividitur in prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam.* — Idem III 8, 15 *iuste... fortiter... modeste... prudenter.* — Cicero *Partit.* 22, 76... *prudentia... temperantia... fortitudo... iustitia.*

Cicero *De inv.* II 53, 159 *Habet... partes quattuor* (sc. honestas): *prudentiam, iustitiam, fortitudinem, temperan-*

---

[10]) Stoicos recentiores suas de clementia in gubernandis civitatibus cum virtute ac severitate miscenda doctrinas ex Romanorum usu exemploque duxisse explicat Eduard Norden, *P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI*· Leipzig 1903, p. 328—329.

[11]) De exemplis clementiae apud Polybium laudatis disputat Erwin Sarrazin, *Das Führerideal des Polybius*. Diss. Breslau 1934, imprimis p. 150—152, praeterea p. 116. 119. 124. 32. 136. 158.

[12]) Clementiam, cum in his fragmentis cum iustitia coniuncta sit, a Cicerone in eodem *de virtutibus* libro in temperantiae partibus ductam esse, id quod Knoellinger in frg. 20, p. 90 opinatur, parum probabile esse manifestum est.

[13]) Knoellinger l. l. p. 56—57.

tiam. — De fin. bon. et mal. V 23, 67 *fortitudo... temperantia... prudentia... iustitia...* — Copiose quattuor illae virtutes summae a Cicerone Panaetium secuto explicantur *De officiis* I 5, 15—42, 151, ac singulatim quidem: 6, 18—19 sapientia et prudentia; 7, 20—18, 60 iustitia, 18, 61—26, 92 fortitudo, 27, 93—42, 151 temperantia et modestia. Quo ordine de quattuor officii fontibus in libro *De virtutibus* disputatum sit, incertum est, etsi primum locum iustitia occupavisse videtur [14]).

Cicero, quomodo in laudationibus virtutis partes tractandae sint, disserens, tres eodem ordine ponit, quo in clupeo aureo Augusti laudantur, *De orat.* II 84, 343 „*Virtus... habet plures partes... Nam clementia, iustitia, benignitas, fides, fortitudo in periculis communibus iucunda est auditu in laudationibus*".

A solitis quattuor virtutum excellentissimarum nominibus discedit Cicero, *De leg.* II 8, 19: „*propter quae datur homini adscensus in caelum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem*; II 28 *Mens, Pietas, Virtus, Fides.*

6. Propter quattuor virtutes, quas vivi maxime praestiterint, mortui in titulis sepulcralibus, etsi alii propter alias, praedicantur: Titulus Prienensis anni fere a. Chr. 120 ed. Hiller von Gaertringen, *Inschriften von Priene.* Berlin 1906 n. 109, 253—254 [ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ εὐνοίας καὶ] φιλοδοξίας | τῆς εἰς ἑα[υ]τὸν ε[ὐσεβείας τῆς εἰς θεούς]. — Tit. Poemaneni in Mysia ineunte saec. a. Chr. I positus: Dittenberger OGIS 438, 8—9 ἄνδρα ἀγαθὸν γενόμενον, διενένκαντα πίστει καὶ ἀρετῆι | καὶ δ[ικ]αιοσύνηι καὶ εὐσεβείαι. Tit. Pari insulae saec. p. Chr. I: IG XII 5, 1 n. 274, 8—13 ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ εὐνοίας | καὶ εὐεργεσίας τῆς εἰς τὴν | πατρίδα | καὶ ἐπὶ τῆι πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβείαι | καὶ ἐπὶ τῶι κατὰ πάντα τρόπον ἄριστα πεπολιτεῦσθαι. — Tit. Laconicus aetatis M. Aurelii: IG V 1, 527, 3—9 σω|φροσύνης τε καὶ ἀνδρείας ἕνεκεν | καὶ τῆς ἐν τοῖς πατρίοις | Λυκουργείοις ἔθεσιν | εὐψυχίας καὶ πειθαρ|χίας χάριν.

III. De quattuor honesti partibus disponendis coniungendisque.

1. Augusto prudentiam vel sapientiam a philosophis magnam partem primo loco poni solitam in clupeo aureo

[14]) Knoellinger l. l. p. 74. 77—90. 92.

omnino laudare supersedenti obversatum esse Ciceronis de ea virtute iudicium: *De off.* II 9, 33—34, imprimis 34: *iustitia sine prudentia multum poterit, sine iustitia nihil valebit prudentia* [15]).

2. Virtutem Princeps inter quattuor praestantissimas officii partes primo loco enumerans virtutem bellicam militaremque in animo habet. Ut fortitudinis vocabulum vitaret atque ampliorem virtutis notionem vocemque poneret, Augustus adductus videtur esse opinionibus de fortitudine prolatis apud Platonem, *Polit.* 308 A et 309 D E ἀνδρεία ψυχὴ... ἆρ' οὐχ... ἀποκλίνει μᾶλλον πρὸς θηριώδη τινὰ φύσιν; nec non apud Ciceronem, *De off.* I 15, 46 *fortis animus et magnus in homine non perfecto non sapienti ferventior plerumque est* et ib. 16, 50 *neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus* [16]).

3. Cum virtute clementiam prope componit Gorgias l. l.: τὴν ἀρετὴν — τὸ πρᾶον ἐπιεικές.

Fortitudinem ex animosa parte animi oriundam et contrariam ei placiditatem ex rationali animi parte profluentem in custodibus rei publicae similiter atque in generosis canibus coniunctas esse oportere exsequitur Plato [17]), *Pol.* II 375 C—376 C, iterum III 410 D—411 E, imprimis Δεῖν δέ γέ φαμεν τοὺς φύλακας ἀμφότερα ἔχειν τούτω τῷ φύσει... τοῦ μὲν ἡρμοσμένου σώφρονα τε καὶ ἀνδρεία ἡ ψυχή.

Quas sententias amplificans bonum principem rei publicae prudentemque legum latorem arte vere regia utentem in civitate cum naturis fortibus, celeribus, vehementibus mansuetas, lentas, mites contexere debere exponit Plato *Polit.* 306 A—311 C. — Quibus sententiis Platonis ab altera parte *Polit.* 306 E ἀνδρεῖον... καὶ ταχὺ καὶ ἀνδρικόν, καὶ σφοδρόν, ab altera 307 A ἡσυχαία... καὶ σωφρονικὰ... βραδέα καὶ μαλακά consocianda atque concinnanda esse in re publica arbitrati Augustum maxime commotum normam illam legemque vitae suae *„Festina lente!"* „Σπεῦδε βραδέως!" sibi proposuisse apertum est. Quae verba Augusti tradunt Suet. *Aug.* 25, 4, Gell. *N. A.* X 11, 5, Polyaen. *Strateg.* VIII 24.

---

[15]) Sarrazin l. l. p. 131.
[16]) Sarrazin l. l. p. 157.
[17]) Liegle l. l. p. 96.

Clementiam vel mansuetudinem cum fortitudine, utramque ex animosa parte animi deducens, Platonis doctrina inaccurate reddita copulat [Aristoteles] Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν 1. 3. 1249 b, 1—2 κατὰ Πλάτωνα, τοῦ μὲν λογιστικοῦ ἀρετή ἐστιν ἡ φρόνησις, τοῦ δὲ θυμοειδοῦς ἥ τε πραότης καὶ ἡ ἀνδρεία.

Bonos viros in bellis gerendis graves ac fortes, victores moderatos et mansuetos et clementes esse oportere arbitratur Polybius[18]) XVIII 37, 7 δεῖ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας βαρεῖς εἶναι καὶ θυμικούς... νικῶντάς γε μὴν μετρίους καὶ πραεῖς καὶ φιλανθρώπους.

Quas de clementia cum virtute bellica coniungenda miscendaque sententias, praecipue a Stoicis posterioribus explicatas[19]), iterum ac saepius profert Cicero, *De off.* I 11, 35 *suscipienda quidem bella sunt... parta autem victoria conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt*, ib. 24, 82 *est viri magni, rebus agitatis punire sontes, multitudinem conservare*, ib. 25, 88 *Nec vero audiendi qui graviter inimicis irascendum putabunt idque magnanimi et fortis viri esse censebunt; nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia.*

Utramque virtutem suo loco adhibere vere Romanum esse significant etiam Vergilius, *Aen.* VI 853 *parcere subiectis et debellare superbos*, item Imp. Claudius apud Tacitum, *Ann.* XII 20 *ita maioribus placitum, quanta pervicacia in hostem, tanta beneficentia adversus supplices utendum.*

4. Cum iustis pii una laudantur in fine fragmenti Gorgianae orationis funebris.

Apud Platonem pietas, iustitiae primum in *Euthyphrone* adiuncta, etsi in numerum quattuor honesti fontium in dialogis posterioribus iam non refertur, tamen in iis quoque identidem cum iusto conectitur: *Phil.* 39 E Δίκαιος ἀνὴρ καὶ εὐσεβὴς καὶ ἀγαθὸς πάντως ἄρ' οὐ θεοφιλής ἐστιν; — Iustum et sanctum vel pium a Platone coniuncta commemorantur: *Theaet.* 176 B ὁμοίωσις δὲ (sc. θεῷ) δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι. — *Pol.* X 615 B δίκαιοι καὶ ὅσιοι. — *Polit.* 301 D δυνατὸν εἶναι μετὰ ἀρετῆς καὶ ἐπιστήμης ἄρχοντα τὰ δίκαια καὶ ὅσια διανέμειν ὀρθῶς πᾶσι, — *Leg.* II 663 B ζῆν τὸν ὅσιον καὶ δίκαιον βίον, ib. XII 959 B δικαιότατος ὢν καὶ ὁσιώτατος.

---

[18]) Liegle l. l. p. 96.
[19]) Cf. supra p. 9—10.

Iustitia ergo deos pietas appellatur in [Platonis] *Def.* 412 E Εὐσέβεια δικαιοσύνη περὶ θεούς.

Pietatem iuxta iustitiam collocat Isocrates or. III 2 τὰ περὶ τοὺς θεοὺς εὐσεβοῦμεν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀσκοῦμεν καὶ τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἐπιτηδεύομεν.

Pietatis definitionem a Platone in *Euth.* 12 E propositam, sed sub finem eius dialogi reprobatam nihilo minus in suum usum convertit [Aristoteles] Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν 5. 2. 1250 b, 22 ἡ εὐσέβεια, ἤτοι μέρος οὖσα τῆς δικαιοσύνης ἢ παρακολουθοῦσα.

Graecorum de arta ratione inter iustitiam et pietatem intercedente doctrinas a Platone inchoatas sequitur Cicero: *Partit.* 22, 78 *iustitia dicitur... erga deos religio, erga parentes pietas.* — Pietatem iustitiae, accuratius natura iuri subiungit, utique ad communionem inter homines exsistentem refert idem, *De inv.* II 53, 160—161 *pietas, per quam sanguine coniunctis patriaeque benevolis officium et diligens tribuitur cultus.*

Iustitia et pietas coniunctae iterum ac saepius a Cicerone allegantur: *De fin. bon. et mal.* V 23, 65 *iustitia..., cui sunt adiunctae pietas, bonitas...* — *De nat. deor.* II 61, 153 *pietas, cui coniuncta iustitia est...* — *De re p.* VI 16, 16 *iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est*[20]).

IV. De optimo duce ac principe civitatis.

Qualis quibusque virtutibus praeditus esse debeat is, cui res publica administranda gubernandaque committatur, auctores antiqui crebro disceptant.

1. Ac tres quidem ex illis quattuor virtutum dominis Brasidae Lacedaemonio attribuit Thucydides IV 81, 1 ἄνδρα... δραστήριον... ἑαυτὸν παρασχὼν δίκαιον καὶ μέτριον[21]).

2. Custodibus rei publicae neque peritiam deesse neque

[20]) Cicero suas pietatis interpretationes partim sumit ex [Aristotelis] Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν 5. 2. 1250 b, 19—22 ἔστι δὲ πρῶτα τῶν δικαίων τὰ πρὸς τοὺς θεούς, εἶτα πρὸς δαίμονας, εἶτα πρὸς πατρίδα καὶ γονεῖς, εἶτα πρὸς τοὺς κατοιχομένους· ἐν οἷς ἐστι καὶ ἡ εὐσέβεια.

[21]) Sarrazin l. l. p. 6.

eos ulla parte virtutis hominibus imperio ipsorum obnoxiis inferiores esse oportere arbitratur Plato *Pol.* VI 484 D Τούτους... φύλακας στησόμεθα... ἐμπειρίαι μηδὲν ἐκείνων ἐλλείποντας μηδ' ἐν ἄλλωι μηδενὶ μέρει ἀρετῆς ὑστεροῦντας.

Ne quis rei publicae praeficiatur nisi vir sapientiae amans sive cum aliis tum quattuor illis virtutibus principalibus ornatus, postulat idem ib. 487 A μή ποτ' ἄν τις οἷός τε γένοιτο ἱκανῶς ἐπιτηδεῦσαι (sc. τοιοῦτον ἐπιτήδευμα), εἰ μὴ φύσει εἴη μνήμων, εὐμαθής, μεγαλοπρεπής, εὔχαρις, φίλος τε καὶ ξυγγενὴς ἀληθείας, δικαιοσύνης, ἀνδρείας, σωφροσύνης... τελειωθεῖσι τοῖς τοιούτοις παιδείαι τε καὶ ἡλικίαι ἆρα οὐ μόνοις ἂν τὴν πόλιν ἐπιτρέποις;

Eum, qui rei publicae bonae perfectaeque praeesse velit, huic similem esse debere censet idem ib. VII 541 B ἆδην... ἔχουσιν ἡμῖν οἱ λόγοι περί τε τῆς πόλεως ταύτης καὶ τοῦ ὁμοίου ταύτηι ἀνδρός· δῆλος γάρ που καὶ οὗτος, οἷον φήσομεν δεῖν αὐτὸν εἶναι.

Plato, etsi pietatem in numero quattuor virtutum summarum ducere desinit, tamen, ut custodes rei publicae pii numinique quam simillimi sint, requirit *Pol.* II 383 C ...εἰ μέλλουσιν ἡμῖν οἱ φύλακες θεοσεβεῖς τε καὶ θεῖοι γίγνεσθαι, καθ' ὅσον ἀνθρώποι ἐπὶ πλεῖστον οἷόν τε.

Regnum institutaque Persarum laudans futurum regem eorum a quattuor virtutum magistris singularum virtutum excellentissimarum ita educari, ut illis virtutibus imbutus imperio ipsius subiectis exemplar imitandum fiat, Socrates exponit apud [Platonem] *Alc.* I 121 E—122 A εἰσὶν δὲ ἐξειλεγμένοι Περσῶν οἱ ἄριστοι δόξαντες ἐν ἡλικίαι τέτταρες, ὅ τε σοφώτατος καὶ ὁ σωφρονέστατος καὶ ὁ ἀνδρειότατος.

3. Exemplar boni principis Xenophon repraesentans Cyrum imprimis quattuor virtutum reginis maxime omnium ornatum describit *Cyrup.* VIII 1, 21 πάντων μάλιστα κεκοσμημένον τῆι ἀρετῆι... 23 πρῶτον μὲν τὰ περὶ τοὺς θεοὺς μᾶλλον ἐκπονοῦντα ἐπεδείκνυ ἑαυτὸν... 26 τὸ δίκαιον ἰσχυρῶς ὁρῶν... 30 σωφροσύνην δ' αὐτοῦ ἐπιδεικνὺς μᾶλλον... 34 τῆς πολεμικῆς δ' ἕνεκα ἀσκήσεως...

Principatu neminem dignum esse nisi eum, qui potestati eius obnoxiis melior sit, idem Cyrum facit arbitrantem ib. VIII 1, 37 οὐκ ὤιετο προσήκειν οὐδενὶ ἀρχῆς ὅστις μὴ βελτίων εἴη τῶν ἀρχομένων.

Easdem quattuor honesti rectique partes, quas in Cyri moribus depingendis Xenophon, exemplum optimi ducis

propositurus, enumerat easque eodem ordine Agesilao attribuit: *Ages.* 3—6: 3, 1 νῦν δὲ τὴν ἐν τῇι ψυχῇι αὐτοῦ ἀρετὴν πειράσομαι δηλοῦν... 3, 5 περὶ μὲν εὐσεβείας... 4, 1 Περί γε μὴν τῆς... δικαιοσύνης... 5, 7 μάρτυρας... τῆς σωφροσύνης... 6, 1 Ἀνδρείας γε μή... In *Agesilai* epilogo 9, 10 pro temperantia Xenophon clementiam ponit: πραϋτατός γε μὴν φίλοις ὤν.

4. Propter quattuor virtutum reginas, a Platone constitutas, Isocrates, exemplum perfecti principis civitatis daturus, Euagoram Cyprium laudat or. IX, 22—23 Παῖς μὲν γὰρ ὢν ἔσχε κάλλος καὶ ῥώμην καὶ σωφροσύνην ...ἀνδρὶ δὲ γενομένωι ...ἀνδρία προσεγένετο καὶ σοφία καὶ δικαιοσύνη.

5. Quae condiciones ad obtinendum principatum vel regnum explendae sint, diligenter exponit Aristoteles. Qui in rei publicae gubernatore absolutam virtutem ethicam inesse oportere arbitratur *De re p.* I 13. 1260 a. 12 τὸν μὲν ἄρχοντα τελέαν ἔχειν δεῖ τὴν ἠθικὴν ἀρετήν.

Ex singulis virtutibus iustitiam, temperantiam, fortitudinem unius cuiusque boni civis et rei publicae antistitis communes quidem esse, etsi genere diversas, prudentiam vero solam peculiarem virtutem principis, non hominis imperio eius obnoxii esse censet idem ib. III 4. 1277 b, 16—28 ἀνδρὸς δὴ ἀγαθοῦ ἄμφω, καὶ εἰ ἕτερον εἶδος σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης ἀρχικῆς καὶ γὰρ ἀρχομένου μὲν ἐλευθέρου δὲ δῆλον, ὅτι μία ἂν εἴη τοῦ ἀγαθοῦ ἀρετή, οἷον δικαιοσύνη, ἀλλ' εἴδη ἔχουσα καθ' ἃ ἄρξει καὶ ἄρξεται, ὥσπερ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἑτέρα σωφροσύνη καὶ ἀνδρεία... ἡ δὲ φρόνησις ἄρχοντος ἴδιος ἀρετὴ μόνη... ἀρχομένου δέ γε οὐκ ἔστιν ἀρετὴ φρόνησις.

Ei, qui virtute excellat, omnes libenter obtemperare debere existimat idem ib. III 13. 1284 b, 28—33 ἄν τις γένηται διαφέρων κατ' ἀρετήν, ...πείθεσθαι τῶι τοιούτωι πάντας ἀσμένως.

Ex virtute sola vel gentis vel unius omnibus ceteris virtute praestantiores ius principatus vel illius gentis vel regni illius unius oriri docet idem ib. III 17. 1288 a, 16—21 ὅταν οὖν ἢ γένος ὅλον ἢ καὶ τῶν ἄλλων ἕνα τινὰ συμβῆι διαφέροντα γενέσθαι κατ' ἀρετὴν τοσοῦτον ὥσθ' ὑπερέχειν τὴν ἐκείνου τῆς τῶν ἄλλων πάντων, τότε δίκαιον τὸ γένος εἶναι τοῦτο βασιλικὸν καὶ κύριον πάντων καὶ βασιλέα τὸν ἕνα τοῦτον.

Regem ex hominibus aequis propter eminentiam virtutis vel rerum virtute gestarum constitui opinatur idem ib. VIII (V)

10. 1310 b, 10—12 καθίσταται βασιλεὺς ἐκ τῶν ἐπιεικῶν καθ' ὑπεροχὴν ἀρετῆς ἢ πράξεων τῶν ἀπὸ τῆς ἀρετῆς. ἢ καθ' ὑπεροχὴν τοιούτου γένους.

6. Quae doctrinae, quibus Plato, Xenophon, Isocrates, Aristoteles principatum vel regnum nisi in egregia virtute non fundanda esse putabant, opiniones communes hominum aetatis Hellenisticae factae sunt, quas e. gr. exprimit Ptolemaeus apud Iustinum XIII 2, 12 *melius esse ex his legi, qui virtutem regi suo proximi fuerint, qui provincias regant, quibus bella mandentur, quam ut sub persona regis indignorum imperio subiciantur.* Ptolemeum ipsum *„ex gregario milite Alexander virtutis causa provexerat"* teste Iustino XIII 4, 10 [22]).

7. Neminem nisi hominem sapientem, prudentia et temperantia et ceteris virtutibus, pietate et auctoritate praeditum, regno et imperio dignum et rei publicae gubernandae scientem esse docent Stoici veteres: Zeno Citieus apud Stobaeum *Ecl.* II 7, 11 g p. 99, 3 W. = *St. v. f.* Arn. I 216 p. 52, 25—53, 12 τὸν μὲν σπουδαῖον... πάντ' εὖ ποιεῖν... φρονίμως καὶ σωφρόνως καὶ κατὰ τὰς ἄλλας ἀρετάς... εὐδαίμων δέ ἐστιν μάλιστα... καὶ εὐσεβὴς καὶ θεοφιλὴς καὶ ἀξιωματικός, βασιλικός τε καὶ στρατηγικὸς καὶ πολιτικὸς...

Imaginem notionemque optimi ducis praestantissimique rectoris rei publicae a Stoicis posterioribus, imprimis a Panaetio effictam, qua flagitant, ut bonus dux atque gubernator civitatis praesertim religionem patriumque cultum deorum observans, moderatus, iustus, fortis clemensque sit, in moribus describendis ducum, principum, regum, quos laude dignos existimat, Polybius adumbrat [23]).

8. Graecorum peculiariter Stoicorum mediorum de virtutibus perfecto moderatori rei publicae necessariis doctrinas partim paulum mutat, partim iterat Cicero [24]), *De re p.*

---

[22]) Sarrazin l. l. p. 69—70.

[23]) Sarrazin l. l. p. 56—165: de religione p. 81—84. 117—118; de temperantia p. 90—130; de clementia of supra p. 10[61]; de iustitia p. 130—139; de fortitudine p. 147—150.

[24]) Contextus fragmentorum affertur ex editione: M. Tullii Ciceronis *opera quae supersunt omnia. Ex recensione* Io. Casp. Orellii

VI frg. 1, 1 *In Politia sua dicit Tullius rei publicae rectorem summum virum et doctissimum esse debere, ita ut sapiens sit et iustus et temperans et eloquens.* — Idem ib. frg. 6, 6 ...*qui rem publicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint.*

9. Specimen optimi regis sapientissimique legum latoris Dionysius Halicarnassensis[25]) daturus Romulum rem publicam Romanam sic instituisse narrat, ut in ea pietas, temperantia, iustitia, fortitudo exsisterent: *Ant. Rom.* II 18, 1—2 πρῶτον μὲν τὴν παρὰ τῶν θεῶν ...ἔπειτα σωφροσύνην τε καὶ δικαιοσύνην... τελευταίαν δὲ τὴν ἐν τοῖς πολέμοις γενναιότητα... ἔγνω διότι νόμοι... εὐσεβῆ καὶ σώφρονα καὶ τὰ δίκαια ἀσκοῦσαν καὶ τὰ πολέμια ἀγαθὴν ἐξεργάζονται πόλιν.

10. Dignitatem regiam virtutis praemium esse oportere neque quamquam regno dignum esse nisi virum pietate, iustitia, fortitudine, oboedientia ornatum explicat Flavius Iosephus, *Ant. Iud.* VI 160 οὐ σωμάτων εὐμορφίας ἔπαθλον ποιοῦμαι τὴν βασιλείαν, ἀλλὰ ψυχῶν ἀρετῆς, καὶ ζητῶ, ὅστις ταύτην ἐστὶ τελέως εὐπρεπής, εὐσεβείαι καὶ δικαιοσύνηι καὶ ἀνδρείαι καὶ πειθοῖ, ἐξ ὧν τὸ τῆς ψυχῆς συνίσταται κάλλος, κεκοσμημένος.

V. De principatus Augusti fundamentis moralibus.

Augustum ex ea re, quod in clupeo aureo ipsi in curia Iulia posito sibi a senatu populoque Romano quattuor virtutes excellentissimas testandas curavit, se simulacrum optimi tutoris civitatis a sapientissimis viris temporum praeteritorum delineatum ad effectum perduxisse exprimere voluisse apparet. Simul quattuor illis virtutibus tam solemniter pronuntiatis Princeps se in re publica constituenda, regenda ad doctrinas illas applicaturum esse indicit.

Atque in singulis quidem virtutibus eligendis Augustus suo arbitrio utitur. In electis autem disponendis atque conectendis exempla priorum sequitur.

...continuaverunt I. G. Baiterus et Car. Halmius. Editio altera emendatior. Vol. IV. Turici 1861.

[25]) Liegle l. l. p. 96.

Ac primum quidem inde, quod ordo virtutum a Gorgia in oratione funebri viris fortibus in pugna caesis attributarum cum ordine virtutum in clupeo illo laudatarum vix casu congruit, Augusto orationem illam haud ignotam fuisse colligendum est.

Deinde Augustus virtutem clementiaque artissime *-que* coniunctione copulans Platonis de his duabus virtutibus in animi partibus animosa rationalique conditis sententias atque Stoicorum posteriorum et Ciceronis eos secuti de utraque virtute bono rectori civitatis adhibenda doctrinas in suum usum convertit. — Ex eadem cogitandi ratione, ex qua virtus clementiaque colligantur, etiam dictum Augusti regulam vitae eius exprimens [26]) manare apertum est.

Postea Princeps iustitiam et pietatem proxime collocans opinionum de ratione inter utramque intercedente a Platone posterisque nec non a Cicerone identidem prolatarum vestigia premit.

Tum Augustus ea re, quod pietati extremum eorum adsignat, se hanc quattuor virtutum excellentissimarum supremam gravissimamque habere significat. Quam pietatis notionem in animo habeat, ex Ciceronis de ea virtute enuntiatis concludi potest: *De inv.* II 22, 66 *pietatem, quae erga patriam aut parentes aut alios sanguine coniunctos officium conservare moneat.* Similiter Cicero triplicem pietatem definit *De re p.* VI 16, 16 [27]). Addenda videtur pietas erga deos [28]).

In pietate plurimi aestimanda Augustus cum Antiocho, rege Commagenes, consentit, qui pietatem in titulo suo sic laudat: *Dittenberger* OGIS 383, 10—12 Ἐγὼ πάντων ἀγαθῶν οὐ μόνον κτῆσιν βεβαιοτάτην, ἀλλὰ καὶ ἀπόλαυσιν ἡδίστην ἀνθρώποις ἐνόμισα τὴν εὐσέβειαν.

---

[26]) Cf. supra p. 13.

[27]) Cf. supra p. 15. — Quid Augustus pietatis voce significare voluerit, non satis ample interpretantur Ernst Kornemann, *Mausoleum und Tatenbericht des Augustus.* Leipzig - Berlin 1921 p. 39[5] Augustum de duplici pietate, erga parentem et adversus deos, cogitavisse existimans, aut Liegle l. l. p. 90 Principem fidem erga liberam rei publicae formam — *„Treue gegenüber der republikanischen Verfassung"* — exprimere censens.

[28]) Cf. supra p. 15[20].

Cum ex quattuor illis virtutibus excellentissimis electis tum ex ratione eas ordinandi conectendique Augustum Graecorum, imprimis Platonis, item Ciceronis de optima rei publicae forma doctrinas haud ignoravisse perspicuum fit. Quattuor illis virtutum reginis publice sollemnique loco inscriptis Augustus suae auctoritatis ideoque simul sui principatus fundamenta moralia declarat, suum consilium rei publicae gubernandae adicit, se ipsum morum virtutumque exemplar aequalibus posterisque imitandum proposuit, futuris principibus rerum publicarum viam sequendam ostendit.

INDICES

1. Loci ex auctoribus allati.

Andronicus Περὶ παθῶν 19, Schuchard: 406

Aristoteles

Ethica Nicomachea

II 1, 1103 b, 15—19: 112
III 9, 1115 a, 6: 113
III 13, 1117 b, 23: 113
IV 10, 1126 b, 26: 113
V 1, 1129 a, 1: 113
V 3, 1129 b, 19—26: 113
X 7, 1177 a, 32—36: 113

De re publica

I 13, 1260 a, 12: 121
III 4, 1277 b, 16—28: 121
III 13, 1284 b, 28—33: 121
III 17, 1288 a, 16—21: 121
IV (VII) 1, 1323 a, 15—16: 113
IV (VII) 15, 1334 a, 22—26: 113
VIII (V) 10, 1310 b, 10—12: 122

[Aristoteles]

Ethica Eudemia

II 3, 1220 b, 38—1221 a, 4: 113
III 1, 1228 a, 26: 113
III 2, 1230 a, 35—36: 113
III 3, 1231 b, 5: 113
III 7, 1234 b, 14: 113

Magna moralia

I 20, 1190 b, 9: 113
I 21, 1191 a, 36: 113
I 22, 1191 b, 23: 113
I 33, 1193 a, 39: 113

De virtutibus et vitiis

1. 3, 1249 b, 1—2: 118
5. 2, 1250 b, 19—22: 119[20]
5. 2, 1250 b, 22: 119

Auctor ad Herennium

III 2, 3: 115
III 8, 15: 115

Augustus

Res Gestae c. 34 VI 18—21: 109

Cicero

Pro Murena 29, 61: 114

De inventione

II 22, 66: 124
II 53, 159: 115
II 53, 160—161: 119
II 54, 164: 115

De oratore II 84, 343: 116

Partitiones oratoriae

22, 76: 115
22, 78: 119

De finibus bonorum et malorum

V 23, 65: 119
V 23, 67: 116

De legibus

II 8, 19: 116
II 11, 28: 116

De deorum natura II 61, 153: 119

De officiis

I 5, 15—42, 151: 116
I 6, 18—19: 116
I 7, 20—18, 60: 116
I 11, 35: 118
I 15, 46: 117

I 16, 50: 117
I 18, 61—26, 92: 116
I 24, 82: 118
I 25, 88: 118
I 27, 93—42, 151: 116
II 9, 33—34: 117

De re publica

VI 1, 1: 123
VI 6, 64: 123
VI 16, 16: 119, 124

De virtutibus libri fragmenta coll. Knoellinger

Frg. 6: 115
Frg. 8: 115
Frg. 10: 116
Frg. 20: 115[12]

Corpus glossariorum Latinorum ed. Goetz

II 122, 10. 415, 10. III 291, 53. 424, 19—20: 112[8]

Diogenes Laërtius

VII 92: 114
VII 123: 114
VII 125: 114

Dionysius Halicarnassensis

Antiquitates Romanae II 18, 1—2: 123

Flavius Iosephus

Antiquitates Iudaicae VI 160: 123

Gellius *Noctes Atticae* X 11, 5: 117

Gorgias Leontinus

Oratio funebris: Oratores Attici ed. Baiterus et Sauppius

II p. 129—130: 111

Isocrates

III 2: 119
IX 22—23: 121

Iustinus

Historiae Philippicae

XIII 2, 12: 122
XIII 4, 10: 122

Philo

Legum allegoriae I 63: 114

Plato

Euthyd. 279 BC: 112
Euth. 12 E: 111, 119
Gorg. 507 A—C: 111
Lach. 199 DE: 111
Leg. I 630 AB: 112
II 663 B: 118
XII 959 B: 118
XII 963 A: 112
Men. 78 D: 111
Phaed. 69 BC: 112
Phil. 39 E: 118
Pol. II 375 C—376 C: 117
383 C: 120
III 410 D411 E: 117
IV 427 E: 112
IV 427 E—434 E: 113
IV 428 A: 112
IV 428 A—434 E: 112
IV 434 E:112
IV 434 E: 112
IV 441 CD: 112
VI 484 D: 120
VI 487 A: 120
VII 541 B: 112, 120
X 615 B: 118
Polit. 301 D: 118
306 A—311 C: 317
308 A—309 DE: 117
Prot. 349 B: 111
349 D: 111
Symp. 196 B: 112
196 D: 112
Theaet. 176 B: 118
176 C: 114[9]

[Plato]

Alc. I 121 E—122 A: 120

Def. 412 B—E: 112
412 E: 119
414 D: 112

Plinius *Naturalis historia* XXXVI 5, 36: 110[5]

Plutarchus

De Stoicorum repugnantiis

7 p. 1034 C: 113
7 p. 1034 D: 113
De virtute morali 2 p. 441 a: 113

Polyaenus *Strategematon* VIII 24, 4: 117

Polybius XVIII 37, 7: 118

Seneca *De clementia* I 3: 115

Stobaeus

Eclogae

II 59, 4: 114
II 63, 6: 114
II 95, 24: 114
II 99, 3: 122
II 115, 10: 114

Stoicorum veterum fragmenta coll. Arnim

I 200 p. 49, 22—23: 113
I 201 p. 49, 30—34: 113
I 214 p. 52, 15—17: 114
I 216 p. 52, 25—53, 12: 122
I 563 p. 128, 36—129, 2: 113
III 262 p. 63, 23—28: 114
III 263 p. 63, 36—38: 114
III 265 p. 65, 15—16: 114
III 266 p. 65, 21—25: 114
III 280 p. 69, 8—17: 114
III 295 p. 73, 1—2: 114
III 632 p. 161, 20—22: 114
III 640 p. 162, 35—163, 2: 114
III 641 p. 163, 5—6: 114

Suetonius 110[5]
Caes. 28, 1: 110[5]
Aug. 25, 4: 117

Tacitus

Annales XII 20: 118

Thucydides IV 81, 1: 119

Vergilius *Aen.* VI 853: 118

Xenophon

Agesilaus 3—6: 121
9, 10: 121

Institutio Cyri

VIII 1, 21—34: 120
1, 37: 120

2. Tituli laudati.

Inscriptiones Graecae

V 1, 527, 3—9: 116
XII 5, 1, 274, 8—13: 116

Orientis Graeci inscriptiones selectae ed. Dittenberger:

383, 10—12: 124
438, 8—9: 116

Inschriften von Priene. Hrsg. von F. Frkr. Hiller von Gaertringen. Berlin 1906.

109, 253—254: 116

CICERO PLATONIS AEMULUS

(Ciceronis „Orator" et Platonis „Phaedrus" secum comparentur).

scripsit

SOPHIA FELICIA SILBIGER

(Res instituta porro tractatur et absolvitur).

Tempore progrediente Cicero opinione egregiam formam sola natura observanda effingi posse minime contentus fuit et ideis Platonicis cognitis novam formam aptioremque ad eximiae eloquentiae effigiem illustrandam invenit. Itaque ideas Platonicas adhibuit tamquam fundamentum, quo illa egregiae eloquentiae species, animo modo comprehensa, niteretur, simulque quare sola ratione, non sensibus percipi posset, Platonica doctrina adiutus, explicavit, (arg. de orat. 3. 7. 26; 3. 5. 20). Cicero — ut supra vidimus — primo naturam cuiusque rei sensibus percepit et gradatim ad eam animo rationeque comprehendendam transibat.

Quo factum est, ut oratoris, non qualis fuisset, sed qualis esse deberet, imaginem philosophica disciplina niti voluerit.

Sed adnotandum est Ciceronem, qui ideis Platonicis ad perfectae eloquentiae speciem illustrandam explicandamque usus sit, propriam sui viam ingressum esse, cum et prius hanc quaestionem attigerit et longe aliter ac Plato in Phaedro — qui eloquentiam philosophiae partem habuisset — illam Cicero diversam ac seiunctam a ceteris disciplinis universae scientiae partem propriis praeceptis, a philosophicis longe alienis, obnoxiam tractaverit.

Similitudines, quae Ciceronis „Oratori" cum Platonico „Phaedro" intercedunt.

Ciceronis „Oratorem" e Platonico „Phaedro" pendisse demonstrant non modo mentiones et loci, e Phaedro allati, quae supra iam diligenter perscrutati sumus, verum etiam gravioris momenti similitudines, quae in comparando utriusque operis argumento nobis occurrunt.

Hic enumeranda sunt:

1. Similis apud utrumque auctorem modus rei propositae explicandae,

2. eadem excelsa ac summa sententia ab utroque adhibita,

3. eadem perscrutandi ratio, praecipue idem propositum nempe perfectae eloquentiae speciem investigandam uterque sibi proposuit,

4. idem gravissimum praeceptum ab utroque praedicatum solam rhetoricam ad egregiae eloquentiae speciem assequendam non sufficere, sed materia orationum respecta etiam aliis disciplinis opus esse. Cum iam de similitudinibus dicimus, praetermittenda non est,

5. similis compositio ac ratio in partes dividendi utriusque operis, quae Ciceronem opus Platonicum memoria tenuisse declarant.

1. Quomodo res proposita ab utroque auctore explicata sit, nunc exquiramus.

Ad „Oratorem" conscribendum precibus Bruti, carissimi sui amici, cui negare non potuerit, se impulsum esse Cicero in Oratoris praefatione confitetur. Porro in re tractanda (Or. 10. 33—36) subito ad amicum se vertit sinceris cum verbis, quibus familiarissimam consuetudinem atque amicitiam, qua inter se coniuncti sunt, exprimit simulque egregias Bruti animi virtutes, quarum admiratione summa captus est, laudibus effert. Quod quidem rei speciem epistulae indit, sed auctor, adhortationis amici memor, statim post hunc excursum ad rem propositam se revocare sollerter scit.

Platonicus quidem „Phaedrus" dialogi forma induitur, tamen si Phaedri personam in dialogo minime actuosam esse nullasque fere partes agere nihilque ad rem conformandam valere respicimus, cum nullas suas opiniones Socratis rationibus opponat, sed potius eis adnuat, si etiam aetatis, qua inter se differant dialogi interlocutores Socrates et Phaedrus, rationem habemus, similes esse — quod ad exponendae rei propositae modum pertineat — Phaedri et Bruti partes — negare non possumus.

Etiam Socrates nulla alia re nisi Phaedri precibus commotus, discendi rationes exponit seque discipulo petenti, tam sibi caro, tam docili, tam diligenti, qualis sit Phaedrus, recusare nullo modo posse aperte dicit.

Si diligentius partes Phaedri, quatenus ad progressum dialogi conferant percontamur, eum uno modo loco (c. 42) ubi de veri similitudine agatur, novam quaestionem attigisse animadvertimus. Ibi Phaedrus suorum praeceptorum iudicium

secutus, oratorem non eo, quod vere iustum sit, sed eo, quod vulgi opinione iustum videatur, cum vulgus hac de re diudicaturum sit, se regere debere existimat affirmatque solam veritatis speciem — verisimilitudinem — cum in verisimilitudine ars persuadendi posita sit — oratori sufficere minimeque ei opus esse illa absoluta — ut ita dicam — veritate. (Cap. 57).

Hoc uno loco excepto Phaedrus in toto dialogo partes minime actuosas agit, nam eius ratio dubitandi simplex esse videtur, quod praecipue orationes scriptas attingit (cap. 39), eius interrogationes breves sunt nullique fere momenti ad explicandam modo rem spectant nihilque interlocutori obiciunt, ergo Phaedrum ullas opiniones diversas Socrati opposuisse minime probant[9]).

2. Nunc dicam de illa, ab utroque auctore adhibita, summa atque excelsa ratione quemque in rebus magnis atque honestis expetendis omnia experiri debere. Quae sententia in extrema paene „Phaedri" parte invenitur, ubi Socrates, qui ad conclusionem pervenit: Phaedr. 58, 273 ...οὐ γὰρ δὴ ἄρα, ὦ Τισία, φασὶν οἱ σοφώτεροι ἡμῶν, ὁμοδούλοις δεῖ χαρίζεσθαι μελετᾷν τὸν νοῦν ἔχοντα, ὅ τι μὴ πάρεργον, ἀλλὰ δεσπόταις ἀγαθοῖς τε καὶ ἐξ ἀγαθῶν· ὥστ' εἰ μακρὰ ἡ περίοδος, μὴ θαυμάσῃς· μεγάλων γὰρ ἕνεκα περιτέον, οὐχ ὡς σὺ δοκεῖς, ἔσται μήν, ὡς ὁ λόγος φησίν, ἐάν τις ἐθέλῃ, καὶ ταῦτα κάλλιστα ἐξ ἐκείνων γιγνόμενα — Phaedro dubitanti, an quis omnino tali officio par esse possit, excelsa illa generali sententia allata respondet: Ἀλλὰ καὶ ἐπιχειροῦντί τοι τοῖς καλοῖς καλὸν καὶ πάσχειν ὅ τι ἂν τῳ ξυμβῇ παθεῖν. Quam sententiam Cicero sibi ascivit et in „Oratoris" praefatione adhibuit. Cum Cicero egregium oratorem, qualis esse deberet, ac virtutes, quibus excelleret necesse erat, depingere sibi proposuit, ne ceteros minore quadam oratoria indole praeditas a studio eloquentiae deterreret, timebat. Or. 1, 3. „In quo vereor, ne, si id quod vis, effecero eumque oratorem, quem quaeris, expressero, tardem studia multorum, qui desperatione debilitati experiri nolint, quod se assequi posse diffidunt".

Sed statim addit summam illam sententiam: (Or. 1, 6) „Nam neque illud ipsum quod est optimum, desperandum est,

[9]) De dialogi interlocutoribus eligendis, ut dialogus imago veri sermonis, e vita cotidiana sumpti videatur, simulque de veritate ratione disputandi exquirenda tractat Th. Sinko Lit. gr. I p. 663. 664.

et in praestantibus rebus magna sunt ea, quae sunt optimis proxima". (Or. 1, 4). „Par est omnes omnia experiri, qui res magnas et magno opere expetendae concupiverunt. Prima enim sequentem honestum est in secundis tertiisque consistere".

Quam rationem in excelsis et magnis rebus expetendis neminem ullo impedimento deterreri debere plurimis exemplis ex litteris et artibus haustis comprobare studet. Cicero — ut supra vidimus — summae illi sententiae, quam ex Phaedro hausit, maiorem locum dat (cap. 1 et 2), sed aliter ac Plato eam in prooemio collocat. Uterque praeclaram illam rationem praedicans, speciem oratoris perfecti in animo habet, sed dum Socrates considerat bonumne an malum, verumne an falsum sit, quid orator dicat, Cicero hanc ethicam quaestionem in eloquentia minime attingit — de his tamen alio loco latius disseremus — sed modo de oratoris ingenio arteque rhetorica tractat.

3. Idem propositum in Ciceronis „Oratore" et in Platonis „Phaedro" conspicuum est.

Cicero in „Oratore" „iudicare, quae sit optima species et quasi figura dicendi" (1, 2) sibi proponit simulque demonstrare, quod eloquentiae genus maxime probandum sibi esse putet, et qualis — eius opinione — esse debeat illa, ut perfectissima habeatur, eloquentiae species. (Or. 1, 3) „... quod eloquentiae genus probem maxime et quale mihi videatur illud, cui nihil addi possit, quod ego summum et perfectissimum iudicem". Quomodo Cicero hoc suum officium exsecuturus sit, ipse aperte demonstrat. Ergo nulla praecepta se ponere dicit, sed modo „excellentis eloquentiae speciem et formam" adumbrare in animo habere (Or. 14, 43), deinde in Orat. 16, 52, quaestionem „quod genus ipsius orationis optimum iudicaret" solvere se velle declarat, alio etiam Oratoris loco (Or. 2, 7) adnotat se non quaerere quis perfectissimus orator fuerit, sed, quid sit illud, quo nihil possit esse praestantius dicendi genus. „Sed quoniam plura sunt orationum genera eaque diversa, neque in unam formam cadunt omnia" propterea Cicero orationibus generis demonstrativi omissis, de genere modo iudiciali et deliberativo, ad forensem contionem praecipue aptis, se tractaturum esse indicit (Or. 11, 37).

Etiam Plato in „Phaedro" quaestionem, quid agat necesse sit, si quis bene vel male scribere velit, solvendam sibi statuit (cap. 40) apertius etiam Socratis verbis id, quod sibi propo-

suit declarat. Phaidr. c. 42: „Οὐκοῦν, ὅπερ νῦν προυθέμεθα σκέψασθαι, τόν λόγον ὅπῃ καλῶς ἔχει λέγειν τε καὶ γράφειν καὶ ὅπῃ μή, σκεπτέον". „Ἆρ' οὖν οὐχ ὑπάρχειν δεῖ τοῖς εὖ γε καὶ καλῶς ῥηθησομένοις τὴν τοῦ λέγοντος διάνοιαν εἰδυῖαν τὸ ἀληθὲς ὧν ἂν ἐρεῖν πέρι μέλλῃ".

Ergo Plato aliter ac Cicero parcis modestisque verbis, quid sibi propositum sit, exponit, quamquam uterque ad unum idemque spectant, quin etiam auctor Graecus suum officium non modo iudicialibus orationibus ac forma dicendi, qua pronuntientur, non terminat, sicut Cicero, sed e contrario sua agendi praecepta cuique orationum generi nec non sermonibus adhibenda esse putat nullo discrimine, habitaene sint orationes an scriptae, aut omnino, quae scripta sint, soluta oratione an poesi sint comprehensa.

Phaedr. cap. 44: „Οὐκ ἄρα μόνον περὶ δικαστήρια τέ ἐστιν ἡ ἀντιλογικὴ καὶ περὶ δημηγορίαν, ἀλλ', ὡς ἔοικε, περὶ πάντα τὰ λεγόμενα μία τις τέχνη, εἴπερ ἔστιν, αὕτη ἂν εἴη, ᾗ τις οἷός τ' ἔσται πᾶν παντὶ ὁμοιοῦν τῶν δυνατῶν καὶ οἷς δυνατόν, καὶ ἄλλου ὁμοιοῦντος καὶ ἀποκρυπτομένου εἰς φῶς ἄγειν".

Qua ex comparatione elucet utrique quidem fere unum idemque propositum esse, adhibendi tamen rationem apud alterum laxioribus, apud alterum magis exiguis terminis contineri. Unde perscrutandi rationes iuxta similitudines etiam quasdam differentias exhibere videntur, — sed de his alio loco tractabimus.

Quod similem apud utrumque auctorem perscrutandi rationem attingit, par idemque agendi praeceptum in „Phaedro" atque „Oratore" commendatum nobis occurrit. Interlocutores, ut recte disserant, in primis scire debere, quid sit omnino illud, de quo disceptetur, sin aliter, numquam ad finem disserendi perventuros esse consentiunt inter se auctores et Graecus et Latinus.

Apud Platonem aperte id confitetur Socrates (Phaedr. cap. 14): „Περὶ παντός, ὦ παῖ, μία ἀρχὴ τοῖς μέλλουσι καλῶς βουλεύσεσθαι· εἰδέναι δεῖ περὶ οὗ ἂν ᾖ ἡ βουλή· ᾗ παντὸς ἁμαρτάνειν ἀνάγκη. τοὺς δὲ πολλοὺς λέληθεν ὅτι οὐκ ἴσασι τὴν οὐσίαν ἑκάστου, ὡς οὖν εἰδότες οὐ διομολογοῦνται ἐν ἀρχῇ τῆς σκέψεως, προελθόντες δὲ τὸ εἰκὸς ἀποδιδόασιν· οὔτε γὰρ ἑαυτοῖς οὔτε ἀλλήλοις ὁμολογοῦσιν· ἐγὼ οὖν καὶ σὺ μὴ πάθωμεν ἃ ἄλλοις ἐπιτιμῶμεν".

Idem apud Ciceronem legimus (Or. 33, 116): quoniam in omnibus, quae ratione docentur et via, primum constituendum est, quid quidque sit; nisi enim inter eos, qui disceptant,

convenit, quid sit illud, de quo ambigitur, nec recte disseri nec umquam ad exitum perveniri potest".

Aliud gravissimi quoque momenti praeceptum, ut orator rerum naturam cognoscat, apud utrumque auctorem prodit, sed latius et planius apud Platonem expositum invenimus. In Or. 2, 10 Cicero summam illam praedicat rationem: „Quidquid est igitur, de quo ratione et via disputetur, id est ad ultimam sui generis formam speciemque redigendum, quam excusandi gratia ideas Platonicas a se in eloquentiae artem translatas esse affert minimeque ignarus est se philophiae viam ingredi, sed ubi de orationis materia tractat, summatim et leviter hanc rem attingit, cum ab oratore postulat, ut, quid dicat, sciat. Ciceronem his dictis ab oratore, ut rerum naturam cognosceret, postulavisse verisimile est, atqui hanc sententiam expresse et clare ab auctore expositam esse negari potest. Aliter apud Platonem sententia illa oratorem rerum naturam, de quibus dicat, scire oportere, toto in dialogo clarius elucet et tamquam ante oculos ponitur.

Quam sententiam exemplis Plato confirmat probatque eum solum, qui naturam rei cognoverit, in utramque partem de ea disputare posse et facile conicere, quid causae sit false disserendi, argumentandique.

Porro Plato docet sententiarum alias esse simplices minimeque dubias, alias, quae in dubium vocentur, itaque has ad simplicem formam, ne quis in errore versetur, redigendas esse putat. Qua de causa Plato rerum naturam, de quibus dicatur, cognoscere oratoris summum officium habet simulque gravissimam rationem, in qua posita est vera eloquentia, praedicat. Quam rationem cuique orationi adhiberi posse existimat, cum is modo, qui naturam cuiuslibet rei perspexerit ac noverit, de ea suo arbitrio dicere possit.

Ergo Plato hanc sententiam expressis verbis ut supra iam vidimus, dilucidam reddit, dum Cicero leviter modo eam attingit.

4. Etiam similis utriusque auctoris modus artis rhetoricae percipiendae definiendaeque mentionem praecipuam meretur. Apud Ciceronem Or. 5. 17 legimus: „Ad has tot tantasque res adhibenda sunt ornamenta innumerabilia, quae sola tum quidem tradebantur ab iis, qui dicendi numerabantur magistri. Quo fit, ut veram illam et absolutam eloquentiam

nemo consequatur, quod alia intelligendi, alia dicendi disciplina est et ab aliis rerum, ab aliis verborum doctrina quaeritur". Verum et perfectum oratorem — ut ex hoc loco elucet — non solum artis rhetoricae praeceptorum peritum, verum etiam omnibus rebus ad artem oratoriam necessariis ac variis disciplinis instructum esse Cicero voluit. Rhetorica enim et rerum disciplina, orationis materia respecta, arte secum coniunctae esse videntur (vide: de orat. 3, 16, 61).

Similiter Plato in Phaedro, ut pulchre et bene aliquid dicatur, oratorem cuiuslibet rei, de qua dicat, naturam ratione cognoscere necesse esse putat, deinde exemplo demonstrat, quo adductus sit orator, rerum disciplinae expers. Phaedr. cap. 42. „... ὅτε σπουδῇ σε πείθοιμι, συντιθεὶς λόγον ἔπαινον κατὰ τοῦ ὄνου, ἵππον ἐπονομάζων καὶ λέγων ὡς παντὸς ἄξιον τὸ θρέμμα οἴκοι τε κεκτῆσθαι καὶ ἐπὶ στρατείας, ἀποπολεμεῖν τε χρήσιμον καὶ προσενεγκεῖν δυνατὸν σκεύη καὶ ἄλλα πολλὰ ὠφέλιμον. ΦΑΙ. Παγγέλοιόν γ' ἂν ἤδη εἴη". Hac occasione data artis eloquentiae propugnatores, qui eam seniunctam disciplinam putant sententiam suam declarare iubet: ἐγὼ γὰρ οὐδέν ἀγνοοῦντα τἀληθὲς ἀναγκάζω μανθάνειν λέγειν. ἀλλ', εἴ τις ἐμὴ ξυμβουλή, κτησάμενος ἐκεῖνο οὕτως ἐμὲ λαμβάνει. τόδε δ' οὖν μέγα λέγω, ὡς ἄνευ ἐμοῦ τῷ τὰ ὄντα εἰδότι οὐδέν τι μᾶλλον ἔσται πείθειν τέχνῃ. Ergo Plato opinioni eorum, qui eloquentiae artem in solis rhetoricae praeceptis positam esse existimant nullamque orationis materiae rationem habent, vehementer repugnat cum dicit (cap. 55), eloquentiae magistras, qui tunc doceant, operarios esse eosque rationes agendi, quibus verum assequendum sit et animi sint cognoscendi, simulque modum, quo partes animorum flectantur et impellantur, celare, quamquam animos non ignorent. Eos ergo quamdiu dicant et scribant nulla cognitionis rerum ac psychologicae disciplinae ratione habita, nullo modo scite et bene scribere videri.

Singulares modo et gravioris momenti similitudines supra attulimus. In duobus enim operibus, quae de una eademque quaestione tractant, comparandis facile animadvertere possumus nonnullas sententias et cogitationes cuiusdam certae disciplinae esse proprias, nonnullas apud quemque fere scriptorem inveniri posse. Quam ob rem huiusmodi loci, quamquam in utroque opere occurrunt, auctorem alterum ex altero pependisse minime probant.

Supra allatae similitudines, quarum maximam vim per-

suadendi habet illa summa ratio ad eloquentiam perfectam assequendam solam rhetoricam non sufficere, sed aliis etiam disciplinis opus esse, aperte demonstrant Ciceronem diligenter accurateque Phaedri argumentum perspexisse ac perscrutatum esse, praesertim cum primis in „Oratoris" capitibus, praecipue quarto, Platonis rationes breviter expositas esse viderimus, ordine, quem Plato in Phaedro servavit, a Cicerone minime neglecto.

Quoniam etiam res minoris ponderis aliquid valent ad explicandum, quantopere auctor ex alieno fonte pependerit, paucis verbis compositio operum nobis consideranda est.

Quod ad „Phaedri" compositionem pertinet, hoc opus duabus ex variis partibus constare videtur, quarum prima tres ingentes orationes, altera generales considerationes de *arte oratoria et egregia eloquentiae specie continentur.*

Si excellentissimorum ac doctissimorum virorum iudicium secuti[10]) his partibus totum arte secum coniunctum corpus effici comprobamus, cum propositum toto in opere aequabile idemque appareat, orationes, quae eloquentiae disciplinam antecedunt, tamquam exempla ad illam illustrandam prodire nobis videntur, ergo prima pars singularis, altera generalis haberi potest.

Similiter „Orator", si eius compositionem diligenter percontamur, duabus ex partibus constat, quarum tamen prima generalis de arte rhetorica, altera singularis de numero tractat. Haec quidem pars cum illa arte coniuncta non est nec non verisimile est eandem alio etiam tempore ortam esse, Ciceronem tamen Phaedri exemplum imitatum esse et hanc de numero partem illi generali adiunxisse et duas illas partes secum coniunctas edidisse conicere nobis liceat.

Differentiae, quae „Oratori" cum „Phaedro" intercedunt.

Priusquam ad differentias, quae in „Oratoris" et „Phaedri" argumento disceptando nobis occurrunt, exponendas adgredimur, paucis verbis res ac conditiones, quibus uterque

[10]) Vide F. Schleiermacher, Platons Werke, Einleitung zum Phaidros p. 41; Th. Sinko Lit. gr. I p. 633.

auctor ad sua opera conscribenda impulsus sit, demonstrare studebimus. De aliis enim quaestionibus temporibus Platonis, cum Phaedrum scribebat, de aliis aetate Ciceronis, cum Oratorem fingebat, disserebatur disputabaturque, quod facile intellegi potest.

Deinde considerandum nobis est, quid inter Ciceronis et Platonis opiniones de philosophiae cum eloquentia coniunctione et vi in eam exercenda, intersit. Itaque hoc loco cum res ab utroque quidem, sed ab alio aliter tractatas, tum etiam materias, quas alter attigit, alter omisit, viceque versa, investigare debemus.

His differentiis exponendis notae cuiusque auctoris propriae et opiniones clarius ac planius apparebunt. Plurimum etiam ad Ciceronis mentem cogitandique rationem melius intelligendas conferent loci, quibus auctor de sua persona propriisque studiis et opinionibus expresse confitetur.

1. Nunc, quibus causis externis condicionibusque differentiae in utroque opere adductae sint, demonstrabimus.

Phaedri argumento nixi, duas fuisse gravissimas quaestiones, de quibus Platonis temporibus studiose disceptaretur, invenimus. a) Imprimis in quaestionem vocabatur rectene agerent eloquentiae praeceptores, qui sola rhetoricae praecepta docerent, orationis materia neglecta. b) Nec minus tunc quaerebatur, utrum oratori verisimilitudo i. e. veritatis species sufficere posset, nulla ratione habita, verumne an falsum esset, quid diceretur, an absoluta veritas oratori esset necessaria et in qualibet re investiganda.

His duabus opinionibus acriter repugnat Plato accuratissimeque argumentatur artem rhetoricam a rerum disciplina seiungi nullo modo posse, cum arte secum coniunctae sint, quam suam sententiam exemplis e medicina, musica, ac dramatica arte haustis probat (Phaedr. cap. 53).

Idem quoque egregiam perfectamque eloquentiam non verisimilitudine, veritatis specie, sed ipsa veritate niti debere putat cum dicit: (Phaedr. cap. 58) "Οτι, ὦ Τισία, πάλαι ἡμεῖς, πρὶν καὶ σὲ παρελθεῖν, τυγχάνομεν λέγοντες, ὡς ἄρα τοῦτο τὸ εἰκὸς τοῖς πολλοῖς δι' ὁμοιότητα τοῦ ἀληθοῦς τυγχάνει ἐγγιγνόμενον· τὰς δὲ ὁμοιότητας ἄρτι διήλθομεν ὅτι, πανταχοῦ ὁ τὴν ἀλήθειαν εἰδὼς κάλλιστα ἐπίσταται εὑρίσκειν. ὥστ' εἰ μὲν ἄλλο τι περὶ τέχνης λόγων λέγεις, ἀκούοιμεν ἄν· εἰ δὲ μή, οἷς νῦν διήλθομεν πεισόμεθα, ὡς ἐὰν μή τις

τῶν τε ἀκουσομένων τὰς φύσεις διαριθμήσηται, καὶ κατ' εἴδη τε διαιρεῖσθαι τὰ ὄντα καὶ μιᾷ ἰδέᾳ δυνατὸς ᾖ καθ' ἓν ἕκαστον περιλαμβάνειν, οὔ ποτ' ἔσται τεχνικὸς λόγων πέρι καθ' ὅσον δυνατὸν ἀνθρώπῳ, ταῦτα δὲ οὐ μή ποτε κτήσηται ἄνευ πολλῆς πραγματείας· ἣν οὐχ ἕνεκα τοῦ λέγειν καὶ πράττειν πρὸς ἀνθρώπους δεῖ διαπονεῖσθαι τὸν σώφρονα, ἀλλὰ τοῦ θεοῖς κεχαρισμένα μὲν λέγειν δύνασθαι, κεχαρισμένος δὲ πράττειν τὸ πᾶν εἰς δύναμιν[11]).

Si Ciceronis „Oratore" tamquam fundamento utimur ad explicandum, quae gravis quaestio eius temporibus animos aequalium occupaverit, et qua re ad hoc opus conscribendum ipse auctor impulsus sit, invenimus duo longe inter se diversa dicendi genera Asianum et Atticum accerrime secum certavisse, ipsum vero Ciceronem, qui natura magis ad exornatam atque amplam loquendi rationem promptus aptusque esse videatur, Atticorum opinioni, qui modo tenue ac simplex dicendi genus coluerint, vehementer repugnavisse. Cicero enim Atticos oratores, qui sola simplicitate tenuitateque dicendi contenti, genus suum arto circulo constrinxerint, in errore versari existimat, cui generi false ab illis percepto verum Atticum loquendi genus opponit: (Or. 9. 29) „Ornate vero et graviter et copiose dicere aut Atticorum sit aut ne sit Aeschines neve Demosthenes Atticus". Plurimis in capitibus (Or. 7, 24; 9, 28; 26, 90; 25, 83; 49, 231; 70, 234; 71, 235) tractat de oratoribus Atticis docendi gratia veros Atticos non modo tenui genere uti, sed etiam cum gravitate et ardore loqui, quod Periclis exemplo confirmatur. (Or. 9. 29). „Istorum enim iudicio si solum illud est Atticum, ne Pericles quidem dixit Attice, cui primae sine controversia deferebantur; qui si tenui genere uteretur, num quam ab Aristophane poeta fulgere, tonare, permiscere Graeciam dictus esset". Quae Ciceronis opinio respondet eius dividendi rationi, quae tria dicendi genera distinguit, quin etiam ad explicandam excusandamque auctoris de vero ac perfecto oratore sententiam accommodata esse videtur. (Qr. 29. 100) „Is est enim eloquens, qui et humilia subtiliter et magna graviter et mediocria temperate potest dicere".

2. Nunc, utriusque auctoris opiniones de philosophiae cum eloquentia coniunctione quatenus inter se differunt, exponemus.

---

[11]) Cf. T. Sinko, Liter. gr. I p. 156. 633. 676.

Iam in similitudinibus tractandis quasdam differentias leviter attigimus, ad quas nunc redeamus necesse est. Cicero, ut supra iam diximus, Phaedro allato opinionem Platonis sine philosophia non posse effici oratorem perfectissimum aperte confitetur. (Or. 4. 14).

Ciceronis tamen opinionem simillimam atque eandem esse ac Platonis si quis putet, vehementer errat. Dum enim Plato eloquentiam interiorem philosophiae partem esse existimat et, cum de eloquentia dicit, non modo orationes, sed etiam sermones et disputationes, nullo discrimine, dicta sint an scripta, in mente habet, Cicero de eloquentia stricto huius verbi sensu atque etiam modo de iudiciali dicendi genere tractat et longe aliter ac Plato eloquentiam universae scientiae partem a ceteris disciplinis seiunctam esse putat.

Quod autem Ciceronis opinionem, qualem vim philosophia in eloquentiam exerceat, attingit, philosophiam, dialecticam, rerum gestarum, ac iuris disciplinam necessarias esse oratori putat, quo uberius et maiore cum scientia de qualibet re dicere possit.

Ergo Cicero cum postulat ab oratore, ut philosophiae scientiam exhibeat, illum variis disciplinis eruditum argumentandique rationum minime expertem esse vult. Quod his verbis elucet: (Or. 3. 12) „huius (sc. Platonis) et aliorum philosophorum disputationibus et exagitatus maxime orator est et adiutus. Omnis enim ubertas et quasi silva dicendi ducta ab illis est". Cicero aliter ac Plato — orationem et disputationem multum inter se differre non ignorat eaque distinguere scit simulque sententiae Platonis infirmandae gratia, a quo longe discrepat, Zenonem et Aristotelem doctissimos viros suae opinionis testes affert. (Or. 32. 113). „Aliud videtur oratio esse, aliud disputatio; nec idem loqui esse, quod dicere; attamen utrumque in disserendo est. Disputandi ratio et loquendi dialecticorum sit; oratorum autem dicendi et ornandi. ... Aristoteles principio artis rhetoricae dicit illam artem quasi ex altera parte respondere dialecticae, ut hoc videlicet differant inter se, quod haec ratio dicendi latior sit, illa loquendi contractior".

3. Nunc, qualem materiam alter attigerit, alter omiserit demonstrabimus.

Orator — Ciceronis opinione — curare debet, ut quam-

libet rem cum planius tum uberius atque ornatius exponat, eamque dicendi rationem sectetur, quae suis probetur auditoribus. (Or. 8. 24). „Semper oratorum eloquentiae moderatrix fuit auditorum prudentia. Omnes enim, qui probari volunt, voluntatem eorum, qui audiunt, intuentur ad eamque et ad eorum arbitrium et nutum, totos se fingunt et accommodant". Eadem sententia in Or. 33. 117. iteratur: „ad commune iudicium popularemque intelligentiam accommodatius" dicere debet orator.

Itaque oratori tria dicendi genera tenenda esse Cicero putat, quae, prout res ac tempus postulent, adhibeat ita tamen ut „parva summisse, modica temperate, magna graviter" possit dicere (Or. 39. 101).

Quae omnia supra allata apud Platonem omissa sunt. Nihil enim de re planius atque uberius exponenda, nihil de orationis ornamentis, nihil de oratione ad iudicium voluntatemque auditorum accommodanda, nihil denique eloquentiae in tria dicendi genera divisione commemorat.

Quaestionem, quo ex fonte materia eloquentiae oratori sit haurienda, simili modo Cicero ac Plato, ut supra iam diximus — solvunt, cum uterque dialecticam tamquam gravissimam disciplinam, quae oratori copiam ubertatemque dicendi simulque argumentandi facultatem suppeditet demonstrat.

Attamen utriusque opiniones hac in re inter se differunt. Plato enim in „Phaedro" ἀνάλυσιν et σύνθησιν oratori adhibendas esse existimat easque notiones planissime explicat, dum Cicero et dialecticae quaestiones et disciplinam de rerum cognitione summatim ac leviter attingit. Aliter ac Plato eloquentiae disciplinam a philosophia esse diversam ratus, exponit Cicero universi generis quaestiones „θέσεις" (Or. 14. 45; 36. 125) et „αὔξησιν", quae „in augendis amplificandisque rebus posita est", illas notas eloquentiae proprias, quas Plato parvi momenti habet.

Eloquentiae disciplinam a Platone cum illas eloquentiae proprias quaestiones omiserit, apte et egregie explicatam non esse Cicero iudicavisse videtur.

Et opinione, quatenus ethica quaestio ad eloquentiam referenda sit, longe inter se dissentiunt Plato et Cicero. Dum ille bonum an malum, verum an falsum sit quid orator dicat considerat et veritatis investigandae rationes demonstrat,

hic, oratorem id quod dicat, bonum an malum putet, nihil quaerit minimeque verisimilitudinis quaestionem attingit[12]).

4. Nunc loci, quibus Cicero de sua persona, propriisque studiis atque opinionibus narrat, afferendi sunt, nam ex his optime cognoscitur, quas oratoris virtutes notasque maximi momenti auctor duxerit.

Cicero philosophiae coniunctionem cum eloquentia gravissimam esse ratus, se cum rhetorum tum etiam philosophorum disciplinis praecipue Academiae ad eloquentiam instructum esse commemorat (Or. 3. 12) probandi gratia ingenium, artem oratoriam atque experientiam vitae oratori perfectissimo minime sufficere, sed aliis etiam disciplinis ei opus esse.

Virtutes, quibus perfectissimus orator excellat necesse est, auctor exponit, cum notas trium dicendi generum proprias ante oculos nostros ponit, quas excellentissimo oratori, prout res ac tempus postulent adhibendas esse putat. (Or. 21. 69). „Erit igitur eloquens... is, qui in foro causisque civilibus ita dicet, ut probet, ut delectet, ut flectat... subtile in probando, modicum in delectando, vehemens in flectendo; in quo uno vis omnis oratoris est". (Or. 21. 70). Ut enim in vita, sic in oratione nihil est difficilius, quam quid deceat videre... est autem, quid deceat, oratori videndum non in sententiis solum, sed etiam in verbis".

Auctor plurimis suis scriptis orationibusque demonstrat se ipsum varietate generum dicendi — prout res postulaverit — usum esse seque cives ad suas orationes attente studioseque audiendas adduxisse gloriatur (Or. 30. 105 squ.). Cicero se magno cum ardore multaque animi vi locutum esse talique modo auditorum animos plerumque occupavisse atque inflammavisse confirmat (Or. 38. 132), Auctor, qui tria officia: „ut probet, delectet, flectat" oratori imponit praecipue natura aptus fuit ad animos flectendos, imprimis iudicum auditorumque mentes miseratione permovendas, qua in re sibi etiam excellentissimos oratores cessisse confitetur (Or. 37. 130).

Cum „Oratoris" et „Phaedri" argumentum diligenter accurateque disceptando perscrutati simus, non modo Platonicum

[12]) Agendi rationem eorum, qui antiquitate officio oratorum fungebantur illustrat T. Sinko Lit. gr. I. p. 453.

„Phaedrum" Ciceroni in „Oratore" conscribendo promptu fuisse, verum etiam auctorem Graecum in eum non exiguam vim habuisse negare non possumus.

Liceat nobis conicere Ciceronem ad „Oratorem" conscribendum „Phaedro" perlecto impulsum esse, praesertim cum eius argumentum non exiguum locum dubitationi dederit, iustaene essent Platonis de eloquentia opiniones in „Phaedro" expositae an non[13]).

Cicero excellentissimus orator, summa exercitatione dicendi atque experientia vitae praeditus, nonnulla sine dubio apud Platonem minime probanda putavit suasque opiniones ad usum vitae magis accommodatas illis Platonicis opposuit. Eloquentiae ut seiunctae disciplinae singularem gravissimumque locum expugnat attribuitque, cum inter iudiciale dicendi genus aliaque genera atque etiam ceteras loquendi forma (ut disputationes) differentias statuere sciebat[14]).

Ergo si Ciceronis cum Platone necessitudinem aestimamus, Ciceronem ommino aut maxima ex parte ex Platone pependisse multumque ex eo hausisse dicere nequimus, sed potius auctorem Romanum proprio iudicio suoque arbitrio adiutum gravissimi momenti praecepta, quibus modis rationibusque perfectissima atque egregia eloquentia assequenda esset, tribuisse confitendum nobis est.

De Ciceronis cum Platone necessitudine aptissime iudicat excellentissimus ac doctissimus magister noster Thaddaeus Sinko, cum dicit „Oratorem Ciceronis egregiam speciem humanitate atque eximia scientia esse imbutam, sed arte rhetoricae tantum loci tribuisse, ut longe a Platonis opinionibus discesserit". (Liter. gr. I. p. 696).

---

[13]) Quintiliani, Inst. Orat. 10. 1. 123 „idem igitur M. Tullius, qui ubique, etiam in hoc opere (sc. in philosophia) Platonis aemulus exstitit".

[14]) Quintiliani, Inst. Orat. 10. 1. 109 „nec vero quod in quoque optimum fuit, studio consecutus est tantum, sed plurimas vel potius omnes ex se ipse virtutes extulit immortalis ingenii beatissima ubertate".

O ŁACINIE WULGARNEJ, JAKO ŹRÓDLE JĘZYKÓW ROMAŃSKICH

napisał

KAZIMIERZ WIKTOR JARECKI

I.

Gdy pragniemy określić wzajemny do siebie stosunek języków romańskich i łaciny wulgarnej, trzeba nam przedewszystkiem postawić pytanie, co to jest łacina wulgarna? Niestety, daleko łatwiej jest operować tem pojęciem mętnem i niejasnem, aniżeli ustalić znaczenie i treść wyrazu. Już w roku 1860, wiedeńska Akademja Umiejętności postawiła, jako zadanie konkursowe, zebranie i opracowanie materjału, któryby przedstawiał i charakteryzował łacinę wulgarną czyli *sermo plebeius*. Konkurs ten, wyrażony stylem pompatycznym i mało zrozumiałym, właściwym tej epoce (elaborat podany jest w całości w dziele Schuchardt'a *Der Vokalismus)* nie wydał żadnego dającego się ocenić wyniku.

W sposób prostszy i całkiem zrozumiały zapytał się Karol Sittl: *Was ist Vulgärlatein?* i tego pytania użył jako tytułu do obszernego referatu, który wygłosił na 40-em zebraniu niemieckich filologów i pedagogów [1]). Właściwością tego referatu, ciekawego i przynoszącego wiele materjału dotąd nieznanego, jest to, że nie daje odpowiedzi na pytanie, które było jego punktem wyjścia. Oczywista rzecz, „można i tak", ale czytelnik, bardziej nawet cierpliwy, odczuje pewnego rodzaju zawód, gdy, jako zaspokojenie swej ciekawości, znajdzie zdanie, zresztą słuszne, że „termin łacina wulgarna prowadzi łatwo do nieporozumień i wytwarza poglądy błędne".

Byłoby również rzeczą próżną szukać definicji łaciny wulgarnej w pracy K. Ettmayer'a *Vulgärlatein* [2]), która jest zwięzłą i pod względem bibljograficznym bogatą, ale dosyć nieprzejrzystą historją problemu łaciny wulgarnej. Ettmayer nie podaje w niej żadnych definicyj i wywody tego autora rozlewają się w jakieś nieokreślone zarysy, w których gubi się

[1]) *Verhandlungen*, Leipzig, Teubner 1890.

[2]) *Gesch. der indogerm. Sprachwissenschaft* II 1, Strassburg 1916.

wszystko, nietylko jasność i wyrazistość myśli, ale nawet chronologja wypowiedzianych sądów.

Gdy więc nasze poszukiwanie za definicją pojęcia łaciny wulgarnej okazuje się bezpłodne, może łatwiej przyjdzie nam podać sposób, w jaki różni autorowie, którzy zajmowali się tem zagadnieniem, starali się samo pojęcie łaciny wulgarnej uczynić bliższe i bardziej zrozumiałe.

Hugo Schuchardt, w dziele *Der Vokalismus des Vulgärlateins* [3]), w ten sposób wyraża się o łacinie wulgarnej: „Wyrażenie łacina wulgarna nie oznacza, ściśle biorąc jednego języka, lecz oznacza sumę różnych stopni językowych i dialektów, od czasu pierwszych rzymskich pomników językowych, aż do pierwszych pomników prawdziwie romańskich". W dalszym jednak ciągu swych wywodów podkreśla autor, zupełnie słusznie, że, dla większości ludzi, tak pojęta łacina wulgarna „otulona jest w mistyczną mgłę ciemności" *(in ein mystisches Dunkel gehüllt)*.

W dziele K. Sittl'a *Die lokalen Verschiedenheiten* [4]), łacina wulgarna została zidentyfikowana z łaciną dialektyczną Italji. Teza ta, najwyraźniej błędna, nie ma już obrońców. Nikt nie będzie przecie dziś twierdził, że, obok łaciny mówionej zwyczajnej, lub raczej poniżej niej, istniał chłopski język polydialektyczny, z którego potem wyrosły języki romańskie. Zresztą pierwszym, który zaparł się tej tezy, był sam jej twórca Karol Sittl [5]).

W duchu „mistycznej" teorji Schuchardt'a utrzymany jest ustęp o łacinie wulgarnej, który podaje F.-G. Mohl w pracy *Les origines romanes* [6]). Według tego uczonego, „języki romańskie nie pochodzą z łaciny, przynajmniej z tej łaciny, którą zachowały nam książki, jeszcze mniej z tego rzekomego zepsucia łaciny klasycznej, które tak mylnie w oczach niektórych przedstawia się jako łacina wulgarna. Tak, jak języki romańskie, tak również łacina wulgarna nie wywodzi się z łaciny literackiej; — przez swe początki jest przeciwnie łacina ludowa starsza, niż język klasyczny, ponieważ, w swych

[3]) I. 1866, II. 1867, III 1868; Leipzig, Teubner.

[4]) Erlangen 1882.

[5]) W pierwszym zaraz ustępie swego sławnego *Jahresbericht über Vulgär- und Spätlatein (Jahresb.* 1891 II 226 n.).

[6]) Praga 1900.

częściach istotnych, jest tylko dalszym ciągiem łaciny pierwotnej, wcześniejszej niż Roczniki kapłanów i niż Livius Andronicus".

Dla zrozumienia teorji autora, wyrażonej stylem dosyć mętnym, należy podać, że jest on twórcą dzieła *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*[7]), w którem szczegółowo uzasadnił swoje poglądy na łacinę wulgarną, wywodzącą się, według niego, z łaciny archaicznej i starych dialektów italskich[8]).

Dzieło Mohla, stało się punktem przełomowym w rozwoju poglądów na łacinę wulgarną. Oto, sami romaniści oświadczyli jednozgodnie, że nie godzą się z tem, by łacinę wulgarną, w jej całości, datować tak wcześnie, jak to proponuje Mohl. Koncentryczny atak, wymierzony w dzieło Mohla, przyczem w szeregu atakujących stanęli nietylko najwybitniejsi romaniści: W. Meyer-Lübke[9]), M. Roques[10]) G. Gröber[11]), ale także wybitni filolodzy klasyczni, jak F. Skutsch[12]), był w gruncie rzeczy generalną ofenzywą nowożytnej nauki przeciw teorjom dzieła *Vokalismus des Vulgärlateins* i przeciw Schuchardt'owi, którego jednak, że względu na jego olbrzymią wiedzę i niespożyte zasługi, nie wypadało atakować, chyba różami[13]).

Dzieło Schuchardt'a zaciężyło nad całą nowożytną nauką. Nie będąc w istocie niczem więcej, jak tylko pracowitym zbiorem materjałów (dziś już w znacznej części przestarzałych), zawierało ponadto poglądy ogólne o charakterze zupełnie mistycznym, które w sposób opaczny tłómaczyły powstanie języków romańskich. M. Kawczyński w Krakowie, który nie liczył się ze słowami wówczas, gdy czuł, że przez jego usta przemawia prawda, w ten sposób, niezwykle trafny,

---

[7]) *Bibl. de l'École des Hautes Études*, 122 fasc., Paris 1899.

[8]) Ocena tych poglądów podana w *Romania* 1900 i w *Jahresbericht* VI, 139 n.

[9]) *Archiv. latein. Lexikogr.* 1898 (598—602).

[10]) *Romania* 1900 (266—287).

[11]) *Zeitschrift roman. Philologie* 1900 (437—440).

[12]) *Liter. Centralblatt* 1901, 283 n.

[13]) Por. komplementy, które prawi pod adresem dzieła Schuchardt'a A. Thomas w Romania 1900: *Le prodigieux Vokalismus des Vulgärlateins, aujourd'hui classique, où tant d'idées justes dominent et disciplinent une masse imposante de menus faits patiemment classés.*

scharakteryzował dzieło Schuchardt'a[14]): „Uczone ale chaotyczne dzieło, które raczej materjał tylko podaje", chociaż — dodaje zaraz Kawczyński — „w tym materjale są wskazówki pełne bystrości, a podstawa bardzo silna".

Poglądy Schuchardt'a, z któremi wiążą się ściśle poglądy E. Wölfflin'a *Bemerkungen über das Vulgärlatein*[15]), wyrażają się w tem, że Schuchardt przyjmuje dwa, równolegle do siebie rozwijające się, bliźniacze języki *(Zwillingsdialekte);* łacinę klasyczną i łacinę ludową, a w zakresie łaciny ludowej przyjmuje jej rozwój od najdawniejszych czasów rzymskich aż do pierwszych pomników językowych romańskich.

W rozwoju tym rozróżnia Schuchardt pięć okresów: 1. Okres łaciny pierwotnej *(Urlatein);* 2. okres archaiczny *(die archaische Periode);* 3. okres trzeci (Schuchardt nie daje mu nazwy. Idzie o okres tzw. łaciny złotej lub klasycznej, od Cicerona do śmierci Augusta i łaciny srebrnej, poaugustowskiej. Te jednak określenia nie byłyby odpowiednie, użyte w odniesieniu do łaciny ludowej); 4. okres czwarty, od Trajana do upadku zachodnio-rzymskiego cesarstwa. (W historji języka łacińskiego nazywamy ten okres okresem łaciny archaizującej i upadku łaciny). 5. Okres panowania łaciny ludowej.

Jak widzimy, Schuchardt przeniósł poprostu na łacinę znany i dobrze uzasadniony podział, stosowany dotąd do klasycznego języka łacińskiego. Natomiast nie dostarczył Schuchardt dowodów na to, że, w tych właśnie ramach, równolegle do łaciny klasycznej, rozwija się odrębna łacina ludowa W ten sposób został stworzony μῦθος o łacinie ludowej, której charakter i istotne właściwości dla nikogo nie były jasne i stąd, w sposób przeróżny i wręcz sprzeczny, były ujmowane przez filologów klasycznych i przez romanistów.

Opozycja przeciw temu mitowi budzi się bardzo wcześnie.

Najgłówniejszy jednak atak przeprowadził K. Sittl[16]). Jego wywody poparł, w przeważnej ich części, Miodoński[17]).

Z ust Sittl'a padło po raz pierwszy to śmiałe i jakże ważkie hasło: „Łacina ludowa, którą operują romaniści, jest

---

[14]) *Studja romańskie,* Kraków 1886.
[15]) *Philologus* 1876.
[16]) *a. a. O.*
[17]) *Archiv latein. Lexikographie* 1893 (146—149).

tworem fantazji *(ein Phantasiegebilde)*". W uzasadnieniu tej tezy wywodzi Sittl: Nikt w dawnem państwie rzymskiem świadomie nie pisał w sposób ludowy, a starzy gramatycy rzymscy uznają tylko mowę artystyczną, natomiast gardzą mową ludową. Nasza bezpośrednia znajomość potocznej mowy rzymskiej redukuje się do szczupłej liczby wyrazów, oznaczonych przez pisarzy jako *vulgo* lub podobnemi określeniami. Łacina plebejska nie powstała z *sermo urbanus,* ani odwrotnie *sermo urbanus* nie powstał z łaciny plebejskiej, lecz obie łaciny tkwią korzeniami swemi, jako bliźniacze dialekty, w *prisca latinitas*. Nie mogą przeto uchodzić za dwa oddzielne języki. W dawnym Rzymie duch ludowy był w dziedzinie językowej czynnikiem tworzącym, duch literatury czynnikiem wygładzającym. Nic przeto dziwnego, że w języku literackim odnajdujemy przeważną część zasobu językowego, którym rozporządzał człowiek prosty.

Wywody Sittl'a, nieraz w sposób jaskrawy wyrażone i w tych właśnie punktach skorygowane przez Miodońskiego[18]), przypomniały tę odwieczną prawdę, że, wszędzie i w każdej epoce dawnego państwa rzymskiego, istniała jedna tylko łacina, obejmująca wszystkie warstwy ludności, jakkolwiek mogła ona być zróżnicowana tak, jak różne były jednostki, które nią mówiły. Język łaciński ludu, był niewątpliwie w przeważnej swej części taki sam, jak język osób wykształconych. Przyjąć należy jedynie istnienie pewnych właściwości języka ludowego, właściwości tak mało określonych, że te same cechy są przez różnych gramatyków zaliczane raz do narzecza ludowego, raz znowu do języka warstw wykształconych.

W tym właśnie duchu wypowiada się F. Max w pracy *Beziehungen des Altlateins zum Spätlatein*[19]), mówiąc, że „nigdy nie należy tracić z przed oczu tej prawdy zasadniczej", iż wszędzie i we wszystkich czasach była tylko jedna jedyna łacina, obejmująca wszystkie warstwy ludności".

---

[18]) I tak n. p. Miodoński podkreśla (jakże słusznie!) znaczenie języków romańskich dla korektywy form łaciny wulgarnej, zwalcza pogląd Sittl'a, jakoby romaniści chcieli odtworzyć romański prajęzyk *(eine romanische Ursprache),* którego nigdy nie było, podnosi wreszcie znaczenie wywodów Kawczyńskiego dla osądzenia procesu powstawania języków romańskich.

[19]) *Neue Jahrbücher Klass. Alterthum* 1909, 435 n.

„Nie należy sądzić-podnosi także L. Laurand [20]) — jakoby łacina ludowa była językiem osobnym, całkowicie różnym od łaciny klasycznej. Ma ona pewne specjalne formy wyrażania, ale zapożycza od łaciny klasycznej przeważną część tego, co ją tworzy, większość swoich wyrazów, większość swych form, większość swych konstrukcyj syntaktycznych".

Takie samo jest zdanie romanistów, wśród których Meyer-Lübke, ciągle jeszcze, pierwsze zajmuje miejsce. Już w swojej *Einführung* [21]), wyraża się Meyer-Lübke, w sposób powściągliwy, że „poglądy na to, co należy uważać za łacinę wulgarną, są bardzo różnorodne i, skutkiem tego, zamiast podkreślania samowolnie wybranych sprzeczności między łaciną wulgarną a literacką, należy mówić raczej wogóle o łacinie". Znacznie dosadniej wyraził tę myśl Meyer-Lübke w swojej pracy *Die romanischen Sprachen* [22]), „Zwykło się jeszcze dziś mówić o łacinie wulgarnej, jako podkładzie języków romańskich. Jednakże jest rzeczą trudną znaleźć dla pojęcia łaciny wulgarnej należytej definicji, zwłaszcza że, przeciwstawiona tej łacinie, łacina klasyczna jest pojęciem względnie nieokreślonem i samowolnem".

Elizie Richter żal się jednak zrobiło dawnego mitu, do którego, zwłaszcza w Niemczech, tyle serc uczuciowo jest przywiązanych. Zapragnęłą bronić bajeczki, którą niegdyś śpiewano nad kolebką młodych uczonych. Z tych jej zamiarów, niewątpliwie szlachetnych, powstaje praca *Der innere Zusammenhang in der Entwicklung der romanischen Sprachen* [23]). Autorka stara się w niej skorygować poglądy Meyer'a-Lübke'go na łacinę wulgarną i obronić dawne stanowisko w tej sprawie Schuchardt'a, który, według jej zdania „odmalował stosunek między łaciną klasyczną a łaciną wulgarną w sposób niezrównany".

Według E. Richter, można i należy odrzucić wyrażenie „łacina klasyczna", ale los ten nie powinien spotkać określenia „łacina wulgarna". Wyrażenie to należy zachować a tylko używać go we właściwem znaczeniu: języka mówionego,

---

[20]) *Manuel* 1925, VI 277.
[21]) Heidelberg, Winter[3] 1920.
[22]) *Kultur der Gegenwart* I 11, 1909 (454 n)
[23]) *Prinzipienfragen der roman. Sprachwissenschaft,* Halle 1911 (57 n).

w przeciwieństwie do języka pisanego. Tak pojęta łacina wulgarna sięga w najdawniejszy okres rozwoju języka łacińskiego. Nie należy zatem ograniczać tego pojęcia pod względem czasu, a w szczególności nie należy go stosować tylko do mowy potocznej epoki cesarstwa.

Należy stwierdzić, że, w wywodach tych, Schuchardt króluje niepodzielnie, a wyniki przeszło półwiekowej pracy romanistów są zupełnie zlekceważone. Tu jest może miejsce, by powtórzyć, stosując je do Elizy Richter, słowa, które wypowiedział swego czasu Mario Roques, przy ocenie, dzieła Mohl'a[24]): „Romaniści nie godzą się na to, by łacinę wulgarną (tę, która jest źródłem języków romańskich) przesunąć w jej całości tak wysoko. Żaden romanista nie przeczy, że już w początkach rozwoju języka łacińskiego mogły powstać między łaciną mieszkańców miasta lub łaciną literacką, a łaciną wieśniaków, wybitne różnice, ale nic nie dowodzi, jakoby różnice te były właśnie te same, jakie odnajdujemy między łaciną klasyczną a wulgarną, ani także, by miały one w tworzeniu się języków romańskich odegrać rolę wybitniejszą“[25]).

Należy podkreślić to zasadnicze stanowisko romanistów, wyrażające się w poglądzie, że łacina wulgarna epok dawniejszych jest inna, niż ta łacina wulgarna, która dała początek językom romańskim. Dawna łacina wulgarna nie pozostawiła niemal śladów w dzisiejszych językach romańskich. Wypadki, w których języki romańskie zachowały bezpośrednio staro-łacińskie formy językowe są tak nieliczne, że zaledwie niekiedy, z pewnem większem prawdopodobieństwem, można je przyjąć jako udowodnione. Nawet wówczas, gdy idzie o autora rzymskiego względnie nowszego, jakim jest Plautus, główny przedstawiciel mowy łacińskiej potocznej[26]), związek jego języka z językami romańskiemi (czemu poświęcona jest osobna, wprowadzająca w błąd czytelników przez swój tytuł, któremu treść nie odpowiada, rozprawa Skutsch'a *Plautinisches und Romanisches*[27]), jest nader luźny. Plautus ma

---

[24]) *Romania* 1900 (str. 226 n.).

[25]) Wyrazy w nawiasie są przez nas dodane.

[26]) Jednakże nie łaciny wulgarnej. „Musimy się strzec tego, mówi W. Behrens (*Skizze der lateinischen Volkssprache* 1926), by nie nazywać łaciny Plauta łaciną wulgarną“.

[27]) Leipzig, Teubner 1892.

wprawdzie w częstszem użyciu, zamiast singularis *gaudium*, formy pluralne *gaudia, gaudiorum*, co zdaje się wskazywać już na wulgarną formę żeńską *gaudia, gaudiae*, źródło języków romańskich; używa wprawdzie *ille illa* i *unus una* już w osłabionem znaczeniu; i akcentuje już *illé, illá;* i zna wprawdzie stopniowanie opisowe przez użycie form równego w połączeniu z *magis*, — ale to jest mniej więcej wszystko, co romanista znaleźć może u Plauta, w odniesieniu do swoich badań. Od stwierdzenia tych faktów aż do głoszenia tezy o związku między językiem Plauta a językami romańskiemi jest jeszcze bardzo daleko. Podobnie, gryzmolenia na ścianach znalezione w wykopaliskach zasypanej Pompeji, typowe okazy języka wulgarnego, nie mają odpowiednika w językach romańskich. Tak samo cały szereg wulgaryzmów, stwierdzonych w napisach i u gramatyków, nie pojawił się nigdy w językach romańskich. Jeżeli w językach romańskich są zjawiska, które korzeniami sięgają w najdalszą przeszłość języka łacińskiego, to liczba ich jest w każdym razie nieznaczna. Do nich należy głównie zanik końcowego *m*, który da się stwierdzić, nietylko w łacinie wulgarnej, ale już w łacinie archaicznej, np. na obu najstarszych napisach Scypjonów [28]).

Zbierając razem to, co powiedzieliśmy o łacinie wulgarnej, twierdzimy, że od początku literatury rzymskiej, w każdej epoce rozwoju języka łacińskiego, da się wyróżnić: łacina poprawna czyli literacka — i druga, którą określa najlepiej przymiotnik: wulgarna.

Różnicę między niemi można, zdaniem naszem, określić najlepiej przez porównanie z różnicą, jaka istniała, zawsze i wszędzie, między łaciną mówioną przez mężczyzn, a tą, którą posługiwały się kobiety w dawnem państwie rzymskiem. Nie ulega wątpliwości, że istniały pewne zwroty, że istniał nawet pewien zasób wyrazów i form, oraz pewien sposób wymawiania, które właściwe były tylko kobietom i które mogą być ujęte nazwą wspólną: język kobiecy. Nie wynika z tego jednak, by język ten dał się oddzielić od języka mężczyzn, i żeby nie tworzył razem z językiem męskim jednej, w gruncie rzeczy nierozdzielnej, całości. Podobnie, sądzimy, miała się rzecz z językiem wulgarnym. W każdej epoce istniały

[28]) E. Diehl, *de m finali epigraphica*, Leipzig 1899.

pewne cechy i właściwości języka, mówionego przez lud, istniały wulgaryzmy i istniał wulgarny sposób wymawiania. W żadnej jednak epoce, ten język ludu nie da się oddzielić od łaciny poprawnej kół wykształconych, to jest tej, którą określamy nazwą: klasyczna lub literacka. „Łacina wulgarna — mówi, jakże słusznie, Ferdynand Lot[28]), jest to łacina używana we wszystkich klasach społeczeństwa, u góry jak i u dołu, krótko mówiąc łacina". Język ludowy był pewną formą tej jednej i niepodzielnej łaciny ogólnej, formą, stosunkowo najmniej nam dzisiaj znaną, gdyż nikt nie chwalił się tem, że mówi w sposób wulgarny.

W każdym okresie stosunek tych dwu form języka, formy poprawnej i formy niedbałej czyli wulgarnej, jest inny. Na zmianę tego stosunku wpływał ogólny rozwój języka łacińskiego i wpływały ogólne stosunki kulturalne w państwie rzymskiem. Naogół, stosunku tego nie jesteśmy w stanie dziś określić, jakkolwiek wiemy, że w pewnych epokach, np. w okresie szczególnie wysokiego poziomu kultury ogólnej, język poprawny brał stanowczo górę, w innych znów przewaga należała do ludowego sposobu mówienia.

O jednem wszakże nie należy nigdy zapominać. Łacina wulgarna następnego okresu nie jest nigdy córką łaciny wulgarnej okresu poprzedzającego, ale jest potomkiem łaciny klasycznej i wulgarnej razem wziętych, podobnie jak w małżeństwie, córka nie jest dzieckiem tylko swej matki, ale potomkiem ojca i matki razem wziętych. Stąd nie można wykreślić osobnej linji rozwojowej dla łaciny wulgarnej i poprowadzić tę linję równolegle do linji rozwojowej łaciny klasycznej. Gdybyśmy, idąc w ślady Schuchardt'a, tak zrobili, popełnilibyśmy ten sam błąd, jaki czynią ci, którzy dopatrują się jednej tylko linji rozwojowej w różnych pokoleniach kobiecych i nie troszczą się bynajmniej o to, że linja ta była przerywana ciągle przez wpływy i dziedziczności męskie.

---

[28]) *A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?* w *Bulletin Du Cange'a* Paris, Champion 1931.

Z DZIEDZINY CHARAKTERYSTYCZNYCH FORMUŁ

napisał
FRANCISZEK SMOLKA.

W artykule pt. „Czynnik emocji w oficjalnych aktach papirusowych“[1]) wykazałem, jak to w całym szeregu papirusowych aktów prawnych różnej natury ich autorowie posługują się swoistym tonem, dającym upust temperamentowi danego osobnika, stylem i doborem wyrazów daleko odbiegającym — wedle naszego zapatrywania — od stylu właściwego, wymaganego przy redagowaniu pism oficjalnej natury, jednem słowem, stylem, stanowiącym uchybienie przeciwko urzędowemu charakterowi aktu. Ale jeżeli ten wypadek zachodzi w aktach innej natury, to cóż dopiero mówić o aktach, takich jak testamenty? Tu dopiero jest pole do popisu dla stylu nieurzędowego a zwłaszcza dla gadulstwa i patosu osobliwie w epoce bizantyńskiej!

Żeby unaocznić to, co powiedziałem, wziąłem do analizy 10 testamentów, od wczesnej epoki ptolemejskiej począwszy, a na późnej bizantyńskiej skończywszy. Są to:

1. Eleph. 2 z roku 284 a. C.
2. Petrie I 19 z roku 225 a. C.
3. Petrie I 11 z roku 220 a. C.
4. Petrie I 12 z roku 220 a. C.
5. Grenf. I 21 z roku 126 a. C.
6. Oxy 105 z lat między 117/137 p. C.
7. Oxy 491 z roku 126 p. C.
8. Oxy 494 z lat między 156/165 p. C.
9. BGU 326 z lat między 189/194 p. C.
10. Lond. 1727 z lat między 583/4 p. C.

Omówieniem testamentów papirusowych z prawnego punktu widzenia zajął się Mitteis w znanym zarysie papirologji[2]). Poruszona wyżej swoistość tonu w testamentach przejawia się w zasadzie tylko we wstępnej ich części a to: 1. w sło-

[1]) Práce druhého sjezdu klasických filologů slovanských v Praze 1931, str. 257—269.

[2]) Mitteis u. Wilcken: Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde, II Band, I Hälfte. Lipsk - Berlin 1912. Str. 236 i n.

wach, stwierdzających ewentualność śmierci, 2. w zastrzeganiu sobie przez testatora pełnej swobody rozporządzania majątkiem, jak długo żyje.

Stylizacja testamentów może być określana jako niezmienna o tyle, że z reguły zaczyna się od formuły, biorącej swój początek z prastarego prawa greckiego. Brzmi ona: τάδε διέθετο νοῶν καὶ φρονῶν ὁ δεῖνα. Ten wstęp ujęty jest w stylizację objektywną; w dalszym ciągu aktu testator mówi już subjektywnie. Przytem nie może sobie odmówić niejako tej satysfakcji, by (po raz ostatni!) odezwać się z całą godnością, i zastrzec sobie na czas, jak długo pożyje, swobodne rozporządzanie swojem mieniem. Brzmi to bardzo charakterystycznie, najczęściej: εἴη μέν μοι ὑγιαίνοντι τῶν ἐμαυτῶν κύριον εἶναι.

Ale wreszcie trzeba pomyśleć o tej chwili, którą się dotąd od siebie możliwie odsuwało, o tym krytycznym momencie, który jednak wcześniej czy później przyjść musi... Ale starożytni bardzo nie lubią o tem mówić. Wystarczy tu przywieść na pamięć choćby zachowanie się Orestesa [3]) w tym momencie, kiedy przybywa do Myken z urną, kryjącą w sobie rzekome jego popioły, kiedy mu jakoś bardzo nieswojo mówić, że jego ciało spłonęło na stosie i jest zwęglone.

Mimowoli przypominają się tu i słowa Kefalosa z platońskiej „Rzeczypospolitej" (I 5):

„... możesz mi wierzyć, Sokratesie, że gdy kto myśli o zbliżającej się śmierci, wtenczas ima się go trwoga i troska o to, o co jej wprzódy nie odczuwał. Owe bowiem powieści o ludziach, w Hadesie przebywających, znane powszechnie, tej treści, że kto tu na ziemi wyrządzał niesprawiedliwość, za to musi pokutować, owe powieści, które mu aż dotąd wydawały się śmiesznemi, wówczas zaiste niepokój sprowadzają do duszy, czy może jednak nie polegają na prawdzie; więc zaczyna baczniejszą na nie zwracać uwagę bądź pod wpływem słabości wieku, bądź że się już do zaświatów zbliża" [4]), Ale skoro ostatecznie musi się o tem w testamencie nadmienić, to trzeba to wyrazić jak najbardziej eufemistycznie a więc np. ἐὰν δέ τι ἀνθρώπινον πάθω.

Charakterystyczne jednak, że ten delikatny sposób wyrażania się obowiązuje niejako tylko w epoce ptolemejskiej;

[3]) Elektra 59—66.

[4]) Przekład Stanisława Lisieckiego, Kraków 1928.

epoka cesarska wyraża to bez obsłonek, prawie że brutalnie a więc: ἐὰν δὲ τελευτήσω; wreszcie bizantyńska epoka wyraża się w sposób sztuczny i obfity: τέλει τοῦ βίου χρῆσθαι.

Zestawmy poszczególne miejsca: ἐὰν δέ τι πάσχῃ Διονύσιος (Eleph. 2); ἐὰν δέ τι πάθω ἀνθρώπινον (Petr. I 19); ἐὰν δέ τι ἀνθρώπινον πάθω (Petr. I 11); ἐὰν δέ τι ἀνθρώπινον πάσχω (Petr. I 12); ἐὰν δέ τι ἀνθρώπινον πάθω (Grenf. I 12); ἐὰν δὲ ἐπὶ ταύτῃ τελευτήσω τῇ διαθήκῃ (Oxy. 105); ἐάν δ' ἐπὶ τῇδε τῇ διαθήκῃ τελευτήσω (Oxy. 491); ἐὰν δὲ ἐπὶ ταύτῃ τῇ διαθήκῃ τελευτήσω (Oxy. 494); εἴ τι ἐὰν ἀνθρώπινον πάθῃ Μαρκέλλα (Bgu 326); εὐλαβούμενοι μήποτε παρὰ προσδοκίαν ἡμῶν τινα ἐξ ἡμῶν τέλει τοῦ βίου χρησάμενον καὶ τῶν ἐνταῦθα τοῦ κόσμου ἐπαναχωρῆσαι πραγμάτων.

Jak powiedzieliśmy wyżej, w związku z tą formułą pozostaje ta, w której testator krócej lub dłużej zastrzega sobie pełną swobodę dysponowania swoim majątkiem, jak długo żyje. Znajduje to swój wyraz w formie następującej: κυρίαν εἶναι τῶν ὑπαρχόντων πάντων (Καλλίσταν) μέχρι ἂν ζῇ. (Eleph. 2); εἴτε μέμ. μοι ὑγιαίνοντα αὐτὸν τὰ ἐμαυτοῦ διοικεῖν. (Petr. I 19); εἴτε μέμ. μοι ὑγιαίνοντι τὰ ἐμαυτοῦ διοικεῖν ὡς ἐγὼ θέλω (Petr. I 11); εἴτε μέμ. μοι ὑγιαίνοντα αὐτὸν τὰ ἐμαυτοῦ διοικεῖν (Petr. I 12); εἴτε μέμ. μοι ὑγιαίνοντι τῶν ἐμαυτοῦ κύριον εἶναι (Grenf. I 21); ἐφ' ὃν μὲν περίειμι χρόνον, ἔχειν με τὴν κατὰ τῶν ἐμῶν ἐξουσίαν καὶ μεταδιατίθεσθαι. (Oxy. 105); ἐφ' ὃν μὲν περίειμι χρόνον, ἔχειν με τὴν τῶν ἰδίων ἐξουσίαν ὃ ἐὰν βούλομαι ἐπιτελεῖν καὶ μεταδιατίθεσθαι καὶ ἀκυροῦν τὴν διαθήκην ταύτην, ὃ δ' ἂν ἐπιτελέσω, κύριον ὑπάρχειν (Oxy. 491) i Oxy. 494; εἴτε μὲν ἡμᾶς ζῶντας καὶ ὑγιαίνοντας ἐναπολαύειν χρησόμεθα πάντων τῶν πραγμάτων ἡμῶν καθ' ἣν ἂν βουλόμεθα διοίκησιν (Lond. 1727). Ostatnio tu wymieniony, bizantyński testament, jest tak charakterystyczny z naszego punktu widzenia, że wstępną jego część warto tu podać w całej osnowie.

„... Ponieważ złączyliśmy się węzłem małżeńskim nie dla zwykłego wzajemnego spokoju i wygody, dla ukojenia i pokrzepienia, dla służenia sobie, dla posłuszeństwa, dla ulegania sobie i nieróżnienia się poprostu pod żadnym względem lecz po to, by żyć w pełnej zależności jedno od drugiego — przeto przewidując na wszelki wypadek, że wbrew naszym oczekiwaniom, jedno z nas będzie musiało (wcześniej) rozstać się z życiem i usunąć się od spraw tego świata, a to z nas, które pozostanie przy życiu, mogłoby się znaleźć za życia pokrzywdzonem przez nasze wspólne dzieci, przeto my,

będąc przy zdrowym rozsądku i rozwadze, mając krzepki rozum i trzeźwy sposób myślenia i zmysły zdrowe, my, którzy na własnych nogach chodzimy na rynek, przystępujemy do niniejszej umowy na piśmie.

W myśl jej my, wyżej wymienieni, oświadczamy dobrowolnie i zgodnie, bez żadnego podstępu i obawy, bez gwałtu i oszustwa, bez przymusu i rozboju, bez pochlebstwa i intrygi, bez złości i krzywdy jakiejkolwiek, rozważywszy rzecz dwa i trzy razy, że lubo modlimy się o to, byśmy mogli korzystać przy życiu i zdrowiu z całego naszego mienia i zarządzać niem wedle naszej woli, to jednak, gdyby się spodobało władcy całego świata, Chrystusowi, (czego nie daj Boże!) żeby jedno z nas zmarło, wówczas to z nas, które pozostanie przy życiu, ma otrzymać i zatrzymać sobie z całego mienia, pozostawionego przez nieboszczyka, tę część, którą otrzymało jużto w spadku po rodzicach, jużto drogą kupna, jużto zdobytą potem i pracą, a obejmującą domy i przedmioty ze złota, srebra, miedzi i mosiądzu, ubrania, tkaniny i drobne przedmioty wszelkiego rodzaju." —

Jakgdyby bezpośrednią kontynuację tego tonu nieurzędowego znalazłem w ciekawych testamentach nowożytnych. Oto przypadek zdarzył, że wpadła mi w ręce bardzo interesująca książka Kazimierza Dobrowolskiego pt. „Włościańskie rozporządzenia ostatniej woli na Podhalu w XVII i XVIII w. Kraków 1933. Str. 1—228.

I cóż się okazało? Ten specyficzny ton, na który zżymaliśmy się przy czytaniu testamentów greckich, bodaj czy nie w wyższym jeszcze stopniu występuje w testamentach dopiero co wspomnianych.

Uwaga ta dotyczy oczywiście tylko części wstępnej tak jak przy testamentach greckich.

Schemat ich przedstawia się mutatis mutandis tak samo i zawiera:

1. Inwokację do Boga wzgl. do Trójcy św. lub pozdrowienie Chrystusa, do czego analogicznej formuły nie znajdujemy w testamentach papirusowych.

2. Formułę, podkreślającą przymus śmierci w zasadzie tak samo jak w testamentach starożytnych lubo z odmiennym nieco odcieniem myśli.

3. Oświadczenie testatora, stwierdzające normalny stan jego władz umysłowych i brak przymusu.

4. Formułę, stwierdzającą oddanie duszy Bogu lub Matce Boskiej, ciała zaś ziemi.

Jak się przedstawia sprawa na przykładach konkretnych? Zacznijmy od formuły, stwierdzającej przymus śmierci. I tu mamy to, co przypomina eufemistyczny sposób wyrażania się z aktów greckich.

Oto niejaki Antoni Szaflarski (rok 1653) pisze: „Jeżeliby mnie P. Bóg z tego świata powołał,", lub: „stosując się do statutu boskiego, iż kto się rodzi, umierać musi" (Jan Bielski 1759) lub: „wiedząc doskonale z mandatu Pańskiego, iż kto się rodzi, umierać musi lecz, którego czasu — nie wiemy" (Jan Kułach 1760) lub: „ważąc życia ludzkiego skutek, który nie do inszego centru, tylko cui nasci contingit et mori... duszy z ciałem czeka nas divortium, certissima omnium certissimorum mors" (Jan Łukaszczyk 1762), lub: „wiedząc dobrze o tym wyroku, że kto się rodzi, umierać koniecznie musi" (Szymon Molek 1777).

Formuły, w której testator zastrzega sobie swobodę dysponowania swojem mieniem, jak długo żyje — w tych testamentach nie spotykamy. Zato z naszego punktu widzenia zasługuje na wzmiankę formuła, do której odpowiednika nie znajdujemy w tekstach starożytnych, a czytamy ją w testamentach włościańskich. To formuła o oddaniu duszy i ciała.

A więc: „oddaję P. Bogu duszę a ciało ziemi" (Antoni Szaflarski 1653) lub: „(oddaję) P. Bogu duszę, ciało ziemi i robactwu" (Stanisław Baliga 1742) lub: „Ciało jako jest z ziemi i gliny, oddaję ziemi" (Regina Turzyna 1795) lub: „Ciało na pożarcie robactwu ziemi oddaję" (Jan Bielski 1759).

ŹRÓDŁA I CZYNNIKI INSPIRACYJNE *QUO VADIS* SIENKIEWICZA

napisał
STANISŁAW PILCH
(dokończenie)

VII.

Ustalenie genezy *Quo vadis* jest rzeczą bardzo ważną, gdyż dotychczasowe prace sprawę tę niejasno lub nienależycie przedstawiają. W rozprawie niniejszej starałem się wyświetlić to zagadnienie i poniekąd uczynić zadość życzeniu, które wyraził P. Chmielowski w dziele: *Henryk Sienkiewicz w oświetleniu krytycznem* (Lwów 1901), powtórzył zaś A. Bronarski w 'pracy nagrodzonej na konkursie Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk': *Stosunek „Quo vadis?" do literatur romańskich* (Poznań 1926). Omówiwszy tematy o międzynarodowem znaczeniu w literaturze światowej, które stają się wspólnem dobrem różnych narodów, autor podkreśla specjalne znaczenie epoki Nerona w literaturze i sztuce. W atmosferze szczególnego zainteresowania się tą dobą powstała powieść Sienkiewicza. Geneza jej — zdaniem autora (s. 9) — „otoczona jest mgłą niepewności i nic stanowczego nie da się o niej powiedzieć, póki nie uzyskamy dostępu do prywatnych papierów i listów autora i póki nie będziemy mieli dokładniejszych wiadomości biograficznych o autorze" tego arcydzieła.

Niewątpliwie pozostaje ono w łączności z ogólnem zajęciem się epoką Nerona, jakie objawiło się w drugiej połowie XIX w. W Polsce wcieliło się ono w powieści rzymsko-chrześcijańskie Kraszewskiego, w obrazy Siemiradzkiego [38]), w pracę J. Szujskiego, *Historyczny profil Nerona* (Kraków 1879) i w rozprawy K. Morawskiego, *Petroniana* (*Eos* I 1894, s. 1 n.) oraz *Petronjusz Arbiter i romans starożytności* [39]), którą autor przeznaczył dla szerszych warstw społeczeństwa polskiego. Rozprawy tej, która znana była Sien-

[38]) Do wymienionych w rozdz. IV niniejszej rozprawy (*Eos, Kw. Kl.* 1935, s. 315 n.) dodać jeszcze należy dwa płótna: *Orgja rzymska* (1872) i *Wejście do katakumb* (1874).

[39]) Por. odsyłacz 28.

kiewiczowi i wywarła wpływ na wizerunek ośrodkowej postaci *Quo vadis*, jak wykażę to w innem miejscu, Bronarski nie wspomina wcale w swej pracy, podkreśla natomiast, o ile lektura *Antychrysta* Renana i historycznych prac Gastona Boissiera pozostawiła ślady w charakterystyce 'arbitra elegantiarum'.

Wkrótce po wyjściu drukiem, powieść Sienkiewicza, dzięki przekładom, odbyła po całym świecie pochód triumfalny, który dumą powinien przejąć serce każdego Polaka, gdyż niewiele jest dzieł w literaturze powszechnej, mogących się poszczycić podobnym rozgłosem [40]).

Ale gdy powieść ta osiągnęła olbrzymie powodzenie, szczególnie we Włoszech i we Francji, nastąpiła reakcja (w r. 1900 i 1901) ze strony kilku czasopism włoskich i francuskich, które zwracały uwagę na pewne podobieństwa między utworem Sienkiewicza a powieścią Bulwera: *Ostatnie dni Pompei*. Lecz zarzuty te wnet przycichły, gdyż tyczyły się one romansu angielskiego, który zapewne znany był Sienkiewiczowi tak, że pewne reminiscencje mogły się dostać do jego 'powieści z czasów Nerona'. Odżyły jednak wkrótce te ataki na oryginalność *Quo vadis* z większem nasileniem, w formie rozdrażniającej ambicję narodową. Artykuły, zamieszczone w r. 1900 w kilku dziennikach włoskich, przypomniały czytelnikom romans włoski *Mondo antico* (powstały w latach 1877 i 1878), w którym jest kilka podobieństw do *Quo vadis*. Autor tego romansu, Agostino della Sala Spada, za podnietą przyjaciół wydał powtórnie swój utwór z dedykacją dla Sienkiewicza, którą Bronarski przytoczył na s. 18 i 19 swojej rozprawy.

---

[40]) St. Piołun-Noyszewski w broszurze: *Henryk Sienkiewicz* (Warszawa ²1924), s. 22 podaje 36 tłumaczeń *Quo vadis*. Twórca jednak tej powieści nie miał z tych tłumaczeń korzyści materjalnych, ponieważ jako poddany rosyjski nie mógł opierać się na berneńskiej międzynarodowej konwencji literackiej; p. A. Bronarski, s. 14, gdzie podana jest odnośna literatura. Tam również zaznacza, że zwycięskim podbojem czytelników na całym prawie świecie i liczbą przekładów dorównaćby mogła triumfowi *Quo vadis* chyba poczytność *Werthera* Goethego. Utwór ten bowiem przetłumaczono także na wszystkie niemal języki ludów cywilizowanych, a nawet dotarł on do Chin. O przekładach *Quo vadis* pisze sam Sienkiewicz w drugiej części listu do literata francuskiego Boyer d'Agen w r. 1912; p. III rozdz. niniejszej rozprawy *Eos, Kw. Kl.* 1935, s. 311, ods. 3.

Autor tej dedykacji w sposób iście macchiawelowski dziękuje Sienkiewiczowi za wydobycie jego książki z toni zapomnienia, a wskazując na podobieństwo swego utworu do *Quo vadis*, zaatakował tem samem oryginalność powieści polskiej. Bronarski (s. 19 n.) streszcza krótko 'kampanję prasową, często szowinistycznie zabarwioną', która wywiązała się wówczas we Włoszech i we Francji, gdzie krytyka naukowa od początku odnosiła się do *Quo vadis* z uprzedzeniem i niechęcią. Posunięto się nawet do tego, że przez porównywanie tego arcydzieła z powieścią Bulwera, z *Fabiolą* Wisemana, *Melaenis* Bouilheta, *Acté* Dumasa, *Les Martyrs* Chateaubrianda, *Antychrystem* Renana, nazywano *Quo vadis* plagjatem.

Wreszcie Sienkiewicz, rozgoryczony niesłusznemi zarzutami krytyków, napisał dnia 28 III 1901 r. do tłumacza *Quo vadis* I. Kozakiewicza list, ogłoszony przez adresata w paryskim *Figaro* z 7 V 1901 [41]).

---

[41]) Bronarski przytacza go na s. 22—24, poczem omawia końcowe zwycięstwo *Quo vadis*. Nieznany mu jest jednak artykuł Mieczysława Brahmera, który w *Przeglądzie Współczesnym* 1923, nr. 15 przestrzega przed unoszeniem się nad triumfem tej powieści we Francji, gdyż rozgłos jej dawno tam przebrzmiał „i tylko został ślad po sztuce, co przemija" (s. 139). Zdanie to poświadczać się zdaje bardzo surowy i niesprawiedliwy sąd, wypowiedziany o *Quo vadis* przez znakomitego publicystę i pamflecistę, redaktora rojalistycznego *Action Française*, Leona Daudeta, w dwóch artykułach (1 IX i 3 IX 1923) pt. *Rewizja niezasłużonych sukcesów* i *Typ niezasłużonego sukcesu: „Quo vadis"*. Zarzuty tego krytyka francuskiego omówił sprawozdawca „Poloniców u obcych" M. N. w *Przeglądzie Warszawskim* 1924, czerwiec, s. 436 n.

Dawne powodzenia i niepowodzenia *Quo vadis* we Francji omówiła Marja Kosko w przejrzystej i skrupulatnej pracy: *La fortune de „Quo vadis" de Sienkiewicz en France* (Ouvrage honoré d'une subvention du fonds d'études de l'Université de Poznań. Paris - Poznań 1935), w której, uzupełniając studjum Bronarskiego w stosunku do literatury francuskiej, przedstawia ścieranie się różnych poglądów z chwilą ukazania się tej powieści. Walkę tę autorka ilustruje wielką ilością głosów krytyki, literatów i prasy oraz obszerną bibljografją. Z listów dodanych jeden tylko był dotąd nieznany.

Rozszerzeniem książki Bronarskiego w stosunku do literatury włoskiej jest praca M. Brahmera p. t. *Z ech Sienkiewiczowskich we Włoszech*. Kraków 1934. *(Nadbitka z Prac Polskiego Towarzystwa dla badań Europy wschodniej i bliskiego Wschodu*, s. 220—231), omawiająca kilka ech, jakie twórczość autora *Quo vadis* wywołała w ziemi italskiej. Tych ech dałoby się więcej zebrać, jak słusznie zaznacza J. Birkenmajer w zbiorowej recenzji 'Prac o Sienkiewiczu' w *Pam. Lit.* XXXIII 1935, s. 609 n., gdzie omówił 'Sienkiewicziana' z ostatnich paru lat.

Nawiązując do zarzutów, poważnego zresztą uczonego, F. Brunetière'a, oświadcza stanowczo, że nie zna *Męczenników* Chateaubrianda, jakkolwiek słyszał o nich i zna od czasów swego dzieciństwa niektóre utwory tego poety; nie doszła jednak nigdy do jego uszu wiadomość o *Acté* Dumasa. Natomiast *L'Antéchrist* jest dziełem historycznem, z którego korzystać musi każdy powieściopisarz, opowiadający o czasach Nerona, jak musi czerpać z Tacyta, Swetonjusza, Diona Cassiusa itd. Ktokolwiek tem się zajmuje, wie, w jakim stopniu Renan opierał się na *Rocznikach* Tacytowych. Ale *Quo vadis* nie jest wcale naśladownictwem dzieła Renana. Przyznaje dalej, że korzystał z różnych dzieł francuskich Beulé'go, Fustel de Coulanges'a, Baudrillarta, Boissiera i Allarda, tak jak z dzieł niemieckich, angielskich, a przedewszystkiem łacińskich.

Wyraża dalej zdziwienie, że „Brunetière zdaje się nie wiedzieć o istnieniu całej literatury, historycznej i powieściowej, odnoszącej się do Nerona, we wszystkich językach europejskich. Niemieckie i angielskie opowieści o czasach Nerona lub Cezarów możnaby liczyć na tuziny". W polskiem istnieje: Kraszewskiego, *Rzym za Nerona* oraz *Caprea* (sic!) *i Roma* (z czasów Tyberjusza) i „świetny *Irydjon* (z czasów Heljogabala), Krasińskiego, o tyle wyższy od *Męczenników* Chateaubrianda i *Acté* Dumasa, że Krasiński był w rzeczywistości większym pisarzem i większym poetą niż ci dwaj autorzy. Dlaczegoż więc powieściopisarz współczesny miałby się ograniczać do przeinaczania (reduire) *Męczenników* i *Acté?*" — pyta dalej Sienkiewicz. Innego pisarza możnaby podejrzywać o nieznajomość odnośnej literatury poza temi dwoma utworami, ale nie Brunetière'a. Zarzuty z jego strony, jakoby *Quo vadis* było naśladownictwem wymienionych wyżej dzieł francuskich, Sienkiewicz tłumaczy patrjotyzmem, uczuciem, które należy w każdym człowieku szanować.

Wkońcu Sienkiewicz omawia zarzuty, podniesione przez dzienniki włoskie, jakoby *Quo vadis* było poprostu plagjatem jakiejś powieści włoskiej, której tytułu zapomniał, a nawet — zdaniem jego — nikt nie słyszał, by kiedykolwiek mówiono o takiem dziele i o takim autorze.

Nie wie także, na czem polega podobieństwo między *Quo vadis* a *Tentation de Saint Antoine* Flauberta, podobieństwo, które również wykryli krytycy francuscy.

List ten Bronarski uważa słusznie za bardzo ważny dla wyjaśnienia genezy *Quo vadis* i stosunku tej powieści do literatur romańskich (francuskiej i włoskiej przedewszystkiem), gdyż sam Sienkiewicz „podał nam niejako klucz do rozwiązania tego problemu".

Wkrótce potem polemika w sprawie oryginalności *Quo vadis* przycichła tak, że gdy 9 XII 1905 r. Sienkiewicz otrzymał nagrodę literacką Nobla, nikt już nie myślał o czczych i bezpodstawnych zarzutach, powyżej omówionych. Arcydzieło naszego powieściopisarza zajęło w literaturze poczesne miejsce, z którego nikt go nie zdoła usunąć. W szkołach włoskich zaprowadzono nawet lekturę *Quo vadis* jako obowiązkową [42]).

Bronarski, nawiązując do wymienionego wyżej listu Sienkiewicza, omawia w III rozdz. swej rozprawy (s. 27—39) treść *Męczenników* Chateaubrianda i wykazuje brak wszelkiej zależności *Quo vadis* od tego dzieła francuskiego. W rozdziale IV (s. 40—49) prostuje najpierw i wyjaśnia pomyłkę w liście Sienkiewicza, jakoby *Acté* Aleksandra Dumasa ojca była dziełem dramatycznem. Następnie, skreśliwszy treść tego romansu, zestawia kilka miejsc z tekstu obu utworów, wykazuje między niemi pewne analogje, z których można wysnuć przypuszczenie, że *Acté* Dumasa wywarła pewien wpływ na *Quo vadis*. W rozdz. V (s. 50—62) Bronarski określa stosunek powieści Sienkiewicza do *Antychrysta* Renana, którego wpływ widoczny jest przedewszystkiem w obrazie postaci Petronjusza i Nerona. Następnie w VI rozdz. (s. 63—77) omówiony jest stosunek *Quo vadis* do historycznych dzieł Beulé'go, Fustel de Coulanges'a, Baudrillarta i Allarda, w VII zaś rozdz. (s. 78—90) do historycznych prac Gastona Boissiera [43]). W dalszym, VIII rozdz. (s. 91—112) Bronarski przedstawia analogje i różnice między powieścią Sienkiewicza a włoskim romansem *Mondo antico*, o którym wyżej była mowa. Pewne reminiscencje z lektury tego dzieła widoczne są w kilku miejscach *Quo vadis*, podobnie jak reminiscencje z noweli Fryderyka Soulie'go *Le Martyre de Saint Saturnin*,

[42]) Bronarski s. 26.

[43]) Z powodu naukowej i artystycznej wartości swych dzieł pisarze ci, podobnie jak Renan, wymieniani są stale w historji literatury francuskiej.

której Sienkiewicz nie miał sposobności wymienić w swoim liście do Kozakiewicza, jakkolwiek utwór ten jest w pewnym związku z jego powieścią. Stosunek, jaki między niemi zachodzi, omówił Bronarski w rozdz. IX (s. 114—120).

Z rozważenia stosunku *Quo vadis* do dzieł, które wywarły wpływ na jego powstanie, wynika, że jest ono powieścią 'napoły romantyczną, a napoły realistyczną'. Romantyzm i realizm jego w stosunku do literatur romańskich omawia Bronarski w X rozdz. swej rozprawy (s. 121—141). Na s. 124 taką układa listę dzieł, będących czynnikami inspiracyjnemi i źródłami *Quo vadis*[44]):

1. Autorowie starożytni: Tacyt, Swetonjusz, Dion Cassius, Petronjusz, Velleius Paterculus i i.[45]).

2. Literatura francuska: *a)* Historycy: Renan, Beulé, Fustel de Coulanges, Baudrillart, Allard, Boissier. — *b)* Powieściopisarze: Dumas, Soulié.

3. Literatura włoska: Agostino della Sala Spada.

4. Literatura angielska: Bulwer (Ostatnie dni Pompei), Shakespeare[46]).

5. Autorowie niemieccy: Marquardt, Friedländer.

Następnie Bronarski dodaje, że w zestawieniu tem brak „uczonych angielskich, o których wspomina Sienkiewicz w swym liście, brak autorów polskich, którzy wywarli może wpływ na *Quo vadis*“[47]). Widzimy więc, że nie wspomniał

[44]) Czyni to za przykładem K. Wojciechowskiego, który w ocenie *Dziejów literatury pięknej (Encyklopedja Akad. Umiej.* t. XXI i XXII), zamieszczonej w *Kwart. Hist.* z r. 1918, ułożył szereg „pobudzicieli natchnień i wyobraźni Sienkiewicza, jako autora powieści historycznych z dziejów Polski“.

[45]) O zużytkowaniu tych pisarzy przez Sienkiewicza mówi Bronarski w paru zdaniach na s. 90 swej rozprawy w odsyłaczu 1. Jest tam także mowa o dziełach uczonych niemieckich, Marquardta i Friedländera, uwzględnionych przez autora *Quo vadis*.

[46]) W adnot. 1 na s. 121 Bronarski sądzi, że pomysł Winicjusza, aby Ligję uwolnić przy pomocy trumny, jest reminiscencją z *Romea* i Julji, przemówienie zaś Petronjusza do tłumu, wzburzonego po pożarze Rzymu, przypomina przemówienie Antonjusza do zebranego ludu po zabójstwie Cezara w dramacie *Juljusz Cezar*. Ale w tej scenie widoczny jest także wpływ literatury starożytnej: U Wergilego w *En.* I 148—156 Neptunus, uspokajający spiętrzone fale morza, porównany jest z mężem poważnym, który swojem wystąpieniem ucisza wzburzenie tłumu.

[47]) Na s. 122 w ods. 1 przytacza echa z *Pana Tadeusza*, pobrzmiewające w *Quo vadis*.

wcale o powieściach rzymsko-chrześcijańskich Wisemana, Farrara i Kraszewskiego, o których pisałem w V rozdz. niniejszej rozprawy. Również dalsze jego słowa, że wpływ niektórych dzieł plastycznych na *Quo vadis* jest także prawdopodobnym"[48]), znajdują uzasadnienie w IV rozdz. mojej rozprawy, gdzie jest mowa o wpływie *Pochodni Nerona* Siemiradzkiego na pomysł 'powieści z czasów Nerona'[49]).

Dalej Bronarski omawia wpływ Wiktora Hugo, Balzaka i Flauberta na powieść Sienkiewicza, wykazując, jak łączą się w niej harmonijnie pierwiastki romantyczne z realizmem. Przez to dzieło osiąga doskonałość, staje się klasycznem.

Wkońcu rozdz. XI przedstawia 'oryginalność *Quo vadis* w świetle stosunku do literatur romańskich'. Niektórzy wybitni twórcy odznaczają się niezwykłym darem pamięci, dzięki czemu występują u nich wyraźne reminiscencje z dzieł obcych. Taką organizację psychiczną posiadał również Sienkiewicz. Na temat oryginalności i naśladownictwa dzieł Bronarski przytacza wiele ciekawych myśli z różnych pisarzy i swoich własnych spostrzeżeń, wyjaśniając, na czem polegają 'plagjaty' wielkich ludzi. Zaznacza, że *Quo vadis* „pozostanie dziełem, o którem mówić się będzie zawsze w literaturze powszechnej" (s. 151).

Wszyscy pochwalą jego plan założenia w Warszawie „Muzeum Sienkiewicza" na wzór „tych, jakie znajdujemy w innych stolicach Europy: Balzaka i Wiktora Hugo w Paryżu, Dickensa w Londynie, lub J.-J. Rousseau w Genewie" (s. 152). Należałoby tam złożyć rękopis *Quo vadis* w otoczeczeniu 36 tłumaczeń oraz innych pamiątek po wielkim twórcy. Każdy zwiedzający takie muzeum zrozumiałby, dlaczego naród polski doczekał się triumfu sprawiedliwości, pojąłby także lepiej doniosłość tego dzieła, na którem w niejednym kraju, np. we Włoszech, kształcą się i wychowują młode pokolenia na dobrych obywateli państwa.

---

[48]) W ods. 2 na s. 122 zwraca uwagę na opis walki retiariusa Kalendia z gladjatorem Lanio (rodz. LVI, s. 421 n.), zestawiając końcowy ustęp tego opisu z podobną sceną na obrazie Gérome'a: *Pollice verso* (1873).

[49]) Że *Pochodnie Nerona* były „pierwszą i główną podnietą do napisania *Quo vadis*", podkreśla dobitnie także J. Birkenmajer w artykule: *List Sienkiewicza o Krakowie* (pisany do K. Morawskiego z Neapolu 13 III 1894) w *Gazecie Literackiej* 1932, nr. 4, s. 54 n.

Dodać tu należy, że *Quo vadis,* podobnie jak powieści rzymsko-chrześcijańskie Kraszewskiego i Choińskiego, wywarło ogromny wpływ na społeczeństwo nasze na przełomie w. XIX na XX dzięki niezwykłym walorom wychowawczym. Stawiając bowiem przed oczy czytelników nieugiętość pierwszych chrześcijan, którzy męczeństwem stwierdzali wyznanie nowej wiary, i głosząc triumf sprawiedliwości, dzieła te dodawały otuchy rodakom, nękanym przez zaborców, podtrzymywały nadzieję, że niespożyty duch narodu odniesie zwycięstwo nad siłą materjalną, jak krzyż zapanował nad światem, któremu rozkazywał Rzym pogański.

W związku z tematem niniejszej rozprawy, należy wspomnieć o artykule S. Sadowskiej pt. *Kompozycja i źródła Quo vadis? Sienkiewicza (Przegląd Humanist.* V 1930, s. 115 n.). Omówiwszy różnice między powieściami historycznemi Kraszewskiego a Sienkiewicza i cel, jaki przyświecał twórcy przy pisaniu *Quo vadis,* autorka zwraca uwagę na rolę Winicjusza i Ligji, których życie jest poniekąd zamknięte w sobie. Udział tych bohaterów w akcji utworu dałby się graficznie przedstawić w formie ósemki leżącej lub matematycznego znaku nieskończoności: ∞, gdy tymczasem w innych powieściach akcja graficznie przedstawiona tworzy parabolę. Z tej różnicy wysnuwa wniosek, że powieść ta musi być w pomyśle mniej oryginalna, że powstała „pod wpływem jakiegoś innego autora".

Nawiązując do odpowiedzi, udzielonej przez Sienkiewicza redakcji *Świata* (p. *Eos* 1935, s. 311), autorka zastanawia się nad źródłami, które wpłynąć mogły na twórcę *Quo vadis,* i przez porównanie akcji i losów bohaterów dochodzi do wniosku, że tem źródłem jest powieść *Aithiopika* Heljodora (z końcem III w. po Chr.). Różnice, w obu utworach występujące, wyjaśnia „wynikiem odmiennych zdarzeń i różnego miejsca akcji. Pochodzą one także i stąd, że Sienkiewicz, mając wzór powieści taki, jak *Aithiopika,* poddawać musiał długo pomysł *Quo vadis* 'fermentowaniu', nim dzieło swe napisał, nim na niem wycisnął swe indywidualne piętno".

Przypuszczenie Sadowskiej o wpływie tego romansu starożytnego na kompozycję *Quo vadis* nie znajduje jednak uzasadnienia w dotychczasowych badaniach, jakkolwiek znajomość tego źródła nie jest wykluczona u takiego miłośnika świata

starożytnego, jakim był Sienkiewicz. Nazwisko autora *Aithiopika* i trafną, choć krótką charakterystykę romansu starożytnego znalazł twórca *Quo vadis* w studjum swego przyjaciela, prof. Morawskiego o Petronjuszu (p. *Eos* 1936, s. 52). Jeśli czytał powieść Heljodora, to chyba w przekładzie, bo greki, jak wiadomo, nie opanował w takim stopniu, jak język łaciński, chociaż był gorącym wielbicielem mowy dawnych Hellenów [50]).

Zestawione przez Sadowską podobieństwa, które zachodzą między *Aithiopika* a *Quo vadis,* wynikają z kompozycji i treści romansu starożytnego. Opisuje on straszne niebezpieczeństwa, na jakie narażona jest wierność i cnota kochanków, zanim osiągną nieuniknioną nagrodę w formie spokojnego i szczęśliwego pożycia. Wiele z tych cech romansu starożytnego przeszło do romansu nowoczesnego. One dają uczonym podstawę do porównywania arcydzieła Sienkiewiczowskiego z różnemi powieściami i doszukiwania się w *Quo vadis* reminiscencyj z innych utworów, chociaż wiele podobieństw, jak w ciągu rozprawy starałem się wykazać, jest następstwem traktowania podobnych tematów z czasów prześladowania pierwszych chrześcijan i oparcia się na tych samych źródłach. Główne zaś wśród nich miejsce zajmuje Tacyt. Ile mu zawdzięcza *Quo vadis,* przedstawię na innem miejscu [51]).

---

[50]) O umiłowaniu literatury greckiej przez naszego powieściopisarza pisał J. Birkenmajer w artykule: *H. Sienkiewicz o tragedjach greckich (Filomata* nr. 10, s. 203 n.). O znajomości zaś łaciny jest mowa w niniejszej rozprawie w rozdz. III w ods. 5 *(Eos* 1935, s. 312) oraz w rozdz. VI i ods. 26 *(Eos* 1936, s. 51).

[51]) Uzupełniając ods. 2 obecnej rozprawy (p. *Eos* 1935, s. 307), dodaję, że *Quo vadis* ukazywało się dla b. zaboru pruskiego w *Dzienniku Poznańskim* mniej więcej równocześnie, jak w *Gazecie Polskiej* i w *Czasie,* w latach 1895/96. Datę mianowania Sienkiewicza członkiem krakowskiej Akad. Um., podaną w ods. 14 (p. *Eos* 1935, s. 425), zawdzięczam prof. Stan. Kutrzebie, generalnemu sekretarzowi tej naczelnej instytucji naukowej w Polsce, za co niniejszem składam serdeczną podziękę.

IDEA POLITYCZNA ODYSEI

napisała

FANNY BAUMBERG

W każdym podręczniku szkolnym historji literatury czytamy, że istnieją dwa gatunki eposu: bohaterski, którego wzorem jest Iljada, i obyczajowy, którego wzorem jest Odyseja, przyczem zwykle dodaje się uwagę, opartą na badaniach homerologów, że Odyseja jest dziełem późniejszem od Iljady.

Wcześniejsze powstanie poematu bohaterskiego jest faktem zrozumiałym a priori, bez długich rozważań i badań: zgodne to jest z psychologją człowieka, że zatrzymuje swą uwagę na jednostkach wybitnych, że śpiewa κλέα ἀνδρῶν. Łączą się tu momenty psychologiczne: zachwyt dla bohaterstwa — z momentem religijnym: kultem herosów — i społecznym: wysławianiem przodków. Ale co wpłynęło na powstanie eposu obyczajowego? Jak to się stało, że ktoś zerwał tradycję eposu bohaterskiego i zamiast bohaterów, przywódców plemienia, protoplastów wielkich rodów, których imiona uświęcone zostały w tradycji mitycznej, stanowiąc niezmienne tematy κλέα ἀνδρῶν, wprowadził nikomu nieznane i nic nikomu nie mówiące postaci pasterzy świń, wołów, kóz, właścicieli okrętów; nawet żebraków; że zamiast czynów zbrojnych świetnych rycerzy, królów i książąt, opowiada o życiu i zajęciach ludzi prostych — o budowie łodzi, o zrobieniu łóżka, o praniu, o pielęgnowaniu sadu? Jak przyszło do głowy jakiemuś poecie, że temat pieśni epickiej mogą stanowić nietylko królowie, książęta, wielcy rycerze o imionach, uświęconych nimbem tradycji? Jakie wydarzenia faktyczne natchnęły go myślą wprowadzenia do swego poematu szarych ludzi pospólstwa i pokazania życia pospolitego? Zaludnienie eposu świniarzami, krowiarzami, żebrakami, szlachetnymi niewolnikami; wprowadzenie do eposu motywów „podłych" — prania, ciesiołki, pasterstwa, osadnictwa, ogrodnictwa, żeglarstwa — zamiast motywów rycerskich, to przecież cała rewolucja literacka [1]). Czy jest rzeczą możliwą, by taka rewolucja odbyła się w oderwaniu od życia, żeby

[1]) Cauer, Grundfragen der Homerkritik. Leipzig, str. 549: Heute erscheint es, weil man es nicht anders kennt, wie selbstverständlich, aber es muss einmal etwas neues und kühnes gewesen sein, dass der Stil des Heldenepos auf die Verhältnisse des täglichen, kleinbürgerlichen Lebens angewendet wurde.

jej podłożem nie była taka sama rewolucja w stosunkach społecznych? Literatura nie powstaje w oderwaniu od życia; gwałtowna zmiana tematyki literackiej musi być wywołana również gwałtowną zmianą w warunkach bytowania. Wobec tego już sama zmiana tematyki w Odysei w porównaniu z Iljadą nasuwa myśl, że Odyseja wyrosła na innem podłożu społecznem, niż Iljada. Ale jeżeli zechcemy się przyjrzeć Odysei dokładniej, przekonamy się, że zmiana tematów i wprowadzenie nowych postaci nie jest rzeczą przypadkową i nieświadomą, wynikającą z tego, że poeta tworzy w innem środowisku i mimowoli odtwarza to, co go otacza; przekonamy się, że poeta tworzy świadomie w opozycji do dawnego eposu rycerskiego, szukając najjaskrawszych z nim kontrastów; że opozycja ta jest zarówno literacka jak polityczna; że w porównaniu z Iljadą mamy w Odysei nietylko nowe postaci, ale całkiem nowy i inny światopogląd, którego część najmocniej zaakcentowaną stanowi dziedzina polityczna. W tym sensie możemy mówić o tendencji politycznej Odysei i sądzę, że zrozumienie zabarwienia politycznego tego poematu zbliży nas do zrozumienia, czem była Odyseja dla współczesnych i co włożył w nią autor całkiem swego i zupełnie nowego [2]).

Najważniejsze z tego punktu widzenia będą oczywiście sceny na Itace. A tu przedewszystkiem rzucają się w oczy barwne postacie zalotników, z tak mocną kreślone antypatją. Zalotnicy zaś — to kwiat arystokracji na Itace [3]). Hybris

[2]) Wilamowitz w „Homerische Untersuchungen" nazywa autora Odysei „Flickpoet" i traktuje go pogardliwie, jako niedołężnego „latacza". W ciągu 40 lat jednak wiele się zmieniło w homerologji; dzięki pracom unitarjuszów dojrzały inne poglądy na rolę autora Odysei. W „Neue hom. Untersuchungen" Wilamowitz już nie nazywa go „Flickpoet", lecz „Bearbeiter fremden Gutes" — stanowi to niejako postęp! Zdaje mi się, że zrozumienie idei politycznej, przenikającej całą Odyseję, wyraźniej uwydatni rolę twórcy naszej Odysei i pomoże nam godniej ocenić jego wkład w poezję grecką. Wykrycie daleko idących różnic ideowych pomiędzy Iljadą a Odyseją nie przesądza kwestji autorstwa obydwu poematów: w epokach burzliwych szybko dojrzewają nowe poglądy i nieraz człowiek myślący w ciągu swego życia staje sam w opozycji do własnych poglądów i ideałów swej młodości; wystarczy tu wskazać na Lwa Tołstoja.

[3]) I 245 ὅσσοι γὰρ νήσοισιν ἐπικρατέουσιν ἄριστοι Δουλιχίῳ τε Σάμῃ τε καὶ ὑλήεντι Ζακύνθῳ ἠδ' ὅσσοι κραναὴν Ἰθάκην κατὰ κοιρανέουσιν.

charakteryzuje całe ich postępowanie zarówno w dziedzinie prywatnej jak i politycznej, w sprawach wielkiej wagi, jak i w małoznaczących. Samo ich wystąpienie w roli zalotników wbrew woli kobiety, która się opiera i nie chce pójść powtórnie zamąż, już jest hybrys — buta, przemoc. Pobudki, które nimi tutaj kierują, są wyraźnie polityczne: z ręką Penelopy związana jest władza królewska [4]). Chodzi im więc o to, by wywierając presję na bezbronnej kobiecie, zmusić ją do nienawistnego małżeństwa i odebrać tron nieletniemu Telemachowi, prawnie mu należny. Już sam plan w założeniu jest nikczemny. Wykonanie oczywiście idzie w parze z nikczemnością pomysłu: ponieważ Penelopa się opiera, chcą zmusić ją do uległości, rujnując ucztami mienie nieletniego Telemacha i panosząc się na dworze bezbronnej królowej. Gdy Telemach w walce z nimi próbuje chwycić się środków konstytucyjnych i zwołuje zebranie ludowe, oni bezczelnie oświadczają na zebraniu, że nie boją się nikogo i z niczem się nie liczą [5]). Gdy czują, że pod wpływem wróżby Halitersesa i przemówienia Mentora nastrój na zebraniu staje się dla nich nieprzychylny, rozpędzają zebranie. Oczywiście wolności słowa na zebraniu nie szanują: gdy im się nie podoba wróżba Halitersesa, grożą mu, pomawiając go o zmowę z Telemachem i przedajność. Jakkolwiek nie mają żadnego tytułu prawnego do władzy, jednak widocznie władzę dzierżą w swojem ręku, bo Halitersesowi grożą nie rękoczynami, lecz karą pieniężną [6]). Tak samo w XXII 216 grożą domniemanemu Mentorowi, że majątek jego skonfiskują, a żonę, córki i synów skażą na wygnanie. Władza znajduje się w ich ręku [7]) i korzystają z niej

[4]) Eurymach mówi w p. XXII, w. 50 o Antinoosie: „οὔ τι γάμου τόσσον κεχρημένος οὐδὲ χατίζων, ἀλλ' ἄλλα φρονέων... ὄφρ' Ἰθάκης κατὰ δῆμον... βασιλεύοι αὐτός".

[5]) P. I 199 οὔτινα δείδιμεν ἔμπης.

[6]) II 192 σοὶ δέ, γέρον, θωὴν ἐπιθήσομεν, ἤν κ' ἐνὶ θυμῷ τίνων ἀσχάλλῃς.

[7]) Cauer o. c. str. 550 traktuje zalotników, jako niedorosłych młodzieniaszków „die noch kein eigenes Vermögen haben", co się nie zgadza z danemi samego poematu. Wobec tego jego objaśnienie słów Telemacha w II p. w. 76*) jest nie do przyjęcia. Twierdzi bowiem, że skoro jeszcze nie mają żadnej własności, nikt nie odpowiada za ich czyny. Ale 1) w Odysei nigdzie nie jest powiedziane, że oni własnego majątku nie mają; 2) w XVIII p. w scenie, w której Penelopa żąda darów od zalotników, dają oni jej dary w imieniu własnem; 3) Gdyby oni mater-

brutalnie, tamując normalny bieg życia politycznego: nie funkcjonują ani zebrania gerontów ani zebrania ludowe[8]) i chociaż lud tęskni do ładu i porządku, którego wyrazem są zebrania[9]), to jednak, zastraszony brutalnością arystokratów, jest bierny i bezbronny. Rozprzężenie polityczne, terror jednej grupy społecznej nad resztą społeczeństwa, bezprawie i gwałty charakteryzują ten stan rzeczy w polityce. Odpowiednio do oblicza politycznego maluje poeta oblicze moralne tych arystokratów. Trzy są przykazania moralno-religijne Greków, nie ulegające żadnej dyskusji: 1. cześć dla bogów, 2. cześć dla starców, 3. cześć dla wędrowców i bezbronnych. Pierwsze przykazanie jest przez nich pogwałcone, bo drwią z wróżb[10]), co w pojęciu Greków jest swiętokradztwem. Drugie przykazanie łamią, występując brutalnie przeciw staremu Halitersesowi. Trzecie — cześć dla wędrowców, gości i bezbronnych — stale jest przez nich deptane, najjaskrawszą zaś tego ilustracją jest ich stosunek do Odysa, żebraka, którego obsypują zniewagami słownemi i czynnemi. Przez złamanie tych trzech przykazań, będących podstawą etyki greckiej, arystokraci podpisują na siebie wyrok moralny. Ale tego jeszcze mało. Hybris rodzi grzech. Gdzie buta, zuchwalstwo, rozpasanie nie są krępowane żadnemi względami ani religijnemi, ani moralnemi, ani politycznemi, ani prawnemi, przeradzają się w występek. Im nie wystarcza faktyczne posiadanie władzy; pragną korony; a ponieważ na drodze do tronu stoi Telemach, chcą, nie przebierając w środkach, tę przeszkodę usunąć: plany mordu są

---

jalnie jeszcze byli zależni od ojca, odpowiedzialnymi za ich czyny byliby ich ojcowie i Telemach mógłby żądać odszkodowania od ich rodziców i krewnych. Cytowane wyżej słowa Telemacha najprościej wytłómaczyć w ten sposób, że zalotnicy drogą terroru stworzyli dookoła siebie atmosferę bezprawia i ich nie można zmusić do żadnego odszkodowania: poprostu drwią sobie z praw, opierając się na przemocy i poczuciu swej siły; zorganizowana i mocno spojona mniejszość, gnębiąca zdezorganizowaną i bierną większość. Por. Fanta der Staat in der Ilias und Odyssee. Innsbruck 1882, str. 81.

*) Εἴ χ' ὑμεῖς γε (lud itacki) φάγοιτε, τάχ' ἄν ποτε καὶ τίσις εἴη.

[8]) P. II w. 26 οὔτε ποθ' ἡμετέρη ἀγορὴ γένετ' οὔτε θώκος.

[9]) II 33, Aigyptios błogosławi tego, kto po tak długiej przerwie zwołał zebranie; ἐσθλός μοι δοκεῖ εἶναι, ὀνήμενος. Εἴθε οἱ αὐτῷ Ζεὺς ἀγαθὸν τελέσειεν.

[10]) II 181 ὄρνιθες δέ τε πολλοὶ ὑπ' αὐγὰς ἠελίοιο φοιτῶ'σ, οὐδέ τε πάντες ἐναίσιμοι i w XX 360 sq. wydrwiwają wróżbę Teoklimenesa.

dalszą konsekwencją ich moralnego zdziczenia. Odwracają się od nich ze wstrętem i bogowie i przyzwoici ludzie. Ich rządom bezprawnym, głęboko niemoralnym. przeciwstawiona jest idealna władza królewska. Króla otacza cały urok religijny pomazańca bożego. W XIX 109 sq.[11]) ujęte jest przedwieczne przekonanie o tajemniczym związku pomiędzy władzą króla a potęgami przyrody, które mu dobrowolnie podlegają. Król prawdziwy, pomazaniec boży, διογενής, hypostaza Zeusa na ziemi, rządzi sprawiedliwie i łagodnie jak ojciec[12]) — mistyczne to, religijne słowo — Zeus przecie jest πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε. Król, jako hypostaza, jest też ojcem swych poddanych; i jego władza bezmierna ograniczona jest jedynie od strony moralnej: gwarancję uczciwości jego władzy stanowi przyrodzona mu z racji jego pochodzenia od Zeusa wysoka wartość moralna i dlatego on jest βασιλεὺς ἀμύμων. Wszystko rozkwita pod jego błogosławioną dłonią — i ziemia rodzima i szczęście ludzkie: w jego bowiem świętej osobie skoncentrowana jest i z niej promieniuje dobroczynna moc boska. Słowa te można uważać za manifest przekonań monarchicznych samego autora. W osobie Odysa poeta rysuje ideał króla, pomyślany jako antyteza zgrai zalotników, przedstawiających arystokrację. Nie będę się tu zatrzymywała przy opisie tych jego cech, które charakteryzują dość szablonowo każdego dobrego króla. Jest on oczywiście zbożny, miły bogom i ludziom, sprawiedliwy, łagodny, dzielny i odważny. Nie ta, nieunikniona zresztą, szablonowość zalet króla stanowi urok a zarazem myśl przewodnią utworu. Ton osobisty, zabarwienie indywidualne, ciepłe barwy życia nadają mu to, co nazwałabym cechami mieszczańskiemi Odysei, a co odejmuje wszelką banalność zarówno przedstawieniu osoby Odysa, jak i Telemacha. Odyseja jest wyrazem zgorszenia, jakie wśród mieszczaństwa, wśród ludzi prostych wywołały rządy arystokracji. Zgorszenie i oburzenie budziło zarówno ich postępowanie

11) κλέος... βασιλῆος ἀμύμονος, ὅς τε θεουδὴς
ἀνδράσιν ἐν πολλοῖσι καὶ ἰφθίμοισιν ἀνάσσων
εὐδικίας ἀνέχῃσι, φέρῃσι δὲ γαῖα μέλαινα
πυροὺς καὶ κριθάς, βρίθῃσι δὲ δένδρεα καρπῷ,
τίκτῃ δ' ἔμπεδα πάντα, θάλασσα δὲ παρέχῃ ἰχθῦς
ἐξ εὐηγεσίης, ἀρετῶσι δὲ λαοὶ ὑπ' αὐτοῦ.

12) II 234.

w polityce: łamanie praw, zniesienie zebrań ludowych lub pomiatanie niemi, samowola, nieprawe sądy, robienie z władzy narzędzia dla osiągnięcia celów osobistych — jak i postępowanie w dziedzinie moralnej: pycha, pomiatanie innymi; rozpusta, rozrzutność, lekceważenie autorytetów boskich i ludzkich. Cechy te są wspólne wszystkim arystokracjom w pewnej chwili ich rozwoju i powodują te same odruchy u ludzi prostych — purytańskie oburzenie, reakcję moralną. W czasach nowszych z tego podłoża uczuciowego wyrastały krwawe rewolucje; w czasach starożytnych reakcja uczuciowa była ta sama, różniły się tylko sposoby działania politycznego: opozycja demokratyczna skupiała się dokoła osoby króla lub tyrana, który stawał się bojownikiem ludu przeciw arystokracji. Król — pogromca rozpustnej arystokracji jest w Odysei wyposażony we wszystkie cechy, miłe sercu prostego człowieka, natomiast opuszczone są w jego charakterystyce te cechy, dla których lud albo nie miał zrozumienia, lub też były mu obojętne. A więc po pierwsze, w opisie osoby Odysa są pozostawione jego kwalifikacje czysto wojskowe, które są tak uwypuklone u Achillesa lub Hektora. On nie jest ani αἰχμητής ani ἱππόδαμος, czem tak szczyci się arystokracja. Jego bronią ulubioną jest w Odysei łuk — broń demokratyczna. Z łuku zabija zalotników, scena napięcia łuku jest niezapomniana. Ani on, ani syn jego nie hodują koni, nie lubują się w tem arystokratycznem zwierzęciu, obcem prostym ludziom, a stanowiącem widomy znak przynależności do znienawidzonej arystokracji. Jako wódz Odys przedstawia się dość mizernie. Żołnierze są niekarni, załoga nie zna posłuchu. Giną z powodu własnej niekarności: σφετέρῃσιν ἀτασθαλίῃσιν ὄλοντο (I 7) Ale czyż to jest usprawiedliwienie dla wodza? Cóżby na to powiedział Agamemnon? On umiał utrzymać swych o wiele liczniejszych ludzi w posłuchu, a w razie sprzeciwu umiał zagrozić im karą, na myśl o której bledli najodważniejsi (Il. II 192, 391; tak samo Hektor Il. XV 348). Każdy arystokrata, przyzwyczajony do rozkazywania, uśmiechnąłby się pogardliwie na takie objaśnienie. Na to jest wódz, by do ἀτασθαλίαι nie dopuścić. Odys tu wygląda raczej na kapitana jakiegoś statku kupieckiego lub korsarskiego, nie zaś na wodza naczelnego sił zbrojnych swego kraju. W kraju Kikonów Odys nie umie zmusić swych żołnierzy, by w porę opuścili zrabowany kraj:

jego rozkazy nie odnoszą skutku, żołnierze ucztują, zamiast ruszać w drogę; Odys jest bezsilny wobec własnych żołnierzy. Cóż to jest za wódz? A dzieje się to na początku wyprawy powrotnej: dyscyplina odrazu się rozprzęgła. Zarządzenia Odysa w kraju Lestrygonów też nie wytrzymują krytyki: wszystkie statki wchodzą do portu, tylko jego statek pozostaje nazewnątrz. Albo uważał, że wejście do portu jest niebezpieczne — nie należało wówczas nikomu na to pozwolić, albo jego statek powinien był zakotwiczyć się razem z innemi okrętami. Jakiż to statek admiralski zarzuca kotwicę osobno od całej floty? Widać opowiada to poeta licząc na audytorjum, które do zarządzeń bojowych nie jest zaprawione, które samo tych zarządzeń nigdy nie wydawało: oceniać będzie też nietyle sprawność dowódcy, ile barwność przygód. W związku z tem niewojowniczem nastawieniem słuchaczy opisy bitew sprowadzone są do minimum, ich właściwie niema. Wystarczy porównać pod tym względem Odyseję z Iljadą! A temat nastręczał wiele możliwości efektownych opisów czy to w walce z Kikonami, czy też z Lestrygonami. O walce πρόμαχοι, προμοί, bohaterów, walczących w pojedynkę w pierwszych szeregach, stanowiących temat wszystkich opisów bitew w Iljadzie, tu wogóle niema mowy. Zamiast tego autor umieszcza karykaturę pojedynku — walkę dwóch żebraków [13]). W pojedynkach lubowała się arystokracja; stanowiły one jej sławę, imienne zaś opisy walk w pojedynkę jej księgę szlachectwa. Brak takich opisów, brak wymieniania poszczególnych bohaterów, pominięcie ἀριστεῖα walczących stanowi dowód, że poeta zwraca się do audytorjum, dla którego te rzeczy są obojętne, które dla tych rzeczy nie ma ani zainteresowania, ani zrozumienia, t. j. do ludu prostego, któremu nie zależy na wysławianiu szlachetnych przodków, bo takowych nie ma, i który nie interesuje się pojedynkami [14]). To też z Odysei jest przedewszystkiem usunięta cała treść rycerska; nie rozbrzmiewa ona szczękiem broni, przechwałkami zwycięzców i jękiem zwyciężonych; obcy jest jej duch bojowy, przenikający Iljadę; nie tłoczą się w niej rycerze, nie jest ona księgą szlachectwa dla późniejszych pokoleń, jak Iljada. Za to obszernie są potraktowane inne dzie-

[13]) Por. Cauer o. c. str. 549 „Der Faustkampf des Bettlers ist wie eine Parodie auf die Schlachtscenen der Ilias".

[14]) Por. Cauer o. c. str. 551.

dziny życia, uwydatnione inne cechy bohatera poematu, które raczej mogły znaleźć oddźwięk wśród prostych słuchaczy, w audytorjum mieszczańskiem. Jak Odys rozstawiał wojsko do boju, jakie robił zarządzenia wojenne, jak bili się bohaterzy w pojedynku walecznym — tego lud nie oceni, raczej znudzi się tem; ale jak Odys buduje sobie statek, lub jak robi swoje łoże, oceni każdy z tych słuchaczy. I w poemacie bohaterskim zamiast wyczynów wojennych mamy niespodziewanie dokładne i fachowe opisy prac ciesielskich i rolniczych. Odys jest dobrym gospodarzem, on wszystko umie robić — i rąbać drwa[15]), i ciosać je[16]) i budować statek[17]) niegorzej od fachowego cieśli; umie zbudować sobie dom[18]), zrobić drzwi, pokryć dach; umie wyzyskać pień oliwy dla zrobienia nieprzesuwalnego łoża[19]); przy robocie łoża wykazuje swe umiejętności stolarskie i tapicerskie; zna każde rzemiosło, może każdemu rzemieślnikowi zaimponować, każdy rzemieślnik może w nim widzieć swój wzór i go podziwiać. Zna on wszystkie prace rolne: umie kosić[20]), orać[21]) lepiej niż kto inny. Zna roboty domowe[22]) — umie narąbać drwa na ogień, krajać i piec mięso, podawać i nalewać wino. Te umiejętności poczytuje sobie za chlubę. Gdyby mu zdjąć z głowy koronę królewską i włożyć siermięgę chłopską lub krótki chiton rzemieślnika, doskonale do tej roli będzie się nadawał. Tę zaradność, tę sprawność we wszystkich pracach fizycznych wysoko ceni lud i z radością widzi ją w swym bohaterze; dla takiej dzielności i sprawności ma on i zrozumienie i zainteresowanie i podziw. Dlatego też scena budowy łodzi lub opowiadanie o własnoręcznej budowie domu przez Odysa i sporządzeniu łoża są potraktowane tak obszernie i fachowo: obliczony jest opis prania Nauzykai, jej troska o to, by na ślub i ona i jej bliscy mieli czyste szatki. Ileż razy każda z kobiet, słuchających recytacji poematu, przeżyła te troski! Jak są dla

---

[15]) Od. Y 243.
[16]) Od. Y 245.
[17]) Od. Y 249.
[18]) Od. XXIII 192.
[19]) Od. XXIII 195.
[20]) Od. XXIII 366—370.
[21]) Od. XXIII 371—5.
[22]) Od. XX 321 sq.

niej realne, jak dobrze może się w to wczuć! A opis tych czynności — jak jest jej bliski, zrozumiały a zarazem piękny! Właśnie opis czynności pospolitych, uszlachetniając je, powoduje pewną sublimację zajęć codziennych, stwarza dokoła nich atmosferę piękna, która podnosi prostego człowieka w jego własnych oczach. To audytorjum, ludzie prości, rzemieślnicy, chłopi, mają moralność surową i staroświecką. Arystokratyczna lekkomyślność w sprawach małżeńskich i erotycznych obraża ich poczucie moralne. Agamemnon, jako prawdziwy przedstawiciel arystokracji, nie wzdraga się przed publicznem przyznaniem, że woli brankę od swej ślubnej żony — jest wtedy w upojeniu swej potęgi i nie liczy się z nikim, nawet z Achillesem, cóż dopiero z opinją prostego ludu! Ale u ludu rozluźnienie obyczajów wśród arystokracji zawsze wywołuje oburzenie; od swego władcy lud wymaga, by był wzorem zalet rodzinnych. I tu też widzimy świadomy, podkreślony kontrast pomiędzy rozpustnymi zalotnikami, którzy z jednej strony ślębią Penelopę — cudzą żonę, z drugiej strony uwodzą jej dziewczęta służebne, a Odysem, który tyle zniósł cierpień, tyle zwalczył niebezpieczeństw, by połączyć się ze swą ślubną żoną. Wierność i miłość małżeńska — motyw przewodni całego poematu[23]), na nim się cały poemat trzyma, on łączy poszczególne jego części; bez tego motywu rozpadłby się on na opowiadanie o wędrówce Odysa i na opis wydarzeń na Itace. Te dwie, dość samodzielne części, są organicznie spojone motywem miłości i wytrwałej wierności obojga małżonków: jak Odys zwalcza wszystkie przeszkody i pokusy, by wrócić do ukochanej żony, tak ona cierpliwie znosi wszystkie przykrości i zmartwienia, by doczekać się powrotu niezapomnianego męża. I to znowu jest motyw bliski i drogi sercu prostego człowieka: w jego ciasnem domostwie, w skromnych warunkach życiowych mocniejsze są węzły rodzinne, większe znaczenie ma serdeczne współżycie z żoną i dziećmi: w tem on się wyżywa, na tem polega jego „mieszczańskie szczęście"; świętość małżeństwa jest dla niego nietykalna. W Odysie i Penelopie widzi on ucieleśniony ideał stadła małżeńskiego. Taka walka o zachowanie swego małżeństwa, jaką przedstawił poeta w Odysei, jest bohaterstwem, idącem wprost do serca prostego człowieka.

---

[23]) Por. R. Ganszyniec, Homer i Odysseja, r. 1924, str. 392.

Ten główny motyw, którym rozbrzmiewa cała Odyseja, występuje w formie ubocznej u ojca Odysa, Laertesa: swe uczucie dla Eurykiei składa on w latach młodości, gdy w nim jeszcze kipi krew, w ofierze wierności małżeńskiej [24]).

A więc pierwszy motyw mieszczański Odysei stanowi usunięcie z niej motywów rycerskich i zastąpienie ich opisami zajęć pospolitych; drugi — wprowadzenie motywu miłości i wierności małżeńskiej. Trzeci motyw mieszczański stanowi troska o mienie [25]).

Chciwość, żądza posiadania jest ogólną cechą ludzką, spotykaną wszędzie bez różnic stanowych, ale różne formy przyjmuje ona u różnych stanów. U arystokracji skierowana raczej na zdobywanie, u mieszczaństwa — na zachowanie. Tego, co ma, arystokrata raczej nie ceni, wydaje łatwo, trwoni na wystawne życie, wspaniałą zbroję i klejnoty, na kosztowne dary, zdobywając sławę szczodrobliwości i otaczając się blaskiem. Bogactwo, leżące odłogiem, ukryte w cieniu, niereprezentacyjne jest dla niego przedmiotem pogardy, ono jakby nie istniało wcale. Nie zna arystokrata skrzętnego zbierania bogactwa, mrówczej pracy gromadzenia. Odziedziczone po praojcach rozległe majątki ziemskie zabezpieczały dochody, wyprawy wojenne i korsarskie dawały nagły przypływ ogromnych środków; zdobyte bez trudu, trwoni się ręką lekką i szczodrą; stanowisko polityczne — udział w sądach, poselstwa i t. p. również napełniają bez trudu kasę arystokraty. Wytwarza to ten swoisty stosunek do spraw majątkowych, który jest charakterystyczny dla arystokracyj wszystkich czasów — szeroki gest, pogarda dla liczenia się z groszem, wspaniałomyślna rozrzutność. Potęguje się ta cecha przez o b o w i ą z e k szczodrobliwości bądźto dla kaptowania sobie drużyny zbrojnej, bądź

---

[24]) Od. I 429.

[25]) Inaczej Cauer o. c. str. 550 „Grundlage der äussern Handlung bildet ein Problem des Familienlebens... Was soll werden, wenn der Mann verschollen ist? wer verfügt über die Hand der Witwe? welche ist die Stellung des erwachsenen Sohnes? wie kann der Bestand des Vermögens gesichert werden? Die Entwicklung dieser Motive bringt es mit sich, dass in den Gedanken, die der Dichter seinen Personen leiht, Sorge um Besitz und Fremde am Erwerb einen breiten Raum einnehmen". Zdaje mi się jednak, że chyba nie ulega wątpliwości, że tego rodzaju „motywy" mogą stanowić temat traktatu prawniczego, ale nie utworu poetyckiego.

też zjednywania stronników politycznych. Rozrzutność dla arystokraty jest nieomal koniecznością, staje się nawykiem, widzi on w niej cnotę. Natomiast mieszczaństwo, które dochodzi do majątku dzięki skrzętnemu zbieraniu owoców własnej pracy, ceni każdy grosz, rozumie wartość dobrej gospodarki, znaczenie oszczędności, starannie oblicza każdy wydatek i otacza swój majątek troskliwością, którą arystokracja piętnuje nazwą sknerstwa i małostkowości.

To też mieszczańska troska o mienie jest jednym z głównych motywów Odysei; dochodzi do swego punktu kulminacyjnego w osobie Telemacha i nigdzie tak nie razi, jak właśnie u niego. Tragedja Telemacha to przecież głównie tragedja honoru: jego godność ludzka jest podeptana, wartość męska zlekceważona, prawa królewskie odebrane. Widzi on, że jego, królewicza, mają za nic; że ironicznie pytają się, czy nie liczy przypadkiem na tron; i te upokorzenia musi przełknąć bez szemrania. Widzi, jak przemocą chcą zmusić matkę jego do nienawistnego małżeństwa, przeciwstawić się jednak nie może, nie ma sił dla obrony swej matki. Jakże powinna buntować się cała jego budząca się męskość przy tem poczuciu własnej bezsiły! Widzi on, jak hańbią jego dom, jak nie szanują jego praw gospodarza; jak jest poniewierany, poniżany i wyśmiewany we własnym domu; jakich czynów haniebnych, niskich, obrażających godność rodzinną, dopuszczają się zalotnicy w jego domu czy to w stosunku do służby czy też w stosunku do jego gości — wszystko to zwłaszcza u młodego chłopca powinno wywołać rozpaczliwe uczucie poniżenia, stworzyć tragedję honoru, wobec której wszystko inne ustępuje na drugi plan. Temu uczuciu daje wyraz Odys-żebrak w p. XVI 99, gdy mówi:

αἲ γὰρ ἐγὼν οὕτω νέος εἴην τῷ δ' ἐπὶ θυμῷ
ἢ παῖς ἐξ Ὀδυσῆος ἀμύμονος ἠὲ καὶ αὐτός,
αὐτίκ' ἔπειτ' ἀπ' ἐμεῖο κάρη τάμοι ἀλλότριος φώς,
εἰ μὴ ἐγὼ κείνοισι κακὸν πάντεσσι γενοίμην
εἰ δ' αὖ με πλῆθοι δαμασαίατο μοῦνον ἐόντα,
βουλοίμην κ' ἐν ἐμοῖσι καταπτάμενος μεγάροισι
τεθνάμεν ἢ τάδε γ' αἰὲν ἀεικέα ἔργ' ὁράασθαι.

Tem samem poeta pokazuje, że rozumie, jaka powinna być normalna reakcja Telemacha na istniejący stan rzeczy; jeżeli zatem każe Telemachowi reagować inaczej, robi to świadomie, rozmyślnie, mając określone cele na oku. Bo Telemach reaguje

na wszystko całkiem inaczej. Na pierwszy plan wysuwa nie tragedję honoru, lecz zmartwienia majątkowe. Najwięcej Telemacha bolą nie poniżenia, lecz marnowanie majątku. Pierwsze słowa, które Telemach wypowiada do swego gościa, domniemanego księcia tafijskiego w p. II 59 brzmią oburzeniem nie na zdeptanie honoru, lecz na bezkarne niszczenie majątku:

τούτοισιν μὲν ταῦτα μέλει, κίθαρις καὶ ἀοιδή,
ῥεῖ' ἐπεὶ ἀλλότριον βίοτον νήποινον ἔδουσιν.

I na zebraniu ludowem w II ks. cały jego akt oskarżenia przeciwko zalotnikom opiera się głównie na zarzucie niszczenia majątku. To nieszczęście uważa za bodajże gorsze, niż utratę ojca: II 45:

...ἐμὸν αὖτοῦ χρεῖος, ὅ μοι κακὸν ἔμπεσεν οἴκῳ,
δοιά· τὸ μὲν πατέρ' ἐσθλὸν ἀπώλεσα...
νῦν δ' αὖ πολὺ μεῖζον, ὃ δὴ τάχα οἶκον ἅπαντα
πάγχυ διαρραίσει, βίοτον δ' ἀπὸ πάμπαν ὀλέσσει.

Ciekawe, że we wszystkich jego skargach na zalotników ten motyw — strat materjalnych jest dominujący, to go najwięcej boli, o tem on najczęściej mówi[26]). Dość to niespodziewane u młodego chłopca, że niepokój o majątek przesłania mu poczucie własnego poniżenia, że on ostrzej odczuwa stratę majątku, niż stratę honoru. Zdaje się, że nie będzie pomyłki, jeżeli i to również ujmę jako cechę mieszczańską[27]). Skupienie całej uwagi na sprawach majątkowych, przywiązanie do majątku, ciągłe obliczanie strat, a zwłaszcza ból, który Telemachowi sprawia widok ludzi jedzących i pijących w jego domu, jest typową cechą chłopską[28]). I jakże dla chłopa charakterystyczne jest powiedzenie Telemacha w p. XIX 27:

οὐ γὰρ ἀεργὸν ἀνέξομαι, ὅς κεν ἐμῆς γε
χοίνικος ἅπτηται.

---

[26]) Od. IX 318: ἐσθίεται μοι οἶκος, ὄλωλε δὲ πίονα ἔργα II 55; 63; w. 142; w. 142; w. 312; I 243.

[27]) Inaczej K. Rothe, Die Odyssee als Dichtung. Paderborn 1914, str. 138. Uważa on to za rys charakterystyczny dla tamtej epoki. D. Mülder, Die Phäakendichtung der Odyssee NJb. f. d. kl. Alt. 1906, str. 39, uważa ten rys za cechę osobistą autora Odysei, za jego „Bettlergesinnung". Wędrowny pieśniarz, przyzwyczajony do żebraniny po dworach magnackich, przerzuca swoją żebraczą psychologję na swoich bohaterów!

[28]) W tej epoce chłopstwo i mieszczaństwo nie stanowi jeszcze 2-ch

Nic dziwnego, że na te słowa Eurykleja oniemiała — „τῇ δ' ἄπτερος ἔπλετο μῦθος". — Dość niespodziewane to słowa w ustach arystokratycznego młodzieńca. Telemach organicznie nie może znieść marnotrawstwa. Jego myśl nieustannie zajęta jest stratami, które on ponosi przez panoszenie się zalotników; jego serce, skąpe serce, kurczowo przywiązane do majątku, krwawi na widok marnotrawstwa, jakiemu mienie podlega. Delikatnością się nie odznacza i nie szczędzi matce wyrzutów, że przez nią marnuje się jego ojcowizna [29]). Sentymentalny też nie jest: wybierając pomiędzy zachowaniem matki a majątku, decyduje się na to ostatnie: to jest prawdziwa, namacalna realność. Tytuł królewski ceni o tyle, o ile władza daje dochody:

οὐ μὲν γάρ τι κακὸν βασιλευέμεν· αἶψα τέ οἱ δῶ
ἀφνειὸν πέλεται καὶ τιμηέστερος αὐτός.

Telemachowi nie grozi „szał Cezarów" — ἀφνειός u niego na pierwszem miejscu, τιμηέστερος dopiero na drugiem. Jakże daleko jesteśmy od Achillesa! Telemach ceni nie pozór, nie widmo, nie rzeczy nieuchwytne; nie władzę, która go nie oszałamia, nie sławę, która go nie upaja, lecz mocną, grubą, namacalną realność mienia. Wobec tego bez większego bolu zrzeka się korony [30]), ale z całą stanowczością żąda uznania swych praw gospodarza i właściciela swej ojcowizny [31]). Stoi on mocno na ziemi, nie goni za mirażami, woli zrezygnować z wysokich ambicyj, byle zabezpieczyć sobie spokojne korzystanie z tego, co ma. Telemach ostro odbija od środowiska arystokratycznego. Niema w nim żadnej z pięknych cech arystokratycznego młodzieńca: nie ma on delikatności uczuciowej, polotu, subtelności, porywów szlachetnych, fantazji, gorącej krwi, i burzącej się przy lada obeldze, przesadnego może poczucia swojej godności, wrażliwości na sprawy honoru, szalonej odwagi i pogardy dla niebezpieczeństwa. Obraz jego sformowany jest według innego ideału, z arystokratycznym kontrastującego: jest to wzorowy młodzieniec z rodziny mieszczańskiej, taki Ly-

---

odrębnych stanów; zróżnicowanie nastąpi dopiero później w dobie gospodarki pieniężnej.

[29]) Od. XIX 159 ἀσχαλάᾳ δὲ πάϊς βίοτον κατεδόντων; w 533 μ' ἀράται πάλιν ἐλθέμεν ἐκ μεγάροιο, κτήσιος ἀσχαλόων,

[30]) Od. I 394 ἀλλ' ἤ τοι βασιλῆες Ἀχαιῶν εἰσὶ καὶ ἄλλοι... τῶν κέν τις τόδ' ἔχῃσιν.

[31]) Od. I 397 αὐτὰρ ἐγὼν οἴκοιο ἄναξ ἐσομ' ἡμετέροιο καὶ δμώων.

siteles komedji rzymskiej. Spokojny, opanowany, rozsądny, aż nadto rozsądny, zacięty w swych postanowieniach, po swojemu odważny, ale odważny w sposób nieefektowny. Dominującą jego cechą jest zdrowy rozsądek, rozwaga; nie nadaremnie nosi on stały epitet πεπνυμένος. Trzeźwo patrzy na świat i ocenia wszystko z przerażającą trzeźwością. Przypuszczalna śmierć ojca nie martwi go zbytnio[32]) — trzeźwo sądzi, że wielu przecież bohaterów poległo na wojnie; sentymentalny nie jest i stosunek jego do ojca nie jest uczuciowy; raczej martwi się, że przez śmierć ojca pozbawiony jest obrońcy swego mienia[33]). Obelgi zalotników znosi spokojnie, bo oblicza, że jest za słaby, by wystąpić przeciwko nim[34]). Ale nie jest bierny lub bezwolny. Skoro się na jakiś czyn zdecyduje, umie go konsekwentnie przeprowadzić i niczego się nie boi. Ma odwagę zwołać zebranie ludowe i publicznie na niem oskarżyć zalotników; odwaga to nie mała w tej atmosferze terroru, jaki stworzyli zalotnicy; ma odwagę i energję wyruszyć na poszukiwania ojca; dzielnie sekunduje ojcu w walnej rozprawie z zalotnikami. Jest to odwaga mocna, spokojna, rozważna i nieefektowna. Umie milczeć, zacisnąwszy zęby i nie okazać ani swego oburzenia ani swej radości. Nie porywa go ani gniew, ani żądza zemsty, ani radość. Zawsze spokojny i opanowany, stanowi ideał solidnego młodzieńca. Najgorętsze jego uczucie — przywiązanie do swego mienia — nie jest w stanie wytrącić go z drogi, wskazanej przez rozum. Jakkolwiek z matką nie łączą go więzy tkliwej miłości[35]), to jednak wie, co jest jej winien i zachowuje się wobec niej bez zarzutu. Wszystkie groźby zalotników nie są w stanie zepchnąć go z tej linji postępowania, którą uznaje za słuszną: woli ryzykować stratę mienia, niż wypędzić matkę z domu, jak tego oni żądają; zgóry rozsądnie oblicza, jak ciężkie byłyby następstwa tego czynu[36]). Rozsądek kieruje każdym jego krokiem. Gdy Menelaus proponuje mu konia w darze, nie opanowuje go radość na myśl posiadania tego szlachetnego zwierzęcia, radość tak

[32]) I 236 οὔ κε θανόντι περ ὧδ' ἀκαχοίμην.
[33]) Od. II 58.
[34]) II 60.
[35]) Patrz moja praca p. t. „Problemat podróży Telemacha" Sprawozd. z posiedzeń T. N. w. XIX 1927. Wydział I.
[36]) Od. II 132.

naturalna dla chłopca w jego wieku i jego pochodzenia, lecz oblicza natychmiast, że mało mu się przyda taki dar w górzystej Itace i woli dostać prezent praktyczniejszy! Przyjemność pobytu na dworze Menelausa nie oszałamia go i nie przesłania mu trosk domowych; chłopiec samotny, który wyrósł wśród przykrości, w poniewierce, w dręczącej atmosferze nieładu, znalazł się poraz pierwszy w odpowiadającem jego stanowisku i godności otoczeniu; znalazł się wśród ludzi, otaczających go sympatją, szacunkiem, życzliwością; całą piersią wchłonął atmosferę pokoju, ładu, porządku, bogactwa i ciepła rodzinnego. A jednak te nowe i tak miłe wrażenia nie pochłonęły go całkowicie, troska o dom i mienie wysuwa się na pierwszy plan [37]). Troska ta przerywa mu sen w nocy, żądza powrotu jest tak wielka, że przed świtem jeszcze Telemach budzi swego towarzysza Pizystrata, by już szykował się do drogi; niepokój o całość mienia jest tak gryzący, że rezygnuje z pożegnania ze starym Nestorem, narażając jego syna na gniew starca, a siebie na zarzut grubijaństwa. Ale nie bacząc na gwałtowność niepokoju i mimo że pragnie dostać się jak najprędzej do domu, nie pędzi naoślep, ostrożnie wybiera swą drogę, przewidując zasadzkę zalotników [38]). I w upojeniu radości przy powrocie ojca, nie bacząc na całe zaufanie, jakie ma dla rozumu i dzielności swego bohaterskiego ojca, nie traci poczucia rzeczywistości, nie daje się porwać uniesieniu, ale trzeźwo krytykuje plan Odysa [39]) i pyta, na jakich liczy sojuszników [40]), bo tylko we dwóch przecież nie poradzą sobie z całą zgrają. A gdy Odys mu wymienia jako sprzymierzeńców Zeusa i Atenę, mina młodzieńcowi rzednie:

Ἔσθλώ τοι τούτω γ' ἐπαμύντορε, τοὺς ἀγορεύεις,
ὕψι περ ἐν νεφέεσσι καθημένω.

Entuzjazm i ślepe zaufanie nie leżą w jego charakterze. A jednak, chociaż nie podziela ślepego zaufania swego ojca do sił niebieskich, chociaż widzi całe ryzyko dzikiej odwagi Odysa, wykonywa jego plan ściśle, rozsądnie, z całą swoją nieza-

[37]) Od. XV 12.

[38]) Por. moją pracę p. t. „Udział bogów w akcji Odysei, Charisteria, G. Przychocki, Varsoviae 1934.

[39]) Od. XVI 254.

[40]) Od. XVI 256—7.

chwianą solidnością. Nie wyrywa mu się ani słówko o tej rozsadzającej pierś radości, jaka go przepełnia; nie mówi o tem ani Euryklei, do której ma najwięcej zaufania, ani Eumajosowi, ani towarzyszom, z którymi zbliżyła go pierwsza wspólna wyprawa i przeżyte razem niebezpieczeństwa. Milczy, jak mur. Z takiem samem opanowaniem patrzy na zniewagi wyrządzane jego ojcu, broni go nie więcej, niż Teoklimenesa lub Eumajosa i nie zdradza się, że uczuciowo obchodzi go to znacznie więcej. Jest niezrównanym partnerem w grze Odysa. A przytem dość jest gruboskórny, by nie zrozumieć całego skomplikowanego procesu uczuciowego w duszy matki, gdy ona nie wie, czy ten, co siedzi przed nią i podaje się za Odysa, jest nim istotnie, czy jest tym wytęsknionym mężem jej młodości. Z tym samym brakiem delikatności, z jakim robił jej poprzednio wyrzuty, że przez swój upór marnuje jego ojcowiznę, teraz zarzuca jej brak serca dla męża. O gruboskórności świadczy również jego udział w wymierzaniu kary niewolnicom i Melanteusowi. Zabić w pojedynku, narażając życie własne — jest rzeczą rycerską; zabić w porywie gniewu, tracąc władzę nad sobą — jest rzeczą ludzką; ale spełniać na chłodno rzemiosło kata — do tego trzeba dużo zimnej zawziętości i wrodzonej ordynarności. Szlachetnym Telemach nie jest. Ten jeune homme modèle ucieleśnia w sobie wszystkię wymagania ideału mieszczańskiego — jest trzeźwy, praktyczny, rozsądny, opanowany, oszczędny, dbający o majątek, solidny, uczciwy, ale pociągający on nie jest, nie ma ani jednej cechy, zdobiącej ideał rycerski: jest jego antytezą.

Telemach jest tą postacią w poemacie, w której rysy mieszczańskie dane są w formie najbardziej skoncentrowanej, jest jakby soczewką, skupiającą koloryt mieszczański.

Ale i inne osoby poematu nie są pozbawione cech mieszczańskich. Widzieliśmy cechy mieszczańskie w samym Odysie. Do cech mieszczańskich zewnętrznych, dotyczących raczej jego umiejętności, można dodać występującą zwłaszcza podczas jego pobytu u Feaków chciwość; z tego samego nastawienia wynika jego utyskiwanie na to, że brzuch zmusza człowieka do wszystkiego [41]). Cechy mieszczańskie przygodnie wykazuje i Penelopa. Nie oburza się ona, że Telemach błaga ją, by opuściła

[41]) Od. VII 214 sq.

dom i uwolniła go w ten sposób od zalotników: uważa to za rzecz naturalną. Opowiada Odysowi-żebrakowi w p. XIX 530, że dopóki Telemach był mały i nierozsądny, nie puszczał jej od siebie. Teraz, gdy zmężniał — spodziewamy się zakończenia — stanie w jej obronie; ale zakończenie jest inne — błaga ją o opuszczenie domu, bo gniewa się za niszczenie mienia. Jest już w wieku — spodziewamy się zakończenia: by wystąpić czynnie w obronie czci matki; zakończenie jest inne :

ἤδη γὰρ ἀνὴρ οἷός τε μάλιστα οἴκου κήδεσθαι.

Zaraziła się mieszczańską psychologją swego syna. I ona również nie spodziewa się czynów rycerskich od syna, i ona również uważa sprawę mienia za najważniejszą, brak rycerskości syna jej nie boli. I ją przeniknął duch małomieszczańskiej oszczędności. Zabawny jest jej argument, którym wyjednała sobie zwłokę u zalotników: XIX 142

μίμνετ' ἐπειγόμενοι τὸν ἐμὸν γάμον, εἰς ὅ κε φᾶρος
ἐκτελέσω, μή μοι μεταμώνια νήματ' ὄληται.

W sytuacji tak tragicznej troska o to, by nie zmarnowały się nici, robi wrażenie prawie komiczne. Ale troska o to, by się w gospodarstwie nic nie marnowało, jest podstawą mieszczańskiego dobrobytu; każda mieszczaneczka ma największe dla takiej troski zrozumienie. Autor trafia wprost do serca swego audytorjum.

Scena u Laertesa cała jest przepojona duchem chłopsko-mieszczańskim. Jakiś ogród za miastem, jakich wiele było po miastach greckich; staruszek nędznie odziany, trochę niechlujny, pielęgnuje go własnoręcznie. Przychodzi do niego syn po wieloletniej rozłące. Martwi się, że ojciec nie dba o siebie. Każe ojcu przybrać się schludniej, posilić. Gospodarstwo staruszkowi prowadzi jedna służąca, tak samo stara, jak i on. Do pomocy ma starego ogrodnika i jego synów. Razem zasiadają do obiadu. Kto się domyśli, że jesteśmy w środowisku królewskiem? Cały realizm opisu jest skierowany na stworzenie tła mieszczańskiego. A jak wprost z życia jest zaczerpnięty motyw darowania drzewek owocowych synowi![42]) Oczywiście z życia nie królów ani rycerzy — oni się w tem nie lubowali, ich inne pochłaniały sprawy, ale z cichego życia mieszczań-

[42]) Od. XXIV 336.

skiego: ojciec miłośnie pielęgnuje sad, syn chodzi za nim, przygląda się jego pracy, pomaga mu, nasiąka tą samą miłością do ziemi-rodzicielki, do drzew cudnie kwitnących na wiosnę, uginających się pod ciężarem owocu na jesieni; ojciec patrzy na roziskrzone oczy chłopca, uśmiecha się miłośnie i wybiera mu wśród swych drzewek kilka na własność. Motyw ten, żywcem wyrwany z życia skromnego, mieszczańskiego, świetnie się dostraja do całego mieszczańskiego charakteru tej sceny.

Cechy mieszczańskie Odysei nie są rzeczą przypadkową. Autor tworzy świadomie kontrast do szablonu arystokratycznego: król — nie wojownik, ale człowiek pracy, wytrwały, obrotny. Królewicz nie rycerz, nie gorący młodzieniaszek, ale uparty i zawzięty chłopski syn.

Świadome szukanie kontrastu poddało mu genjalną myśl przedstawienia Odysa w postaci żebraka. Triumfalny powrót króla-bohatera ze zwycięskiej wojny stanowi ulubiony temat poematów rycerskich, wszystkich νόστοι, w które tak obfitowała literatura epicka. Miło rycerskim potomkom wspomnieć w pieśni bohaterskie czyny przodków; napełnia ich serce dumą opis wspaniałego powrotu ich królewskich praojców do kraju. Przed oczyma przesuwają się barwne obrazy zbrojnych zastępów, ucho łowi szczęk broni, jęki jeńców, skrzypienie wozów, wiozących zdobycz. A na czele on, wspaniały król w lśniącej zbroi, z głową dumnie podniesioną, z okiem błyszczącem radością, łaskawem skinieniem dłoni odpowiada na powitania tłumu. Co za pyszny obraz! Szkoda tylko, że tak banalny. Agamemnon też tak powracał do Myken, gdzie czekała nań Klitemestra z siekierą. Autor w Odysei świadomie z tego obrazu rezygnuje; nie dość tego; świadomie szuka kontrastu do niego i znajduje go w obrazie żebraka. Nie wśród zbrojnych zastępów, nie z tłumem jeńców, nie triumfalnie wraca nasz bohater lecz ὠλέσας ἄπο πάντας ἑταίρους, z łaski przywieziony na cudzej łodzi. Nie na koniu wkracza on z dumnie podniesioną głową, nie w zbroi złocistej, lecz w nędznych łachmanach z żebraczą torbą, z sękatym kijem w dłoni. Nie witają go okrzyki rozentuzjazmowanego tłumu, lecz ujadanie psów; nie chylą się przed nim kornie poddani, lecz gorsi od psów ludzie szydzą zeń, kopią, rzucają, co w rękę popadnie. Z łaski udziela mu gościny jego własny pachołek, z łaski okrywa go w zimną

noc ciepłym płaszczem. Z kornie schyloną głową wyciąga on rękę po jałmużnę we własnym domu. — Czyż można znaleźć coś, coby więcej odbijało od zwykłego obrazu powrotu bohatera, czyż można znaleźć pomysł bardziej nieoczekiwany, boleśniej raniący pychę rycerskich potomków? Gdyby autorowi chodziło o stworzenie najjaskrawszego kontrastu z utartym szablonem, gdyby celem jego było: épater w danym wypadku nie les bourgeois, ale les aristocrates, cel swój osiągnąłby w zupełności. Ale cel miał inny i wiele głębszy. Odyseja jest wyrazem epokowego odkrycia, które niestety ciągle trzeba robić nanowo, że wartość i godność człowieka tkwi w nim samym i niezależna jest od żadnych zewnętrznych warunków — ani pochodzenia, ani stanowiska, ani mienia: alle Menschen gleichgeboren sind ein adliges Geschlecht — trzeba było jeszcze 25 wieków, by tę prawdę nanowo sformułować! W Iljadzie tej świadomości jeszcze niema. Tam wartość człowieka ściśle jest zależna od jego stanowiska w społeczeństwie. Ἀγαθός ma znaczenie społeczne, tak samo jak κακός. Tylko οἱ ἀγαθοί, οἱ ἄριστοι są piękni, silni, dzielni, mądrzy. Prości ludzie nie są ani ἀγαθοί, ani καλοί, są brzydcy, słabi, tchórzliwi (Il. II 202):

οὔτε ποτ' ἐν πολέμῳ ἐναρίθμιος οὔτ' ἐνὶ βουλῇ

Rzecznik ludu Tersites przedstawiony jest w formie odrażającej. Poeta czuje doń pogardę i za jego wygląd zewnętrzny i za jego bezczelność. W nadaniu tej postaci odrażających cech zewnętrznych kierował poetą arystokratyczny ideał καλὸς κ' ἀγαθός. W Odysei zaś widzimy, że poeta odstąpił od tego ideału w p. VIII 167 sq.:

Οὕτως οὔχ ἅμα πάντα θεοὶ χαρίεντα δίδουσιν
ἀνδράσιν, οὔτε φυὴν οὔτ' ἄρ φρένας οὔτ' ἀγορητύν.
Ἄλλος μὲν γὰρ εἶδος ἀκιδνότερος πέλει ἀνήρ,
ἀλλὰ θεὸς μορφὴν ἔπεσι στέφει· οἱ δέ τ' ἐς αὐτὸν
τερπόμενοι λεσσοῦσιν· ὁ δ' ἀσφαλέως ἀγορεύει
αἰδοῖ μειλιχίῃ, μετὰ δὲ πρέπει ἀγρομένοισιν.
ἐρχόμενον δ' ἀνὰ ἄστυ θεὸν ὣς εἰσορόωσιν·
ἄλλος δ' αὖ εἶδος μὲν ἀλίγκιος ἀθανάτοισιν·
ἀλλ' οὔ οἱ χάρις ἀμφιπεριστέφεται ἐπέεσσιν.

Ten człowiek εἶδος ἀκιδνότερος mały, niepozorny, brzydki — toż to Tersyt. Ale tu nikt nie gardzi nim z powodu jego brzydoty — „bóg wieńczy brzydotę darem słowa i wszyscy patrzą na niego jak na boga, gdy przechodzi przez miasto". To nie szko-

dzi, że brzydki, że mały, że fizycznie odrażający: ma inne zalety. Miejsce to jest korektą do II ks. Iljady, do postaci Tersytesa. Arystokratyczny przesąd, piętnujący brzydotę cielesną, jest odrzucony, ocenione zalety intelektualne. Tersytes może już przemawiać, nie przepędzą go kijami. I do kogo zwrócone są te słowa Odysa? Do pyszałka arystokratycznego, dumnego ze swej pięknej podstawy i błękitnej krwi[43]). Odys, który sam pędził Tersytesa kijem z mównicy w Iljadzie, w tych wierszach śpiewa swą palinodję: nie jest rzeczą rozstrzygającą wygląd zewnętrzny, ἀρετή z nim się nie pokrywa, wartości duchowe są większe. Ta myśl ogólno-ludzka jest jednocześnie wyłamaniem bramy w fortecy przesądów arystokratycznych. Ale najpełniej, najmocniej ten motyw jest wyrażony w postaci Odysa-żebraka. Poeta, dla którego ta sprawa: wartość człowieka, dostojeństwo ludzkie, stała się główną treścią duchową, głębokiem przeżyciem wewnętrznem, który zrobił z niej główny motyw swego utworu, znalazł w podaniu o powrocie Odysa najodpowiedniejszy materjał dla wcielenia swej idei. Właśnie Odys, wracający sam po stracie wszystkich towarzyszy (a tak nakazywał fatum-mit), nadawał się najlepiej do wykazania na nim całej wartości człowieka jako człowieka bez wszelkich pomocniczych akcesorjów stanowiska społecznego. Jego stawia poeta w warunkach najniekorzystniejszych — postać brzydka, niechlujna; stanowisko społeczne najniższe, najbardziej pomiatane — samotnego żebraka. Niech on sobie w tej postaci poradzi — to będzie triumfem prawdziwego człowieczeństwa, triumfem o ileż większym i cenniejszym, niż banalny triumf królewskiego wjazdu! Niech on znosi wszelkie poniżenia, to nic nie szkodzi, żadne zewnętrzne poniżenie nie dotknie go, dopóki on sam ma poczucie swej godności, dopóki on sam się nie poniży: w największem poniżeniu on potrafi zyskać sobie szacunek i uznanie. Jakże dalekie to jest od Iljady, gdzie honor człowieka spoczywa nazewnątrz niego w jego γέρας, darze zaszczytnym, znaku widomym czci; z chwilą, gdy Agamemnon musi z γέρας zrezygnować, traci według swego pojęcia honor i robi rzeczy okropne i niebezpieczne, by ten honor ratować. W Odysei honor nie jest już rzeczą zewnętrzną: żadna obelga go nie plami; honor jest wartością wewnętrzną

[43]) Od. VIII 176 sq.

człowieka, a tej nikt mu odebrać zzewnątrz nie może. Obelga, jak bumerang, wraca do tego, kto ją wyrządza: zniewagi zalotników plamią nie Odysa, lecz ich samych. Jeżeli jest jakieś ujęcie honoru najbardziej sprzeczne z pojęciem rycerskiem, to zdaje się jest właśnie to ujęcie. W pojęciu arystokracji, czy to będzie Agamemnon, czy Cyd hiszpański, honor jest zawsze rzeczą zewnętrzną, cudzy czyn może go splamić, unicestwić, wobec czego każda obelga poniża, o ile nie jest zmyta krwią. Tu, w Odysei, sprawa jest postawiona całkiem inaczej, wszystko zwrócone nawewnątrz. Chodzi o wartość wewnętrzną człowieka i tylko o nią. I doprawdy, nigdzie Odys nie zasługuje na takie uznanie, na taki szacunek, ani w przygodzie z Polifemem, ani w przygodzie z Kirką, ani w walce z żywiołami, jak właśnie tu, na Itace, gdzie bez słowa połyka obelgi jako nędzny żebrak. I chociaż jest on tylko dziadem wędrownym, dziwny bije od niego urok, który udziela się nietylko Eumajosowi [44]), i Penelopie [45]), ale zmusza nawet zalotników chwilami do szacunku [46]). Tu idea człowieczeństwa święci swój największy triumf. Odys wygrywa całą akcję w Odysei tylko dzięki samemu sobie, swoim walorom osobistym; wszystkie akcesorja stanowiska i władzy są odrzucone. W tem bezlitosnem oświetleniu od strony wewnętrznej wartości człowieka jakże mizernie wyglądają wspaniali rycerze-zalotnicy królowej; jak nic z nich nie pozostaje, prócz blichtru pochodzenia i władzy! [47]). Cóż z tego, że są βασιλεῖς, kiedy moralnie wyżej od nich stoi nawet niewolnik-świniopas, kiedy niezdatni są ani do roboty ani do wojaczki, groźni tylko dla samotnej kobiety i nieletniego chłopca, odważni wobec żebraka. Na widok Odysa, którego łuku nawet napiąć nie mogli, truchleją i dają się wyrżnąć, jak barany; oręż w ich nędznych rękach na nic się nie zdaje, całe ich zuchwalstwo pierzcha w jednej chwili, nie mają wielkości nawet w zbrodni, i zanim ich dosięgły pociski Odysa, zabiło ich poczucie własnej niemocy. W tem oświetleniu od strony wartości wewnętrznej, dziwnie spłowiała, spełzła, w niwecz się obróciła wspaniałość wielkich panów; ukazała się natomiast niespodziewanie prawdziwa ἀρετή, piękność i siła

[44]) Od. XVII 514.
[45]) Od. XVII 586. Od. XIX 350. Od. XIX 589.
[46]) Od. XVIII 122.
[47]) Od. XVIII 382.

moralna tam, gdzie w świetle blasku zewnętrznego jej nie dostrzegano — u najmniejszych, najpokorniejszych, najbardziej wzgardzonych. Doprawdy, wiele wieków jeszcze upłynie, wiele ludzkość przecierpi πάθει μαθών według recepty Ajschylosa; trzeba będzie połączonych sił filozofji greckiej i promieni miłości z Galilei, by po raz wtóry znaleźć to światło od wewnątrz, które, padając jednako na możnych i nędznych, obdziera jednych z ich blasku, szarym zaś i nędznym użycza barw promiennych. W jakim majestacie godności ludzkiej i piękna moralnego występują w Odysei ludzie prości — a zwłaszcza niewolnicy — Eumajos, Eurykleja, Filojtios, Dolios i Noemon, prosty mieszczanin[48-50]).

Przygodną sylwetką jest herold Medon, który, obcując z racji swego urzędu z zalotnikami, nie przechodzi jednak na ich stronę i zachowuje wierność dla domu Odysa, chociaż nie ma już nadziei, by ta wierność mu się opłaciła. Ale cała idea odwrócenia wartości zewnątrz nazewnątrz zogniskowana jest w osobie Eumajosa. Chyba żadnej postaci w swojem dziele poeta bardziej nie ukochał, miłośniej nie potraktował, jak właśnie jego (oprócz Odysa oczywiście). Postać Eumajosa owiana jest liryzmem, tak niespodzianym, a przez to tak wymownym w eposie. Do niego jedynie zwraca się autor w os. II. Zalewa go widać fala serdeczności przy zetknięciu się z tym

---

[48]) A. Fanta, Der Staat in der Ilias und Odyssee. Innsbruck 1882. Wioślarzy Telemacha Fanta uważa za arystokratów, opierając się na słowach Noemona IV 652 οἱ κατὰ δῆμον ἀριστεύουσιν μεθ' ἡμέας Z nim zgadza się Finsler, Das Homerische Königstum. NJb. f. d. kl. Alt. 1906, str. 331, „Die einzige Stelle der Odyssee IV 652 κοῦροι δ' οἱ κατὰ δῆμον ἀριστεύουσι μεθ' ἡμᾶς meint Jünglinge von Adel". Ale wyraz ἀριστεύειν jest wieloznaczny i tutaj oczywiście nie ma znaczenia politycznego, lecz ma znaczenie nieprzenośne: są wybitni, dzielni. Sens tych słów: Telemach wziął ze sobą jako wioślarzy młodzieńców, którzy górują wśród nas dzielnością. Jak można tu myśleć o arystokracji? Jasne, że nie bierze się ze sobą młodzieńców wielkich rodów w charakterze wioślarzy. Że nie są to ludzie szlachetnego pochodzenia, dowodzi również i to, że Nestor zaprasza do siebie jedynie Mentora i Telemacha, oni zaś zostają w łodzi. Następnie, przy wprowadzeniu ludzi z arystokracji podaje się ich genealogję; tu zaś nie tylko nie jest podana ich genealogja, ale oprócz jednego Pejrajosa pozostają bezimienni.

[49]) Od. IV 649.

[50]) Od. IV 649 sq.

ukochanym tworem swego ducha [51]); jego, nędznego niewolnika, tytułuje ὄρχαμος ἀνδρῶν. Wyraża to nietylko stanowisko Eumajosa wobec podwładnych mu ludzi, którym przewodzi w pracy, jak to sądzi Pöhlmann [52]), ale i godność jego wewnętrzna, którą podkreśla ten tytuł prawie królewski. Podziw dla skromnego, cichego, a tak wysoko stojącego pod względem moralnym człowieka, wyrywa autorowi epiteton ornans δῖος [53]), który tak ostro odcina się od rzeczownika ὑφορβός, że wprawia w zakłopotanie niejednego czytelnika. Czy nie jest to kontrast świadomy, zamierzony i wymierzony przeciwko banalności „boskich" rycerzy? Cios w twarz, zadany wszystkim pseudo-Achillesom w literaturze i życiu? Cauer sądzi [54]), że autor nie rozumie znaczenia tego tytułu, skoro nadaje je świniarzowi. Zdaje mi się, że już czas skończyć z zarozumialstwem zeszłego stulecia i zamiast uczyć Homera języka greckiego, uczyć się u niego. Tutaj zaś, zamiast przypuszczenia, że Homer nie rozumie po grecku, chyba lepiej widzieć efekt zamierzony, tem bardziej, że sam Cauer twierdzi [55]): „An Bewusstheit der Arbeit, an Raffiniertheit der beabsichtigten Wirkungen kann dem Verfasser der zweiten Hälfte der Odyssee nicht leicht zu viel zugetraut werden". Ciekawe jest pozatem świadome używanie przez naszego autora tytułów arystokratycznych w najbardziej niespodzianych związkach celem obniżenia ich powagi. Obok ὄρχαμος ἀνδρῶν, jako tytułu dla pasterzy Eumajosa i Filojtiosa, występuje δῖα γυναικῶν, dla starej niewolnicy Euryklei i κοίρανος πτοχῶν, jako tytuł żebraka Irosa [56]).

Skromne stanowisko społeczne Eumajosa nie przeszkadza mu zająć wysokiego stanowiska w poemacie. Do niego posyła Atena Odysa, jako do pierwszego, kogo ma prosić o schron na Itace; do niego kieruje się Telemach, unikając zasadzki zalotników; u niego przypuszczają zalotnicy miejsce pobytu Telemacha, gdy nie widzą go w pałacu. Z niego promie-

[51]) K. Rothe o. c. str. 232.
[52]) Aus dem hellenischen Mittelalter. (Aus Altertum und Gegenwart) str. 185.
[53]) Od. XIV 48.
[54]) o. c. str. 551.
[55]) Str. 559.
[56]) Od. XVIII 106.

niuje ciepło miłości, ogrzewające smutne dzieciństwo Telemacha; do niego tuli się samotny chłopiec, gdy mu już zanadto dokuczą brutalni ludzie; przy nim wypłacze się Penelopa; u niego rozgrzeje swe serce znękany Odys. Na całą drugą część Odysei, na wszystkie wypadki na Itace, tak okrutne i okropne, padają ciepłe blaski rozgrzewającego uczucia od osoby Eumajosa. On tworzy ten rezonans uczuciowy, bez którego wypadki i stosunki na Itace raziłyby swą twardością. Głęboka i cicha religijność prześwietla go od wewnątrz, promieniuje z niego cichą i ciepłą jasnością, jak z pierwszych chrześcijan. Naturalna dobroć i wrażliwość serdeczna, prześwietlona niezachwianą wiarą w kierownictwo boże, nabiera słodyczy nieziemskiej. Niezapomniana jest scena przyjścia Odysa-żebraka do jego zagrody. Prosty, sielski nastrój tej sceny cisza, pustka, pasterze ze stadem odeszli na pastwisko; pozostał sam Eumajos, zajęty krajaniem skóry na kierpce; nagle psy, ujadając z wściekłością, rzucają się na obcego włóczęgę; Eumajosowi z przerażenia wypada nóż z ręki; pędzi na ratunek dziadowi, odpędza nie bez trudu psy; wymówki jego brzmią, jak pieszczota: drga w nich litość i lęk o biedaka; przyjmuje go najhojniej i najserdeczniej, jak może. Wrodzoną dobroć i miękkość serca potęguje zbożność — αἰδῶς dla wędrowca:

πρὸς γὰρ Διός εἰσιν ἅπαντες ξεῖνοι καὶ πτωχοί τε [57]).

A jaki jest on biedak, skrępowany i nieszczęśliwy, gdy na rozkaz panicza musi żebraka wyprosić ze swego domu, zaprowadzić na żebry do miasta! Jak niezręcznie, z jakim trudem wychodzą mu te słowa z ust, jak nie umie tego wykształcić z siebie! Chyba w całej Odysei niema równie chropowatego, niezdarnego zdania. To zdanie poprostu nie chce mu przejść przez usta. Prawdziwą delikatność uczuć, prawdziwą wytworność duchową i prawdziwe szlachectwo znajdujemy u pastucha świńskiego, nie u wspaniałych panów, którzy robią sobie pośmiewisko z nędznych włóczęgów, urządzając błazeński turniej żebraków. Czyż nie to właśnie chciał autor wyrazić przez niespodziewane nadanie świniarzowi arystokratycznych tytułów ὄρχαμος ἀνδρῶν i δῖος? Tam, gdzie jest prawdziwe szlachec-

[57]) Od. XIV 57.

two ducha, tam należą się i tytuły, je wyrażające. I w tem powinniśmy widzieć cios, świadomie przez autora wymierzony arystokracji, świadome wyśmianie jej tytułów.

Z niemniejszą miłością potraktowana jest Eurykleja, wierna piastunka Odysa i syna Odysowego, moralna podpora Penelopy. Nie będę tu podawała jej charakterystyki; z łatwością odtworzy ją sam każdy czytelnik Odysei. Zatrzymam się tylko na niektórych punktach.

Penelopa tylko króluje w swym domu, rządzi wszystkiem Eurykleja: ona dzierży godło władzy domowej w postaci kluczy [58]), ona wydziela z zapasów [59]), ona rządzi niewolnicami [60]). Posiada wszystkie kwalifikacje umysłu i serca, by temu trudnemu zadaniu sprostać [61]). Ona czułą macierzyńską opieką otacza opuszczonego syna odysowego; ona czuwa, aż goście się rozejdą, odprowadza dorosłego chłopca do jego sypialni, omal że nie układa go, jak dzieciątko, do snu [62]). U niej on znajduje to ciepło, którego nie umiała dać mu Penelopa, a bez którego jego i tak nie zbyt czułe z natury serce wyschłoby ostatecznie. Do niej on, nieufny, ma zaufanie, do niej zwraca się ze swemi kłopotami [63]), ona zaś nie zawodzi jego zaufania, umie dotrzymać danego mu słowa, narażając się na gniew pani [64]), który może kosztować ją życie. Jej dyskretność i powściągliwość w mówieniu, jeśli wziąć pod uwagę jej wiek i jej płeć, jest podziwu godna. Wobec niej Telemach pozwala sobie na szczerość — rzecz u niego rzadka! — i otwarcie krytykuje swą matkę [65]); ale ona nie napróżno nazwana jest πυκιμηδής, umie taktownie upomnieć młodzieńca, nie nudząc go morałami. Ona jest moralną podporą Penelopy, wlewa jej otuchę w piersi [66]); swą nieustającą tęsknotą do wychowanka [67]) podtrzymuje uczucie Penelopy, sama przez

---

[58]) Od. II 346.
[59]) II 379.
[60]) XX 147.
[61]) I 428, κεδν' εἰδυῖα 438 γραίης πυκιμηδέος. II 346 πάντ' ἐφύλασσε νόου πολυϊδρείῃσιν XIX 357.
[62]) I 478.
[63]) II 349.
[64]) IV 729, 743.
[65]) XX 131 sq.
[66]) IV 754 sq.
[67]) XIX 363 sq.

się jest żywem przypomnieniem Odysa. W związku z tem sądzę, autor usunął ją ze sceny XVIII 158—186, gdzie Penelopa nagle nabiera niewytłómaczonej ochoty ukazania się zalotnikom i porozmawiania z nimi. Eurykleja, wierna piastunka Odysa, trwająca w swej miłości doń i przywiązaniu, nie nadawała się do roli powiernicy w takiej sytuacji; trudno jej byłoby namawiać żonę swego niezapomnianego wychowanka, by się umalowała i upiększyła dla natrętnych jego rywali. Nie licuje to z powagą tej, której autor, nie bacząc na jej niewolnicze stanowisko, daje zaszczytny tytuł δῖα γυναικῶν [68]). Wobec tego autor doraźnie wprowadza inną staruszkę-służącą, której tego rodzaju względy nie krępują. Sądzę, że w ten sposób najłatwiej rozstrzygnie się kwestję Eurynome-Eurykleі, tak ostro postawioną przez krytykę zwolenników teorji „atomistycznej" w homerologji. Sądzono bowiem, że mamy tu ślad przeróbki w jedną całość dwóch różnych utworów, gdzie w jednym z nich Eurynoma miała podobną rolę do Eurykleі, i imię to zostało w Odysei przez nieuwagę redaktora całości. Czyż trzeba się uciekać aż do tak gwałtownych środków, by zrozumieć powody zjawienia się innej służącej w otoczeniu Penelopy? Oblicze zaś moralne Eurykleі najpełniej występuje w scenie z Odysem-żebrakiem [69]), tworząc piękny kontrast z zachowaniem się zalotników i dziewcząt służebnych, będących pod ich wpływem. Jej litość dla nędznego włóczęgi, tak naturalna przy jej zaletach serca i umysłu, nabiera osobliwych akcentów uczuciowych przez to, że sprzęga się z myślą o ukochanym Odysie: na obcego włóczęgę przenosi serdeczną troskę, która nieustannie biegnie w nieznane dale za Odysem.

Wierność, uczciwość i wytrwałość charakteryzują tak samo Eurykleję, jak Eumajosa; te same cechy wykazują Filojtios i Dolios, mający przygodne role w poemacie. Jeżeli zechcemy teraz spojrzeć, jak według oznak społecznych są rozplanowane cienie i światła w poemacie, w najczarniejszych barwach wystąpi przed nami kwiat arystokracji na Itace — zalotnicy, τῶν ὕβρις σιδηρεὸν οὐρανὸν ἵκει; najczystsza jasność promienieje z niewolnika Eumajosa; światła są rozplanowane tak, że z cen-

[68]) Od. XIX 147.
[69]) Od. XIX 346—377.

tralnych postaci — Odysa i jego rodziny przechodzą na wszystkie demokratyczne osoby poematu, gubią się stopniowo w przejściu do osób arystokratycznych, zamieniając się w nieprzenikniona czerń u najwybitniejszych z nich — Antinoosa i Eurymachosa. Odys w swej akcji może znaleźć oparcie tylko u maluczkich, bo tylko oni zachowali prawdziwą uczciwość i poczucie moralne, ma przeciw sobie wszystkich możnych i wielkich, bo są z gruntu źli i zepsuci. To też przewrotu, mającego na celu obalenie władzy arystokratycznej i restaurację władzy królewskiej, Odys dokonywa, opierając się na najniższych. Ciekawe, że z akcji tej wyłączony jest nawet Mentor, o którym wiadomo, że jest przyjacielem Odysa. Żadna ręka pomocna nie wyciąga się ku niemu z szeregów arystokracji; zwycięstwo osiąga sam z pomocą niewolników; żebrak z pastuchami bije kwiat arystokracji. Cała sympatja autora a wraz z nim i czytelnika jest po stronie Odysa i jego wiernych sług, t. j. po stronie ubogich i wydziedziczonych. Ale nietylko autor im sprzyja; sprzyjają im bogowie z Zeusem i Ateną na czele, za których sprawą dzieje się wszystko tak, jak się właśnie dzieje, i którzy wspierają Odysa radą i wlewają mu otuchę do piersi. Swoją wolę i decyzję bogowie objawili niejednokrotnie, zsyłając ostrzegające znaki wróżebne; ale bezbożni zalotnicy w swem zaślepieniu, spowodowanem pychą, zlekceważyli nawet objawienie woli boskiej — odpłacają teraz za wszystko razem. I staje się oto rzecz już całkiem cudowna, wychodząca poza obręb wszelkich ludzkich obliczeń i zwyczajów: Odys, który wygubił, wyciął w pień kwiat arystokracji na Itace, pozostaje bezkarnie na ziemi ojczystej, nasiąkniętej przelaną rodzimą krwią. Jeżeli przypomnimy sobie, jak nieubłagane było pod tym względem prawo religijne, jak bezwzględnie nakładało obowiązek zemsty na krewnych, jak nawet mimowolny zabójca musiał uchodzić z ziemi ojczystej na wieczne wygnanie — (por. Patrokla!) — fakt ten nie może wywołać najgłębszego zdumienia. Przecież i Odys sam uważa wymordowanie zalotników tylko za punkt pierwszy programu i to nie za najtrudniejszy [70]). Punktem drugim

[70]) Od. XX 39 ὅππως δὴ μνηστῆρσιν ἀναιδέσι χεῖρας ἐφήσω, μοῦνος ἐών... πρὸς δ' ἔτι καὶ τόδε μεῖζον ἐνὶ φρεσὶ μαρμαίρίζω. εἴπερ γὰρ κτείναιμι Διός τε σέθεν τε ἕκητι, πῇ κεν ὑπεκπροφύγοιμι.

i o wiele trudniejszym jest uniknięcie następstw tego czynu; wszyscy bowiem krewni zabitych chwycą za broń, by pomścić swoich. I gdyby nie ingerencja sił boskich, takby się też stało; Odys po wymordowaniu zalotników musiałby się udać na wygnanie. Staje się zaś całkiem inaczej: bogowie występują w roli sędziów i świadków wydarzeń i ustami Zeusa orzekają, że zbrodni niema, sprawiedliwości stało się zadość; zabójstwo puszczają w niepamięć, władzę królewską po wsze czasy oddają w ręce Odysa. Niech wszelka zapamiętałość zniknie, niech więzy miłości złączą lud i władcę, a bóg pobłogosławi i da spokój i dostatki [71]). Nad czynem Odysa rozpościera się sankcja religijna: ona go oczyszcza i uwalnia od winy i kary. Te słowa poematu brzmią jak hymn religijny. Cała ostatnia scena od chwili wystąpienia Zeusa i Ateny do złudzenia przypomina ostatni akt trylogji Ajschylosowej: ten sam problemat zbrodni i kary, zemsty i jej usprawiedliwienia; osobą rozstrzygającą obok Zeusa — Najwyższego Sędziego — jest ta sama Atena. Jak tam, tak i tu występuje po stronie mściciela, uwalniając go od winy i kary. Zamiast nowego łańcucha win i kar, wynikających z krwawej zemsty, przerywając wojnę domową, wiąże obie strony wzajemnem wybaczeniem win, wzajemnem obywatelskiem porozumieniem, którego celem — dobro państwa — summa lex [72]). Atena tu występuje nie jako opiekunka Odysa; każe mu przecież przerwać walkę w chwili, gdy zwycięstwo przechyla się na jego stronę, i grozi mu gniewem Zeusa w razie niesłuchania, lecz jako bogini πολιάς ludu itackiego, jako wcielenie idei państwa. Ustami bogów potępiona jest arystokracja i jej czyny, usprawiedliwiona zemsta i pobłogosławione jej skutki — restauracja władzy królewskiej.

Na kim się ta władza oprze? Oczywiście nie na pogromionej arystokracji, która na razie musi się poddać i zrezygnować, ale przecież zatai ból i gniew i nie wyzbędzie się go tak prędko. Podporą nowej władzy będą ci, którzy pomogli ją zdobyć — ludzie prości, mieszczanie, chłopi i kto wie, może i niewolnicy, osadzeni na roli i tworzący nową warstwę chłop-

---

[71]) Od. XXIV 482.

[72]) Od. XXIV 543; ἴσχεω, παῦε δὲ νείκος ὁμοιΐου πολέμοιο. 546—7 Ὅρκια δ' αὖ κατόπισθε μετ' ἀμφοτέροισιν ἔθηκε Παλλὰς Ἀθηναίη, κούρη Διὸς αἰγιόχοιο.

ską, ubogą, ale pracowitą i oddaną nowemu władcy, który ich wierność wynagrodził wolnością [73]).

Możemy teraz zrozumieć drugą oryginalną cechę Odysei, a mianowicie obfitość elementu baśniowego i awanturniczego. Poeta świadomie usunął ze swego poematu element rycerski; nie miał jednak i nie mógł przecie mieć zamiaru stworzenia powieści mieszczańskiej. Cechy mieszczańskie stanowią tło, barwę utworu, nie jego treść. Po wyłączeniu tradycyjnej treści bohaterskiej, trzeba było znaleźć inną treść, również niezwykłą, również działającą na wyobraźnię, nie mniej barwną; trzeba było znaleźć sytuacje i niebezpieczeństwa, w walce z któremi główna postać poematu mogłaby wykazać swoje bohaterstwa, król διογενής, przez bogów powołany na pasterza ludu — swą moc nadprzyrodzoną. W genjalnem natchnieniu poeta znajduje tę treść w baśniach ludowych. Baśnie wzbogacają jego poemat barwnością i fantastycznością treści, a jednocześnie zbliżają go i treściowo do prostego ludu. Bo, jak mówi Chadwick [74]) „What heroic stories were to the courts, fok-tales were to the rest of the population". W baśniach autor daje ludowi ulubioną treść w formie niezrównanej; w baśniach daje on tło dla przewag bohaterskich, dla których lud ma zrozumienie i podziw. A huk fal, rozbrzmiewający w całej Odysei, stanowiący jej niejako akompanjament orkiestrowy, miły jest uszom wyspiarzy, do których utwór ten prawdopodobnie się zwraca.

Jeżeli zechcemy ideę polityczną Odysei ująć w formułkę słowną, najlepiej do tego nadadzą się słowa hymnu angielskiego — „God save the king" — o ile oczywiście dodamy jeszcze — and his common people: jest to bowiem hymn na cześć króla i prostego ludu. Wieki, które się przewa-

---

[73]) Arystoteles Ἰθακ. πολιτ. „Τοὺς δὲ περὶ Εὔμαιον ἐλευθερώσας ὁ Τηλέμαχος κατέμιξεν εἰς τοὺς πολίτας καὶ τὸ γένος ἐστι Κολιαδῶν ἀπ' Εὐμαίου καὶ Βουκολιῶν ἀπὸ Φιλοιτίου. Por. Pöhlmann o. c. str. 190, uw. 4, „Die Überlassung eines Gütchen für geleistete Dienste, wie sie Eumäos, Od. XIV 62 erwähnt, scheint geradezu mit Freilassung verbunden zu sein. Przeciwnie G. Glotz Le travail dans la Grèce ancienne, Paris 1920, str. 30, „C'est devancer les temps que de reconnaitre dans l'Odyssée ces deux conditions intermediaires entre la servitude et la liberté: le servage et l'affranchissement, mais nier qu'elles y existent en germe, c'est se refuser à discerner les institutions avant leur plein épanonissement".

[74]) The heroic Age. Cambridge 1926, str. 113.

liły ponad Odyseją, zmyły z niej całą barwę aktualności, która promieniowała z niej dla współczesnych. Pozostały tylko wartości wieczne, złom granitowy. Ale przecież pomyślana była ona nie sub specie aeternitatis, lecz w konkretnych politycznych warunkach, jako ich wyraz poetycki; w chwili stworzenia tętniła namiętnością polityczną, przemawiając do swych słuchaczy głównie tą swoją stroną — jako gwałtowny protest przeciwko arystokracji [75]), jako jej napiętnowanie, jako wychwalanie cnót mieszczańskich i sformułowanie nowej moralności demokratycznej, stworzenie nowego wzoru bohatera, całkiem od arystokratycznego rycerza odmiennego, i jako świadomy kontrast do rycerskiego gatunku epickiego, jako świadoma jego krytyka. To właśnie stanowiło największy urok Odysei dla współczesnego słuchacza: każde jej słowo tętniło dla niego aktualnością, wszystko pełne było aluzyj i polemiki czyto politycznych, czy też literackich. Dla nas to wszystko zbladło, spełzło. Znajdujemy się wobec Odysei w tej sytuacji, w jakiejbyśmy się znaleźli wobec komedyj Arystofanesa, gdyby nie zachowały się scholia do nich. Ale Grecy mieli ten dziwny dar, że to, co tworzyli pod wpływem bieżącej chwili, jako oddźwięk gorącego życia, jako odpowiedź na aktualny problemat, nie stawało się tylko jednodniówką, która więdnie i traci cały sens, gdy z niej gorące życie ucieknie. W ich błogosławionych rękach jednodniówka przekuwała się na spiż wieczności, pod warstwą pozłoty aktualności pozostawał masyw wartości ogólno-ludzkich — czy to będzie komedja Arystofanesa, czy hymn Pindara, czy mowa Demostenesa; i trudno nam teraz, nam, którzy widzimy tylko te wartości wieczne, oblec zpowrotem ten spiż wieczności w mieniące się barwy migotliwego życia. A jednak, jeżeli chcemy uzyskać pełne zrozumienie tych arcydzieł, zrobić to musimy: nabiorą przez to jeszcze więcej uroku, wionie na nie gorące tchnienie żywego życia, ocenimy lepiej zamierzenia autora i ich wyniki. Odwieczne maski bohaterów mitycznych zaczną się mienić barwą jednodniową określonych wypadków na określonej ziemi: pod maską postaci mitycznych dotkniemy ludzi całkiem realnych, których walki i czyny stały się powodem napisania poema-

[75]) Finsler o. c. str. 336, nie rozróżnia pod tym względem Iljady i Odysei.

tu [76]). Gdzieś, na jakiejś wysepce, kto wie, może nawet i na Itace, dokonano przewrotu politycznego: obalono znienawidzoną arystokrację i przy ogólnem radosnem upojeniu restaurowano władzę królewską. Kiedy to się działo? Gdzieś w końcu 8-go wieku, gdy arystokracja toczyła zawziętą walkę z królami i rodzącą się demokracją o władzę. Król, mając przeciw sobie całą arystokrację, w walce z nią oparł się o lud i zwyciężył: une histoire banale dans l'antiquité — jak mówi Jullian w „Wercyngetoryksie". Banalne było to nietylko w starożytności. Oto Chadwick [77]) cytuje kronikarza angielskiego o zajściach, które się wydarzyły po śmierci króla Wesseksu imieniem Coenwalh (ok. r. 673 po N. Chr.): „acceperunt subreguli regnum gentis et divisum inter se tenuerunt annis circiter X" poczem „devictis atque amotis subregulis Caedualla suscepit imperium". Nie banalne tu było tylko to, że ten przewrót — jeden z wielu, dokonany w jakiejś zapadłej dziurze, maleńkiej πόλις, jakich było wiele, cantorem suum Homerum invenit — to go uwieczniło. Zwycięstwo dla Greka nie jest pełnem, póki nie zostało opromienione poezją: nowy porządek rzeczy musi znaleźć swój wyraz artystyczny. Odwiecznym zwyczajem greckim jest posługiwanie się w tym celu skarbcem mitów. W postaci bohaterów mitycznych opiewają grecy współczesnych. Dla wychwalenia króla-wyspiarza, pogromcy miejscowej arystokracji, najlepiej nadaje się maska Odysa. Ale mit ulega przebudowie. Mity greckie zawsze były plastyczne i posłusznie układały się w rękach wielkich ich przekształcicieli poetów. Jaką miał postać mit o Odysie, zanim przeszedł transformację w genjalnych rękach autora Odysei — możemy tylko zgadywać. Starałam się w poprzednich swoich rozprawach — „Odmienna tradycja o Penelopie" i „Problemat podróży Telemacha" tę kwestję rozwiązać. Zdaje się, że można zaryzykować twierdzenie, że tradycja przedhomerowa przedstawiała Penelopę jako analogję do Klitemestry, t. j. jako żonę niewierną. Oprócz dowodów, zgromadzonych w poprzednio cyto-

[76]) L. Bréhier, La royauté homérique et les origines de l'état en Gréce. Revue historique 1904, str. 9, „Il est donc possible que les détails si dramatiques et si précis, qu'il nous donne sur la lutte entre la famille royale et l'aristocratie d' Ithaque ne soient que l'écho des guerres civiles aux quelles il (poeta) a assisté lui même dans sa patrie".

[77]) H. AIY 12.

wanych pracach, zwracam uwagę jeszcze na Apollodora epit. VII 38: „τινὲς δὲ Πηνελόπην ὑπὸ Ἀντινόου φθαρεῖσαν λέγουσιν ὑπὸ Ὀδυσσέως πρὸς τὸν πατέρα Ἰκάριον ἀποσταλῆναι... ἄλλοι δὲ δι' Ἀμφίνομον ὑπὸ Ὀδυσσέως αὐτοῦ τελευτῆσαι· διαφθαρῆναι γὰρ αὐτὴν ὑπὸ τούτου λέγουσιν".

Motyw niewierności Penelopy nie mógł powstać po naszej Odysei; wobec tak rozgałęzionej tradycji niewierności Penelopy musi on należeć do motywów przedhomeryckich. W tej tradycji Odys dokonywał zemsty nie sam, lecz z pomocą zbrojną, którą przywoził mu z Peloponezu Telemach; że po dokonaniu mordu musiał uchodzić z Itaki na nową wędrówkę, tego dowodzą słowa Tejrezjasza, który mu prorokuje nowe tułactwo [78]), i słowa Menelaosa w ks. IV 174 [79]). Wiele mówiące są również wzmianki, będące odbiciem dawnej, jak sądzę, przedhomerowej tradycji u Apollodora i Arystotelesa. Apollodor opowiada [79]), że krewni zabitych zmusili Odysa poddać się wyrokowi rozjemcy — Neoptolema, który skazał go na wygnanie. To samo mniej więcej ale obszerniej opowiada Arystoteles [80]). To wszystko we własnych celach artystyczno-politycznych zmienił autor Odysei. Odys, jako wcielenie nowego ideału moralnego, jako król-ojciec demokratyczny swego narodu, jako protoplasta linji królewskiej, założyciel dynastji, musi tworzyć idealne stadło małżeńskie ze swą żoną. Penelopa niewierna, Penelopa zalotna nie odpowiada tej idei politycznej. Autor śmiało tę tradycję zmienia i tworzy nieśmiertelny obraz Penelopy tęsknej i wiernej małżonki, obraz tak piękny, drgający życiem, tak promienny, że w jego blasku

---

[78]) Por. Wilamowitz, Neue homerische Untersuchungen. Heimkehr des Odysseus. Berlin 1927, str. 79: „Es wird nicht gesagt, dass es wegen Blutschuld geschehen muss, die er durch Tötung der Freier auf sich geladen hat, aber man ergänzt es sich leicht".

[79]) καὶ κέ οἱ Ἄργεϊ νάσσα πόλιν καὶ δώματ' ἔτευξα, ἐξ Ἰθάκης ἀγαγὼν σὺν κτήμασι καὶ τέκεϊ ᾧ καὶ πᾶσιν λαοῖσι. O żonie niema mowy!

[80]) Ep. 7, 40: εἰσὶ δέ οἱ λέγοντες ἐγκαλούμενον Ὀδυσσέα ὑπὸ τῶν οἰκείων ὑπὲρ τῶν ἀπολωλότων δικαστὴν Νεοπτόλεμον λαβεῖν... τοῦτον δέ... κατακρῖναι φυγὴν αὐτοῦ.

[81]) Müller, Fr. h. gr. 2, 147, fr. 133 — Ἰθακησίων πολιτεία· Τῷ Ὀδυσσεῖ μετὰ μνηστηροφονίαν οἱ ἐπιτήδειοι τῶν τεθνηκότων ἐπανέστησαν, μεταπεμφθεὶς δ' ὑπ' ἀμφοτέρων διαιτητὴς Νεοπτόλεμος ἐδικαίωσε τὸν μὲν Ὀδυσσέα μεταναστῆναι καὶ φεύγειν ἐκ τῆς Κεφαλληνίας φεύγειν καὶ Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης ἐφ' αἵματι.

stopniała dawna tradycja, jak śnieg. Rezygnuje z banalnego i oklepanego we wszystkich νόστοι opisu powrotu króla-bohatera; dając wyraz nowemu pojęciu bohaterstwa, przesuwa wartości zzewnątrz na wewnątrz; szukając najostrzejszego kontrastu do wytartego szablonu triumfalnego wjazdu króla, poeta wpada na genjalny pomysł Odysa-żebraka. W tej koncepcji niemożliwe jest skorzystanie z pomocy zbrojnej, sprowadzonej przez Telemacha: Odys-żebrak wygrywa całą akcję sam, dzięki własnej dzielności. Moment drażliwy politycznie — oparcie się o cudzą siłę zbrojną przeciw ojczyźnie, jest usunięty i zastąpiony pomocą elementów demokratycznych własnego kraju. Podróż Telemacha przez to straciła na sensie, straciła swój spiritus movens, ale poemat jako całość wygrał. Tradycja i w tym punkcie została pobita i zapomniana. I trzeci punkt tradycji: opuszczenie Itaki po dokonaniu mordu zalotników — oczywiście był ze względów politycznych nie do przyjęcia dla naszego autora: hymn na cześć zwycięstwa króla nad arystokracją nie może się przecież tak kończyć! Oczywiście cały koniec ks. XXIV ma tylko ten sens polityczny: to, co zrobił król, zbożne jest w oczach bogów i bogowie zawierają z nim i przez niego z jego ludem wieczne przymierze. Sankcja boska spoczywa na przewrocie.

Ten utwór, który powstał na tle jakiegoś miejscowego przewrotu politycznego, który uświęcał nowy porządek rzeczy i dawał mu sankcję poetycką i religijną, recytowany jako nowość literacka wśród zgromadzonych z okazji jakiegoś święta tłumów, miał dla nich cały urok aktualności, porywał oryginalnością i śmiałością. Nawskróś nowoczesny, stanowił jaskrawy kontrast do wszystkiego, co istniało przed nim, do całej oklepanej poezji rycerskiej, kontrastując z poezją warstwy znienawidzonej, dawał wyraz nowym uczuciom i poglądom, których nosicielem był prosty lud, szczęśliwy lud, który takiego znalazł swych myśli i uczuć głosiciela! Bo to, do stworzone zostało, jako oddźwięk na wydarzenie w jakimś niedźwiedzim kącie kultury helleńskiej, co odbijać miało burzę w szklance wody, dzięki genjalności autora stało się κτῆμα εἰς ἀεί całej ludzkości.

FILOLOGJA ERAZMA Z ROTERDAMU

napisał
WŁODZIMIERZ GORDZIEJEW

I.

W dniu 12 lipca 1936 r. mija lat 400 od chwili, w której swe życie zakończył Erazm z Roterdamu. Wobec epokowej roli, jaką ten wielki humanista odegrał nietylko w dziejach wiedzy filologicznej i humanizmu, ale też i w historji kultury europejskiej wogóle, można się było spodziewać, że rocznica ta wywoła wielkie poruszenie w szerokich kołach humanistycznych. Sądząc jednak po ciszy, która dziś w tych kołach panuje, zdaje się, że minie ona bardzo skromnie i nie wywoła większego echa. Ukazanie się na naszym terenie przekładu książki Stefana Zweiga — nota bene mocno dyletanckiej, a gdzieniegdzie nawet ignoranckiej — jest rzeczą raczej przypadkową. Oryginał bowiem niemiecki ukazał się już w zeszłym roku w Wiedniu[1]).

Nie wiem coprawda, czy cisza, rocznicy Erazmjańskiej towarzysząca, nie jest spowodowana swego rodzaju konsternacją, jaka łatwo może zapanować co do tego, do kogo właściwie należy obowiązek uczczenia Erazma. Jego twórczość była przecież tak wszechstronna, tak różnolita, że zarówno teologowie — katoliccy i protestanccy — jak i historycy, pedagogowie, a nawet germaniści mogli uzurpować sobie prawo do wyłącznego rozpatrywania jego działalności. Filologowie z tego sporu o osobę Erazma wycofali się niemal całkowicie: wśród niezwykle licznych monografij, rozpraw i artykułów, znakomitemu humaniście poświęconych, zrzadka tylko spotykamy nazwisko filologa[2]). Filologja zaszczyciła Erazma co najwyżej kilkunastu stronicami w podręcznikach historji swego rozwoju.

A jednak Erazm był filologiem: był filologiem nie dla

---

[1]) Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam, Wien 1935. Przekład polski — Tryumf i tragizm Erazma z Roterdamu, Warszawa 1936, J. Przeworski.

[2]) Z obfitej literatury Erazmjańskiej na wymienienie zasługują: H. Durand de Laur, Érasme, précurseur et initiateur de l'esprit moderne, I. II, Paris 1872 (bardzo szczegółowe, lecz bardzo niedokładne), R. B. Drummond, Erasmus, his life and character, I. II, London 1873 (bardzo wybitne), L. Feugère, Érasme, Étude sur sa vie et ses ouvrages, Paris 1874, R. C. Jebb, Erasmus, Cambridge 1890 (krótki, ale

tego, że wszyscy zgodnie go nazywamy humanistą — wiemy, czego synonimem jest to określenie dla owych czasów, — nie dlatego nawet, że w ciągu długich lat swych studjów pozostawił po sobie pokaźny dorobek filologiczny, ale może przedewszystkiem dlatego, że wielkie, niekłamane umiłowanie i znajomość starożytności klasycznej były dla niego w czasie aż nadto częstych wycieczek na inne tereny punktem wyjścia i podstawą dociekań. Do starożytności klasycznej powracał też po zawodach doznanych na innych polach stale, prac swych nad jej poznaniem i szerzeniem jej znajomości nie przerywał aż do ostatniej chwili swego pracowitego życia. A w czasach najgorętszych sporów religijnych, w których środku sam się znalazł u schyłku swego żywota, niemal jedyną jego troską, stale w ówczesnych listach i traktatach podkreślaną, jest obawa, żeby te rozterki nie zniszczyły owoców tak świetnie za jego czasów rozkwitłych *bonae litterae* — jak on sam nazywa humanizm [3]). Zdobycze też, dokonane na polu filologji i humanizmu, pozostały w całej jego twórczości wartością najtrwalszą i dziś stanowią główny tytuł Erazma do sławy i wdzięczności potomnych pokoleń.

II.

Uniwersalizm twórczości Erazma spowodowany też został raczej wpływami epoki i środowiska, w którem działał, niż wewnętrznemi w tym kierunku skłonnościami. Erazm urodził się bowiem w roku 1466 (lub 1467) w Roterdamie — zmarł w roku 1536 w Bazylei [4]). Początek jego działalności — rok

piękny zarys). Nowsze dzieła: V. Andersen, Erasmus, København 1916, E. Major, Erasmus von Rotterdam, Basel 1926, J. J. Mangan, Life, character and influence of Desiderius Erasmus of Rotterdam. Derived from a study of his works and correspondence, I. II., 2—en. edition, London 1928 (podstawowe), J. Huizinga, Erasmus (tłumaczenie niemieckie Wernera Kaegi), Basel 1928, (bezwzględnie najoryginalniejsze), Ch. Hollis, Erasmus, London 1933, A. Maison, Érasme, Paris 1933 (popularne), P. S. Allen, Erasmus (Lectures and wayfaring sketches), Oxford 1934 (zbiór pięknych szkiców najlepszego w ostatnich czasach znawcy Erazma i jego epoki). Por. też E. W. Nelson, Recent literature concerning Erasme, Journ. of. modern history 1, 1929, 88—102.

[3]) Cf. e. g. epist. 368 (III 1752 sq.) 372 (III 1757 sq.), Por. piękną rozprawę R. Pfeiffer'a, Humanitas Erasmiana, Leipzig 1931 (szcz. str. 14 sq.)

[4]) Por. Vitam Des. Erasmi a Beato Rhenano conscriptam i Des.

powiedzmy 1500[5]) — przypada więc na ten okres, kiedy zarówno we Francji, jak i w Niemczech, a tem bardziej w ojczystej Holandji mało kto myślał poważnie o studjach nad *bonae litterae*[6]). We Francji datuje się przecież epokę humanizmu od czasów Wilhelma Budeusza, a ten był o 2 lata młodszy, działalność zaś jego rozpoczęła się wogóle znacznie później niż działalność Erazma[7]). Starszego Henryka Étienne (Stephanusa) trudno tu liczyć. W Niemczech Rudolf Agricola (1443—1485) rzucił coprawda już znacznie wcześniej hasła humanizmu, ale owoce tego posiewu ujrzały właśnie czasy Erazma w osobach Reuchlina i Melanchthona[8]). W Italji tylko mimo niektórych oznak zbliżającego się upadku kwitły humanistyczne studja: rozwijali swą działalność humaniści tej miary, co Angelus Politianus (1454—1494), Petrus Victorius (1495—1585), Marsiglio Ficino (1433—1499), a świeżo wynaleziona prasa drukarska dzięki niezmordowanym wysiłkom Laskarisa, Musurosa i przedewszystkiem wiekopomnego Alda Manutiusa po całym świecie roznosiła obfity plon pracy poprzedniej generacji[9]). Lecz budzący się humanizm pozaalpejski nie miał ani możności ani chęci stać się tylko spożywcą produkcji italskiej. Mimo iż pracę swą rozpoczynał on niemal od podstaw, już od samego początku był ożywiony pragnieniem nietylko dorównania, ale też rychłego przewyższenia wyników humanizmu włoskiego[10]). Stąd wynika konieczność pracy równoczesnej na wielu częstokroć bardzo odległych polach i pracy gorączkowej, pośpiesznej, nacechowanej duchem ambitnego współzawodnictwa. Erazm stanął u początku

---

Erasmi *Compendium vitae* w t. I wydania dzieł Erazma dokonanego przez J. Clericusa (Leclerca) w Leyden 1703—06 (11 voll.), według którego stale cytuję. Początek I tomu nie ma stronic numerowanych.

[5]) T. j. rok pierwszego wydania *Adagia*.

[6]) Por. J. E. Sandys, A history of classical scholarship, Cambridge 1908, 2, 165 sq., 211 sq., 219 sq., 251 sq.

[7]) Ur. 1468, zm. 1540. Pierwsze wydanie *Annotationum in Pandecta* w r. 1508.

[8]) Dobitnie tę sytuację charakteryzuje sam Erazm: *me adolescente in nostrate Germania regnabat impune crassa barbaries, litteras Graecas attigisse haeresis erat. Itaque pro mea quantulacunque portione conatus sum iuventutem ab inscitiae coeno ad puriora studia excitare.* (Responsio ad Cursii defensionem, IX 1755 A).

[9]) Por. Sandys l. l. 81—123.

[10]) Por. P. S. Allen, The age of Erasmus, Oxford 1914, 252 sq.

swej karjery przed olbrzymiem zadaniem złamania przeszkód i utorowania dróg dla nowego prądu, skierowania go na odpowiednie tory i dostarczenia mu odpowiedniego dla pomyślnego rozwoju materjału. Tem tłumaczy się rys popularyzacyjno-propagandowy twórczości Erazma i jej przysłowiowa niemal wszechstronność[11]).

III.

Z ducha epoki i potrzeb czasów wypływa też drugi jeszcze bardziej charakterystyczny rys działalności Erazma — jego teologiczno-reformacyjne nastawienie, które z biegiem lat staje się coraz wyraźniejsze[12]). Zainteresowanie wyłączne, jakie w nim budził świat klasyczny, zaczyna z czasem ustępować miejsca problematom etycznym i teologicznym. Wtedy też rodzi się ta charakterystyczna dążność Erazma do zespolenia erudycji klasycznej z filozofją, jak on mówił, chrześcijańską, dążność do wykorzystania zdobyczy humanistycznych dla pogłębienia i ożywienia studjów nad tą filozofją i przeciwstawienia tego rodzaju humanistycznego i oświeconego chrystjanizmu obskurantyzmowi scholastyki i upadkowi ówczesnego życia kościelnego: jednem słowem pragnienie zreformowania Kościoła przez humanizm. Łączy się z tem głęboka wiara, że odrodzenie społeczeństwa chrześcijańskiego leży w Ewangelji, do czasów humanizmu nierozumianej przecież i paczonej przez niedorzeczne doktryny scholastyczne. Szukać zatem należy prawdziwej Ewangelji. Tę zaś znajdziemy — mówi filolog Erazm — nie w zepsutem tłumaczeniu, nie w niedokładnej i spaczonej Wulgacie, lecz w pratekście, w tekście greckim, którego rozumienie i stosowanie do czasów humanizmu było niemożliwe. W tym programie Erazma przebija wyraźnie ten sam duch reformy kościelnej, który znów po stuletniej

---

[11]) Por. L. Geiger, Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland, Berlin 1882, 321 sq., 526 sq.

[12]) O stosunku Erazma do zagadnień religijnych epoki traktują: R. Stähelin, Erasmus' Stellung zur Reformation, Basel 1873, E. Emerton, Desiderius Erasmus of Rotterdam, the humanist in the service of the reformation, London 1899, W. Kaegi, Hutten und Erasmus, ihre Freundschaft und ihr Streit, Histor. Vierteljahrztschr. 22, 1924, 200—278, J. B. Pineau, Érasme et la Papauté, Paris 1923, id., Érasme, sa pensée religieuse, Paris 1924, M. Mann, Érasme et les débuts de la Réforme française (1517—36), Paris 1934.

blisko od czasów wielkiej schizmy przerwie targnął podwalinami Kościoła i zrodził pamiętny dzień 31. października 1517 roku.

IV.

W takiej to epoce miało się rozpocząć posłannictwo Erazma. Życie jego zewnętrzne w przeciwstawieniu do bogatej treści przeżyć i wydarzeń wewnętrznych jest ubogie i przeważnie mocno nieciekawe. Urodzony — jak już o tem wzmiankowałem — dnia 27. września roku prawdopodobnie 1466 — w Roterdamie, nosił pierwotnie imię Gerharda, syna Gerharda[13]). W późniejszych czasach, idąc za wzorem wybitnych humanistów zmienił to barbarzyńsko brzmiące imię na Erasmus, do którego dodał łacińskie jego tłumaczenie — Desiderius. Tak powstało jego pełne nazwisko — Desiderius Erasmus Roterodamus[14]). Początkowo kształcił się młody Gerhard w jednej z nielicznych szkół, które już wówczas owiane były duchem humanizmu — w sławnej szkole w Deventer, pozostającej pod kierunkiem ucznia i przyjaciela Rudolfa Agricoli — Hegiusa. Wczesna śmierć rodziców i zła wola opiekunów pozbawia go tej szkoły i po krótkim pobycie w jednej ze znacznie gorszych szkół zmusza mimo zaciekłego oporu do wstąpienia do klasztoru. Z tej niewoli klasztornej — jak on sam swój pobyt w konwencie nazywa — wybawia go biskup z Cambrai, Henryk van Bergen, powołując młodego, ale uzdolnionego mnicha na swój dwór w charakterze sekretarza. Niewielkie stypendjum, udzielone wkrótce przez wspaniałomyślnego protektora, umożliwia Erazmowi wyjazd na studja do Paryża. Panująca na uniwersytecie paryskim wszechwład-

---

[13]) Wiadomości nasze o młodości Erazma są niezwykle skąpe. Głównem źródłem są wzmianki, rozsiane po jego własnych listach, wzmianki współczesnych (zebrane przez ucznia Erazma, Beatusa Rhenana, i przedrukowane wraz z ważniejszemi listami autobiograficznemi Erazma (przedewszystkiem rzekomo autentycznem *Compendium vitae* i *epistula ad Absiemium*) przez J. Clericusa, jako wstęp do wydania zbiorowego pism Erazma (w t. I). Por. nadto epist. 514 (III 1917 E). O początkach Erazma traktują: P. Mestwerdt, Die Anfänge des Erasmus, Tübingen 1917 (Studien z. Kult. u. Gesch. d. Reformation II), Albert Hyma, The youth of Erasmus, Univ. of Michigan Press 1930 (Univ. of Michig. Public. histor. and polit. science 10).

[14]) Por. epist. 514 (III 1917 EF) — porządek przybrania przez Erazma imion jest w tym liście najwidoczniej odwrócony.

nie jeszcze scholastyka odstręcza go rychło od teologji i filozofji. Z tem większym zapałem zabiera się do studjum literatury łacińskiej, a po zdawna upragnionem zapoznaniu się z greką — greckiej [15]). Wszystko to wśród ostatecznego nieraz niedostatku i żebraniny u przeróżnych protektorów [16]). Stosunki ze specjalnie licznymi przyjaciółmi i patronami w Anglji dają Erazmowi możność kilkakrotnego odwiedzenia Brytanji i zetknięcia się z żywym ruchem umysłowym, pulsującym na dworze królewskim i na uniwersytetach w Cambridge i Oxford.[17]). W czasie jednego ze swych późniejszych pobytów wykłada on nawet przez jakiś czas w Cambridge grekę i teologję, a właściwie filologiczną egzegezę Nowego Testamentu [18]). Ale zawód profesorski ze swemi przywiązującemi do jednego miejsca obowiązkami przypadł jego niespokojnemu i zadrośnie strzegącemu niezależności i wolności duchowi jeszcze mniej do gustu niż liczne oferty osiedlenia się na dworach książęcych i możnowładczych. To też pobyt jego w Cambridge trwał nie wiele co ponad dwa lata [19]). Jeszcze przed wyprawą do Cambridge odbył Erazm zdawna upragnioną i ciągle odkładaną podróż do Włoch: stopień doktora teologji nadał mu z łatwością uniwersytet w Turynie (r. 1506). Przybył bowiem do Italji otoczony już powszechną sławą, która przyszła wreszcie po latach niedostatku i poniżeń. To też podróż jego była istotnie wielkim pochodem triumfalnym. Do grona przyjaciół i wielbicieli — dotąd głównie Anglików [20]) — przybyło niemało Włochów: wśród nich Aldus Ma-

---

[15]) Słynne jest jego zdanie o Homerze: *Ego quidem ita huius auctoris ardeo amore, ut quum intelligere nequeam, adspectu tamen ipso recreer ac pascar* (epist. 87 — III 78 z r. 1499). Por. Petrarcae *epist. rer. fam.* 18, 2. 24. *rer. sen.* 3, 6. 5, 1. 6, 2. 11, 9,

[16]) Po Henryku van Bergen przyszedł lord Mountjoy, księżna Anna van Borselen z Veere (Holandja) i jej marszałek J. Battus, Filip Austrjacki i wreszcie cesarz Karol V, który zaofiarował Erazmowi niekrępujące stanowisko radcy dworu. Inni jego protektorzy angielscy wymienieni są w przypisku 20.

[17]) Por. Sandys I. l. 225 sq.

[18]) W Cambridge funkcjonował Erazm jako „Lady Margaret Professor of Divinity" i mieszkał w słynnem dziś „Queens College".

[19]) J. A. Thomson, Erasmus in England, Vorträge Biblioth. Warburg IX, 64—83, Leipzig 1932.

[20]) Byli to Jan Colet (1467—1519, znakomity grecysta, filozof i teolog), Tomasz Morus (1478—1535, autor *Utopji*, najserdeczniejszy

nutius, w którego drukarni weneckiej kierował Erazm osobiście nowem, uzupełnionem wydaniem swej księgi przysłów[21]). Lata następne spędza Erazm na zmianę w Paryżu, Londynie i Brukselli (1507—21). Dłuższy pobyt (1515—1521 z przerwami) datuje się w Louvain, gdzie z zapałem bierze udział w organizacji słynnego *Collegium trilingue*[22]). Wybuch reformacji zmusza go jednak wkrótce do zmiany miejsca pobytu. W latach, poprzedzających wystąpienie Lutra, Erazm zwalczał nadużycia kleru, wyśmiewał zacofanie i tępotę mnichów, walczył zapamiętale przeciw niedorzecznościom scholastyki i teologji uniwersyteckiej, głosił potrzebę reformy Kościoła, tak że Luteranie mogli go z pewną dozą słuszności uważać za zwolennika reformacji. Wystąpienie Lutra i dalszy bieg wypadków przeraziły chwiejną i łagodną naturę Erazma swą bezwzględną gwałtownością i ostudziły jego początkowe sympatje dla ruchu reformatorskiego. Jednakże jego dawna działalność, a przedewszystkiem podejrzana dla wrogów neutralność w stosunku do zaogniającego się sporu kościelnego, czynią jego osobę przedmiotem zaciekłych ataków ze strony obozu katolickiego i uniemożliwiają dalszy pobyt w Louvain — centrum ruchu katolickiego. Erazm udaje się więc do Bazylei, znanej mu już z niejednokrotnych odwiedzin. Nęcił go tam rozgłos firmy wydawniczej Amerbacha, a zwłaszcza Frobeniusa, który nieraz drukował już jego własne dzieła. Jego niezwykle żywą działalność filologiczną w tem mieście zakłócają stałe wezwania strony luterańskiej do wypowiedzenia się za Lutrem i ataki obozu katolickiego, zaniepokojonego milczeniem Erazma wśród szalejącej burzy religijnej. Pod wpły-

przyjaciel Erazma), William Grocyn (1446—1519), William Latimer (1460—1519), obaj znakomici propagatorowie humanizmu w Anglji, dalej Tomasz Linacre (1460—1524), najlepszy w ówczesnej Anglji znawca Arystotelesa, astrologji i medycyny starożytnej, doskonały stylista łaciński, równie jak Grocyn i Latimer profesor w Oxford, John Fisher, biskup Rochesteru i inni.

[21]) P. de Nolhac, Érasme en Italie, Paris 1888 (daje znakomity obraz ówczesnego humanizmu italskiego i stosunku Erazma do niego).

[22]) *Collegium* to było poświęcone studjom trzech języków Pisma (hebrajskiego, greckiego i łacińskiego) i było dowodem tryumfu humanistycznej biblistyki nad średniowieczną teologją i filozofją arystoteliczną. Por. H. de Jongh, L'ancienne faculté de théologie de Louvain, Louvain 1911.

wem coraz ostrzejszych wystąpień partji kontrreformacyjnej następuje ostateczne zerwanie z Lutrem. Odtąd też coprawda grzęźnie Erazm coraz bardziej w jałowej i przykrej walce przeciw inwektywom luteran z jednej strony, a podejrzeniom i nieufności katolików — z drugiej. Wybuch reformacji w Bazylei wypędza go do Fryburga. Powraca do Bazylei dopiero w r. 1536 w drodze do ojczystej Holandji, gdzie spodziewa się znaleźć lepsze warunki i większy spokój do pracy nad *bonae litterae*. Niestety, choroba i śmierć nie pozwalają mu już na opuszczenie tego miasta [23]).

V.

Prawie 50 lat swego 70-letniego żywota poświęcił Erazm pracy nad zagadnieniami, jakie sam sobie i okoliczności czasu przed nim postawiły. To też rezultat jego twórczości już pod względem ilościowym wywołuje w nas zdumienie. Już w c z t e r y lata po śmierci mistrza wydał uczeń jego, słynny humanista bazylejski Beatus Rhenanus, u Frobeniusa w Bazylei kompletne wydanie dzieł w 9 olbrzymich foljantach (1540—1541). Wydanie to, nieco uzupełnione przez J. Clericusa (Leyden 1704—06), obejmuje obecnie 11 potężnych tomów folio (10 *partes)* i n i e z a w i e r a poza Nowym Testamentem edycyj *tekstów greckich i łacińskich, sporządzonych przez Erazma.*

Twórczość literacką Erazma rozpoczęły, jak zresztą większości humanistów, rozmaite próbki stylistyczne i wersyfikacyjne *(Op. omnia* I 271 sq., 1215 sq. Cler.) Świadczą one o dokładnem opanowaniu formy antycznej, ale też i o niczem więcej, a właściwie... o całkowitym braku poczucia poezji u autora. Jako najbardziej charakterystyczne przykłady niech wystarczą *Ode de laudibus Britanniae* — napuszony panegiryk wierszowany ku czci Henryka VII i jego dzieci (I 1215 sq.) i *Carmen de senectutis incommodis*... napisane w wieku lat 40 i w obliczu Alp w czasie podróży do Italji (IV 755).

Pierwsze prace filologiczne Erazma zmierzają do opanowania i ułatwienia innym nabycia biegłości w językach i literaturze starożytnej. Jeszcze w czasie pobytu klasztornego sporządził on wyciąg ze słynnych *Elegantiae* Laurencjusza

---

[23]) O warunkach działalności Erazma w Bazylei i jego otoczeniu por. R. W a c k e r n a g e l, Humanismus und Reformation in Basel, Basel 1924, str. 16 sq.

Valli (I 1069 sq.) Temu też celowi służą inne prace Erazma, jak *De duplici copia verborum et rerum* — traktat o figurach i zwrotach retorycznych (I 3 sq.), *De ratione conscribendi epistulas* — zwięzły zbiór wskazówek i formułek dla wykształcenia eleganckiego stylu listów, zdumiewający biegłą znajomością języka i stylu epistolografji rzymskiej (I 354 sq.) Do tej grupy należą też co do swej genezy *Wzory rozmów towarzyskich (Colloquiorum familiarium formulae* — I 629 sq.) Zbiorek ten jednak, początkowo pomyślany jako szereg rozmówek w potocznym a wytwornym języku łacińskim, z czasem zwłaszcza pod wpływem Lukjana, którego mnóstwo dialogów przełożył Erazm na łacinę, stał się kolekcją niezwykle barwnych, o nieporównanem zacięciu, niewiarygodnej ; oprostu żywości, elegancji stylu i lśniącem esprit dialogów satyrycznych. Nic dziwnego, że *Colloquia* stały się wkrótce powszechnie ulubioną lekturą: czytane w szkole przez długi czas, niezliczone razy wydawane i tłumaczone na języki nowożytne i dziś jeszcze nic nie tracą ze swej świeżości [24]).

Na tem też polu powstało dzieło, które ugruntowało sławę Erazma w szerokim świecie humanistycznym. Zgodnie z ówczesnemi pojęciami dużą wagę przywiązywano do tego, by eleganckie elaboraty humanistów, mowy, listy i traktaty ozdobione były jak największą ilością powiedzeń i przysłów starożytnych. Trudnego zadania dostarczenia piszącemu światu pożądanego materjału w antycznych proverbia dokonał Erazm swem monumentalnem dziełem *Adagiorum collectanea* — póź-

[24]) Wybór z najciekawszych utworów Erazma dają dziś: Érasme, Oeuvres choisis. Préface, traduction et notes par A. Renaudet, Paris s. a., i — P. S. Allen, Selections from Erasmus, 2-nd ed. Oxford 1918. — Colloquia: Bibliotheca Erasmiana (I — Gand 1893) notuje na str. 35—51 ponad 500 wydań (w tem 73 jeszcze za życia Erazma). Z ostatnich na zanotowanie zasługują: Erasmus, Colloquies and the praise of folly edited by E. Johnson-N. Bailey, Oxford 1900. Erasmus von Rotterdam, Zwanzig Colloquia für den Schulgebrauch bearbeitet v. W. Kersten, Leipzig 1904, Freytag. Erasmus, Colloquia latina (with vocabular) by G. M. Edwards, Cambridge 1908. Erasmi Colloquia familiaria et encomium moriae I. II, Lipsiae 1872 i nast., O. Holtze. — Por. M. Heep, Die Colloquia familiaria des Erasmus und Lucian (Hermaea 18), Halle 1927. P. Smith, A key to the Colloquies of Erasmus, Cambridge 1927.

niej *Adagiorum chiliades*[25]). Przeszło 4200 przysłów liczy ostatnie, przez samego jeszcze Erazma sporządzone wydanie[26]). Podziw poprostu bierze współczesnego czytelnika, gdy wertuje ten potężny foljant (t. II *op. omnium*), który jest owocem nietylko niesłychanego oczytania — chyba niema ani jednego autora starożytnego przez Erazma niewykorzystanego — i pilności, ale też niezwykłej erudycji. Do każdego proverbium dodany jest uczony komentarz — kilkanaście stron folio nieraz mierzący — pełen zwrotów analogicznych i przeciwstawnych, zaczerpniętych z innych autorów. I to wszystko zostało dokonane przez tego tytana pracy filologicznej bez żadnych pomocy naukowych, bez słowników niemal!

Podobnemi choć mniej imponującemi zbiorami są *Apophthegmatum libri* (IV 93 sq.) i *Parabolarum sive similium liber* (I 561 sq.) Z praktycznych potrzeb nauczania wyszedł też najsłynniejszy dialog Erazma *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione* (I 913 sq.); w dziwacznej formie dialogu między... lwem i niedźwiedziem podaje tu Erazm swe poglądy na metody wychowania i nauczania, szczegółowej analizie poddając zwłaszcza naukę pisania i czytania — i złączoną z tą ostatnią — metodę prawidłowego wymawiania języków klasycznych. Druzgocącej krytyce — której mu do dziś dnia Nowogrecy nie mogą wybaczyć — poddaje Erazm przyjętą ogólnie wymowę dźwięków greckich na modłę bizantyńską. W imponującym przeglądzie głosek łacińskich i greckich zmierza Erazm do wykazania błędności współczesnych metod wymowy i konieczności wprowadzenia wymowy — można powiedzieć archaizującej —, zbliżonej możliwie do rzeczywistego sposobu wymawiania historycznych Greków i Rzymian. Program ten — zwany pod nazwą etacyzmu od zasadniczej inowacji (w przeciwstawieniu do nowogreckiego itacyzmu) wywołał początkowo ostry sprzeciw; po śmierci Erazma długo jeszcze toczyły się walki między Erazmjanami a Reuchlinjanami, tj. zwolennikami wymowy nowogreckiej. Ostatecznie zwyciężył system Erazma i od w. XVII cały niemal świat stosuje pronuncjację ję-

[25]) Por. Émile Chasle, De Adagiis D. Erasmi Roterodami, Parisiis 1862.

[26]) Pierwsze wydanie — 1500 (w Paryżu), ostatnie za życia Erazma wydanie, a 59-te z kolei — w r. 1536 (w Bazylei, Frobenius). Liczba wydań pośmiertnych dosięga 120.

zyków klasycznych prawie w tej samej postaci, jaką zaprojektował przed 400 laty humanista holenderski [27]).

Nawiasem dodać można, że tak obecnie aktualny spór o wymowę *Kikero* po raz pierwszy został poruszony w tymże dialogu Erazma (I 950 E). Zbył on jednak tę sprawę kilku słowami, uważając ją w ramach swego programu za rzecz drugorzędną. Przez przyjęcie bowiem wymowy Erazmjańskiej przy nauczaniu języków klasycznych potomność zrealizowała tylko drobną cząstkę postulatów Erazma. Do najważniejszych należy jego żądanie stosowania wymowy kwantytatywnej i przestrzegania akcentu muzykalnego. Erazm spostrzegł z niezwykłą jasnością i pierwszy sprecyzował twierdzenie, że akcent starożytnych nie polegał ani na ekspiracji ani na *quantitas*, lecz był akcentem czysto muzycznym. Żąda więc, by przy recytacji obok *quantitas* był uwzględniony muzyczny *accentus*, a przy czytaniu poezji obok *quantitas* i *ictus* był uwzględniany akcent wyrazowy: jednem słowem to, co i dziś figuruje jako *pium desiderium* w najnowszych podręcznikach dydaktyki i metryki [28]). Wogóle jest zdumiewająca śmiałość twierdzeń i szeroki horyzont tego dialogu: Erazm mówi w nim np. z całem przekonaniem o powinowactwie języków starożytnych ze współczesnemi, ilustruje na tej podstawie sposoby wymowy wyrazów greckich i łacińskich przez przykłady, wzięte z języków francuskiego, niemieckiego, holenderskiego, angielskiego i t. d.

Jeszcze ostrzejszy sprzeciw niż dialog o wymowie wywołał inny, równocześnie niemal napisany, traktat Erazma (r. 1528) [29]) zatytułowany *Dialogus Ciceronianus sive de optimo dicendi genere* (I 969 sq.) Wymierzona została ta rozprawa przeciw panoszącemu się coraz bardziej ruchowi cicerońskiemu. Ustanowiwszy Cicerona jako jedyny ideał wymowy i stylu, humaniści włoscy z zawziętym uporem odma-

[27]) Por. E. Drerup, Die Schulaussprache des Griechischen von d. Renaissance bis zur Gegenwart, Paderborn 1930—32, 1, 46—75, 140 sq., 2, 942 sq.

[28]) Niezwykle ciekawe i dziś jeszcze warte czytania są wywody Erazma o subtelnych różnicach w akcencie i *quantitas* (o *breves, semibreves* etc.), ilustrowane przykładami z teorji i praktyki muzyki ówczesnej (I 960 sq.)

[29]) Erasmi Dialogus Ciceronianus ed. J. C. Schönberger, Huttler 1919.

wiali tytułu *Ciceronianus* wszystkim humanistom pozaalpejskim. Jeden tylko Longolius, choć *natione barbarus*, zdołał osiągnąć aprobatę w oczach pyszałkowatych Italczyków[30]). Erazm, skreśliwszy z nieporównanym humorem postać takiego Nosoponusa — chorego na manję cicerońską i trawiącego życie na wypisywaniu absurdalnych indeksów z Cicerona, staje na stanowisku, że przyznając całą niezaprzeczalną doskonałość utworom arcymistrza rzymskiej prozy, musimy zrezygnować ze ślepego naśladowania jego stylu. Inne czasy, inne warunki i przedewszystkiem inni, indywidualni ludzie wymagają innego, indywidualnego stylu. Postulatem Erazma jest język łaciński czysty, wolny od solecyzmów i barbaryzmów, ale też wolny od niedorzecznej maniery cicerońskiej, piętnującej całe dzieła jako napisane *sermone barbaro*, o ile w nich się znajduje choć jeden wyraz, nie używany przez Cicerona. Otóż według Erazma ta właśnie manja prowadzi do tego rodzaju absurdów, jak nazywanie Boga *Iuppiter Optimus Maximus*, a Chrystusa Apollinem i Merkurym. *Apte et pure loqui* to jest według Erazma *optime loqui*. Nic dziwnego, że tego rodzaju traktat poskutkował jak kij włożony w mrowisko italskich ciceronjanistów: na Erazma posypały się ataki, którym z furją przewodził Iulius Caesar Scaliger[31]).

Potrzebom organizacji i metody nauczania poświęcił Erazm — poza własnemi i cudzemi, przez siebie tłumaczonemi względnie przerobionemi podręcznikami[32]) — kilka traktatów specjalnych, jak *De civilitate morum puerilium* (I 1029 sq.), *De pueris statim ac liberaliter instituendis* (I 485 sq) i szczególnie ważną rozprawę pt. *De ratione studii* (I 517 sq.). W traktatach tych jest on nietylko gorącym zwolennikiem wychowania klasycznego i broni go zapamiętale przed napaściami przeciwników, ale też przedstawicielem prawdziwej *humanitas* w wychowaniu młodzieży, gardzącej wszelkim przymusem i przemocą, a wierzącej w zasadniczą, nor-

[30]) Humanista francuski (1488—1522), autor wielce podziwianych mów i listów.

[31]) W *pro M. Tullio Cicerone contra Desiderium Erasmum Roterodamum orationibus* (ed. Toulouse 1620 sq.). O dziejach sporu p. Th. Zieliński, Cicero im Wandel der Jahrhunderte, Leipzig 1929 (4. Aufl.), 183 sq. 345 sq.

[32]) Theodori Gazae, *Grammatica* (I 117 sq.), Lilii, *Syntaxis* (I 169 sq.).

malną dobroć natury dziecka [33]). Bardzo ciekawym jest kanon autorów, jaki ustanawia Erazm w swem *De ratione studii* (I 521): pierwsze miejsce przy lekturze greki otrzymuje ulubiony Lukjan, drugie Demostenes, trzecie Herodot; z poetów w braku Menandra Arystofanes, dalej Homer i Eurypides. Z łacińskich autorów największy pożytek przynosi lektura Terencjusza i odpowiednio spreparowanych *ad usum Delphini* komedyj Plauta, dalej Wergiljusz, Horacjusz, Cicero, Cezar, Sallustjusz. Zdaje się, że poglądy pedagogiczne Erazma znalazły duże zastosowanie w późniejszej szkole katolickiej za pośrednictwem jej twórcy a przyjaciela Erazma — Ludwika Vivesa. Erazm miał sławę nieprzeciętnego znawcy greki i tłumacza. Ta ostatnia została ugruntowana nietylko przez przekłady licznych dialogów Lukjana, niektórych pism etycznych Plutarcha i innych drobiazgów (I i IV passim), lecz też mozolnym i ślepo wiernym przekładem metrycznym *Hekabe* i bardziej wolnym *Ifigenji Aulidzkiej* Eurypidesa (I 1131 sq.).

VI.

Mało znaną rzeczą jest, że Erazmowi wielu autorów klasycznych zawdzięcza swe wydanie. Z tych na wymienienie zasługują: Seneka *(Philosophica, Tragoediae i Declamationes* Seneki ojca — w r. 1514). Wydanie Erazma stanowi epokę w restytucji tego niezwykle skażonego tekstu. R. 1517 przynosi znakomicie emendowane wydanie Suetoniusa i Scriptores Historiae Augustae. W r. 1518 wychodzi wydanie Curtiusa Rufusa z komentarzem rzeczowym i językowym. W r. 1520 — Cicerona: *Cato, Laelius, Paradoxa Stoicorum, Somnium Scipionis.* W r. 1523 — *Tusculanae disputationes* (rekonstrukcja licznych a spaczonych cytatów z poetów). W r. 1524 — Pseudo-Ovidiana *Nux* z wielce uczonym komentarzem. Rok 1525 przynosi Plinjusza Starszego. R. 1531 poprawne wydanie Arystotelesa [34]) i Liwjusza wraz z *editio princeps* niektórych

---

[33]) P. S. Allen, Erasmus Services to Learning, Oxford 1925. Pfeiffer, Hum. Erasm. passim. O. Schottenloher, Erasmus im Ringen um die humanistische Bildungsform, Münster 1933. W. H. Woodward, Desiderius Erasmus concerning the aim and method of education, Cambridge 1904. R. Taverni, G. Reuchlin ed Erasmo da Rotterdam — pedagogisti del rinascimento alemanno. Diss. Torino 1892.

[34]) Wydanie to opracowane wespół z Grynoeusem zaopatrzył Erazm

ksiąg 5-ej dekady. W r. 1532 wydaje Erazm u Frobeniusa Terentjusza ze szczegółowym komentarzem, zawierającym objaśnienia językowe i rzeczowe ze szczególnem uwzględnieniem charakteru scenicznego objaśnianych sztuk. Zupełną nowością była przeprowadzona w tem wydaniu rekonstrukcja metrum — nawiasem wspomnieć należy, że jeszcze na krótko przed wystąpieniem Erazma czytano autora tego jako prozę. Demostenes zostaje wydany w tym samym roku, a następny przynosi *editio princeps Geografji* Ptolemajosa. W r. 1534 wreszcie ukazuje się Flawjusz Józef. Ciekawe są też wydania Plauta, *Disticha Catonis* i *sententiae Publilii*. Umyślnie przytoczyłem obok wydań ich daty. Z biografij bowiem Erazma można nieraz wyciągnąć wniosek, że twórczość jego można podzielić ściśle na dwa okresy — filologiczno-propagandowy i teologiczno-polemiczny. Widzimy, że Erazm w czasie najgorętszych walk religijnych i aż do końca niemal swego życia wydawał i pracował nad autorami nietylko chrześcijańskimi — jak to zaraz zobaczymy —, ale też i pogańskimi. Dosyć tu będzie wymienić, że wydanie Terencjusza zbiega się z opublikowaniem *Enarrationum in Psalmos* i *Declarationes ad censuras Lutetiae*, wydanie Ptolemajosa — z *Liber de sarcienda Ecclesiae concordia*, wydanie Flawjusza — z *Purgatio adversus epistolam non sobriam Lutheri*.

Wszystkie te wydania zostały rychło zdystansowane przez edycje późniejszych filologów francuskich i holenderskich. To też, gdyby tylko na tem polegała zasługa Erazma, że edycje jego były krokiem naprzód — choć bardzo poważnym — w krytyce tekstowej w porównaniu z *editiones Aldinae*, to może nie byłyby warte wymienienia. Ale w działalności wydawniczej Erazma jest pewna cecha, która to wyróżnienie uzasadnia. Erazm był właściwie pierwszym humanistą Północy,którego twórczość doznała mało bezpośrednich impulsów z poza Alp. Twórczość jego rozwinęła się bez oparcia o wzory włoskie. Podczas gdy Agricola, Reuchlin i inni nietylko pośrednio, ale też w drodze bezpośredniego kontaktu przez studja na uniwersytetach italskich wiedzę swą oparli na włoskich zdobyczach, kontakt Erazma z Włochami ograni-

---

w ciekawy wstęp krytyczny, w którym wypowiada m. inn. swe wątpliwości co do autentyczności *Rhetorica ad Alex., de mundo, de mirabil. auscult.*, swój pogląd na stosunek trzech etyk i t. p.

czył się do jedynej podróży i to odbytej wówczas, gdy stał już u szczytów swej sławy. To też słusznie mógł później odpowiedzieć pewnemu przeciwnikowi italskiemu, iż Włochom niczego nie zawdzięcza[35]). Z tych samych względów i jego wydawnicza działalność musi być uznana za przełomową: Erazm wydarł monopol wydawniczy z rąk Włochów i pokazał, że i na Północy Europy można wydawać klasycznych autorów nie gorzej, a nawet znacznie lepiej niż to potrafili uczynić Wenecjanie i Florentczycy; że w swych rewizjach tekstów Erazm częstokroć przecenił siły divinatio filologicznej i zbyt śmiało przystępował do emendacyj, mało dbając o jakość kodeksów, tak że np. sam wyłowił tysiące błędów, popełnionych w pierwszem wydaniu swego Seneki, to było wynikiem zarówno głębokiej jego wiary we wszechmoc rozumu krytycznego, jak i pośpiechu z jakim edycje swe przygotowywał. Coprawda już Agricola, następnie Reuchlin, a przedewszystkiem Amerbach i Frobenius w Bazylei próbowali na szerszą skalę wydawać autorów starożytnych. Niespożytą zasługą Erazma pozostaje rozwinięcie tej działalności na skalę europejską nietylko pod względem jakościowym, przez podniesienie wartości filologicznej produktów bazylejskich, ale też i ilościowym. Bo trzeba pamiętać, że np. w czasie pobytu w Bazylei patronował on niemal wszystkim wydaniom, wówczas u Frobeniusa czy Amerbacha tłoczonym, przez udzielanie wskazówek i kontrolę nad pracami innych humanistów, jak o tem dowiadujemy się z jego korespondencji. To też słusznie notują i nowocześni wydawcy „aetatem Erasmianam" jako epokową w dziejach postępu emendacji tekstów.

VII.

O ile jednak wymienione wydania erazmjańskie szybko poszły w zapomnienie, to na bardzo długi czas pozostało niezastąpionem dzieło, które on sam uważał za koronę swej twórczości — *editio princeps* Nowego Testamentu wraz z własnem tłumaczeniem łacińskiem i komentarzem egzegetyczno-krytycznym. Dzieło to — po raz pierwszy wydrukowane w r. 1516 — doczekało się setek wydań za życia i po śmierci autora. Nowy Testament Erazma był istotnie czynem rewolucyjnym. Edycja tekstu ewangelicznego została tu po raz

[35]) *Responsio ad Cursii defensionem* — X 1750 E sq.

pierwszy oparta na tej samej zasadzie, co edycja tekstu jakiegokolwiek autora pogańskiego. Tekst sakralnych ksiąg został podporządkowany prawom racjonalizmu filologicznego. Wulgata została napiętnowana jako nieścisła i niezgodna z pratekstem greckim i łacińskim, jako *inelegans*, jako pełna solecyzmów i barbaryzmów.

Erazm nie był pierwszym, który wystąpił z postulatem rewizji panującego tekstu biblijnego. Miał on poprzednika w swym wysoko cenionym mistrzu — Laurencjuszu Valli, którego krytyczne uwagi o niezgodności *textus recepti* z brzmieniem oryginału sam Erazm wydał dwukrotnie (w r. 1505 i 1526 — *Laurentii Vallensis in latinam Novi Testamenti interpretationem adnotationes)*. Ale Erazm był pierwszym, który ten postulat w pełni zrealizował. Erazm był człowiekiem już z natury usposobionym religijnie. Z biegiem lat ten rys jego charakteru zaczyna się pogłębiać. Kto wie, czy nie działały tu pewne wyrzuty sumienia trapiące mnicha, że opuściwszy klasztor nawet na wyraźne ze strony zwierzchności żądanie doń nie powrócił [36]): że zatem sprawę ślubowanej Bogu służby porzucił na rzecz ukochanych *bonae litterae*. W każdym razie wzrost przedrewolucyjnego napięcia religijnego ze względu na jego dominujące w świecie umysłowym ówczesnej Europy stanowisko zmusza go do coraz baczniejszego obserwowania rozwoju sprawy reformy Kościelnej. Wyraźna obawa, by zdobyte stanowisko nie ucierpiało na abstynencji od sporów teologicznych, nakłania Erazma do czynnego wystąpienia na polu teologji — zdawna zresztą przez niego uważanej za królowę nauk. Od zawodowej jednak, uniwersyteckiej teologji odpychała go scholastyka, której niedorzeczność widział jak najjaśniej. Oburzała go ignorancja i pycha scholastyków uniwersyteckich, patrzących na niego zgóry mimo jego zasług i wiedzy i nawet mimo posiadanego doktoratu teologji. Oburzała ich nienawiść do humanizmu, oburzało go, że żaden z wodzów tej najwyższej wiedzy, chociaż co krok powoływał się w swej ekwilibrystyce filozoficznej na słowa Pisma Świętego, nie czytał i nie rozumiał oryginału Ewangelji. Gniew a równocześnie pogardę budził w nim tego rodzaju „teolog", który zapytany, na jakich słowach opiera swe zdanie o konieczności karania śmiercią heretyków, odrzekł, iż

[36]) Por. *epistulam ad Patrem Servatium* (t. I init.)

przecież sam św. Paweł mówi: „*Haereticum devita*!“ (*Epist. Pauli ad Titum*, III 9—10. Erasmi *op. omnia* VI 973 *in calce*). Spór Reuchlina z klerem, jego walka o restytucję tekstu pierwotnego Biblji przez kolację Wulgaty z oryginałami zaczynają budzić w Eraźmie przekonanie, że reforma chrześcijaństwa w dużej mierze zależy od odzyskania prawdziwej Ewangelji[37]). Studja nad kanonem Nowego Testamentu przeświadczają go o słuszności twierdzeń Valli i Reuchlina co do skażenia tekstu Wulgaty[38]). Już to samo przeświadczenie otwiera szerokie horyzonty przed talentem dywinacyjnym Erazma, porusza żywo jego żyłkę filologiczną. Ale wspomniane nastawienie religijne każe mu tę pracę uważać za święty obowiązek: Erazm jest przekonany, że już samo oczyszczenie tekstu i tłumaczenia Testamentu przybliży Pismo do szerokich warstw i przyśpieszy dzieło odnowienia Kościoła. W ten sposób i filologja dołoży swą cegiełkę do budowy wielkiego gmachu reformy[39]).

Takiemi to wiedziony pobudkami rozpoczyna Erazm szczegółowe studja nad greckiemi kodeksami, porównuje je, emenduje tekst, komentuje trudniejsze miejsca, broni swych konjektur. Obok tej krytyki bezpośredniej stosuje z całą zręcznością krytykę p o ś r e d n i ą, posiłkując się przy kontroli tekstu wielką ilością przytoczeń testamentowych rozsianych po dziełach Ojców Kościoła. Z oczyszczenia Wulgaty ostatecznie rezygnuje i daje swój własny przekład jasną, literacką łaciną. W jego humanistycznem sumieniu nie może pomieścić się fakt, że święta księga chrześcijaństwa może być ubrana w szatę przetkaną... solecyzmami. Zdając sobie sprawę, że greka Nowego Testamentu jest greką w u l g a r n ą — uważa, że wulgaryzmy panującego tekstu łacińskiego są w epoce odrodzenia elegancji stylu anachronizmem[40]).

Wieść o tem, że w Complutum — dziś Alcala de Hena-

---

[37]) O sporze Reuchlina por. L. G e i g e r, Johannes Reuchlin, sein Leben und seine Werke, Leipzig 1871.

[38]) *Op. omnia* t. VI (initium — *Apologiae*).

[39]) Por. *Rationem seu compendium verae theologiae* — Des. Erasmus Roterod., Ausgewählte Werke ihrsg. von A. H o l b o r n u. H. H o l b o r n (Veröffentlichungen d. Komm. z. Erforsch. d. Gesch. d. Reformation) München 1933, 175 sq.

[40]) *Op. omnia* t. VI init. Des. Erasmus *de duabus postremis editionibus Lectori* — p. 1 sq.

res — pod przewodnictwem kardynała Ximenesa przygotowuje się pierwsze wydanie Biblji tzw. *Polyglotta Complutensis* (wydana w latach 1514—20), przyśpiesza decyzję Erazma co do wydania opracowywanego tekstu. Na skutek pośpiechu musiał się ograniczyć ostatecznie do małowartościowych kodeksów, które były pod ręką. To też pierwsze wydanie z r. 1516 liczyło wiele formalnych i istotnych błędów i było naogół gorsze od tekstu *Polyglotty*. Ale błędy te Erazm z łatwością usunął w wydaniach następnych: rewolucyjnym pozostał jego stosunek do tekstu: i to postawiło odrazu wyżej edycję erazmjańską od skrępowanej względami tradycji i dogmatyki kościelnej *Polyglotty*.

To wywołało też coprawda potwornych rozmiarów burzę przeciwko zuchwałemu humaniście. No, bo jeżeli się zważy owe czasy, to już tego rodzaju próbki, jak przetłumaczenie — zresztą niezbyt trafne [41]) — początku Ewangelji Jana: ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος przez *„In principio erat sermo"*, zatytułowanie — później zmienione — Nowego Testamentu jako *„Novum Instrumentum"*, sporządzenie wykazu pt. *Soloecismi per interpretem admissi manifestarii et inexcusabiles e plurimis pauci decerpti*, mogły wystarczyć do oskarżenia o herezję. Cóż mówić dopiero o komentarzu (rozwiniętym następnie w słynnych parafrazach [42]). Musiała w nim razić ortodoksów niczem nieskrępowana interpretacja językowa i egzegeza, tak bardzo odbiegająca od zasad dogmatyki. A już wogóle niebezpiecznie brzmiały w uszach scholastyków powątpiewania — chociażby nieraz autorytetem św. Hieronima czy Augustyna poparte — o autentyczności niektórych części kanonu, jak np. listu Pawła do Hebrajczyków, listów św. Jakóba, św. Jana, Apokalypsy św. Jana [43]). Nie wzbudzały też w kołach zawodowych egzegetów zachwytu wywody o poetyckiej interpretacji Pisma i zastrzeżenia przed nadużywaniem metody alegorystycznej [44]).

VIII.

Te same względy, które nakłoniły Erazma do przedsięwzięcia trudnej pracy rewizji Nowego Testamentu, przywiodły

---

[41]) Lepsze mogłoby być *ratio*. Wulgata ma jak wiadomo *verbum*.

[42]) *Paraphrases in Novum Testamentum* (z wyj. Apokalypsy) — *Op. omnia* t. VII.

[43]) W adnotacjach do początków poszczególnych listów.

[44]) *Ratio theologiae* p. 274 sq. Holborn. Comm. in Test. VI 109 E.

go na inne pole, gdzie talent filologiczny mógł oddać wielkie usługi sprawie prawdziwej teologji. Mowa tu o serji wydań autorów chrześcijańskich. Z dziełami ich miał Erazm sposobność zapoznać się w czasie swych prac nad rewizją Testamentu i przekonać się, że istniejące wydania weneckie są dalekie od doskonałości, szereg zaś Ojców czeka dopiero na ogłoszenie drukiem. I tu działalność Erazma była niemniej przełomowa: już w okresie renesansu włoskiego patrystyka cieszyła się poważnem zainteresowaniem, dalekiem jednak od tego, jakiem darzono autorów pogańskich (por. działalność Traversariego). Erazm był i tu pierwszym, który metodę filologiczną zastosował w całej rozciągłości w stosunku do antycznej literatury chrześcijańskiej i który potrafił na nią zwrócić uwagę tak świata teologicznego, jak i humanistycznego.

I tak w latach 1516—20 wychodzi z rąk Erazma *editio princeps* (a wnet potem i drugie wydanie) dzieł ulubionego Hieronima, przy emendacji których tak wiele zdziałał, że słusznie mógł sam następnie uważać, iż edycję listów tego doktora do własnych dzieł powinien zaliczyć[45]). W roku 1520 i następnych latach wychodzi pierwsze krytyczne wydanie pism Cyprjana[46]). Rok 1523 przynosi wydanie dzieł Hilariusa, 1526 — Ejrenajosa — *Refutatio, editio princeps* tego autora, coprawda w tłumaczeniu łacińskiem. W następnym roku pojawia się *Corpus Ambrosianum*. W dwa lata po niem — doskonałe wydanie św. Augustyna[47]). Obok tych koryfeuszów mamy do zanotowania niemało wydań podrzędniejszych pisarzy kościelnych, jak Eucheriusa, Arnobiusa młodszego, Gennadiusa i inn.[48]) Mniejsze uwzględnienie znaleźli Grecy:

Por. H. Schlingensiepen, Erasmus als Exeget auf Grund seiner Schriften zu Matthäus, Zeitschr. f. Kirchengesch. 1929, 16—57.

[45]) *Epist. ad Abstemium* (I init.), *(Catal lucubrat.)* p. 13.

[46]) Objęty tem wydaniem traktat *de duplici martyrio*, w którym mowa jest o ...Turkach, uchodzi naogół za fałszerstwo Erazma, aczkolwiek trudno jest ustalić motywy tego kroku. Dlatego też jestem skłonny raczej widzieć w tem jeszcze jeden dowód znanej lekkomyślności Erazma, niż świadome fałszerstwo.

[47]) Za przykładem — i zdaje się inspiracją — mistrza wydaje Beatus Rhenanus *editio princeps* Tertuljana.

[48]) Wymienić jeszcze należy wydanie 2 hymnów Prudentiusa z komentarzem.

praca Erazma nad nimi ograniczyła się przedewszystkiem do szeregu tłumaczeń z pism Jana Chryzostoma, Basiljosa Wielkiego, Athanasjosa i Origenesa (*Op. omnia* t. VIII). Z wydań mamy poprawne pierwsze wydanie Basiljosa Wielkiego, szereg homilij i mów Chryzostoma, Grzegorza z Nazjanzu, Athanasjosa i Origenesa. Wydania te były w każdym razie przez długi czas jedynemi, względnie niezastąpionemi.

IX.

Prace te, podobnie jak Nowy Testament, są dla nas wyłącznie filologicznemi czynami Erazma. On sam widział w nich dalszy krok w realizacji swego programu, zmierzającego do stworzenia nowej teologji — przeciwstawnej scholastyce. Obecny upadek chrześcijaństwa spowodowany został — mówi Erazm — zaniedbaniem Ewangelji i zaniechaniem uprawiania prawdziwej filozofji chrześcijańskiej. Ta zaś prawdziwa filozofja chrześcijańska — oparta na rozumieniu i umiłowaniu *bonae litterae* — rysuje się najwyraźniej w dziełach Ojców dawnego, wielkiego Kościoła. O ile zatem wydanie Ewangelji w prawdziwej postaci miało według intencyj Erazma zbliżyć do współczesności słowa Chrystusowe, o tyle prace jego nad patrystyką miały zachęcić i pobudzić współczesny świat do podjęcia studjów nad prawdziwą filozofją chrześcijańską. Słusznie więc możemy uważać Erazma, mimo wszelkich późniejszych niepowodzeń jego idei, za prekursora nowoczesnej, oświeconej filozofji chrześcijańskiej[49]). Obok tego szerszego celu miał on coprawda na oku inny, bardziej osobisty: w starożytnych doktorach znajdował on i dla siebie potężny autorytet w ciągłej polemice ze znienawidzonymi teologo-scholastykami.

Ulubieńcem Erazma jest, jak to już zaznaczyłem, św. Hieronim. Zdaje się, że w głębi duszy uważał siebie Erazm sam za Hieronima nowych czasów, tem bardziej, że w stanowisku tego doktora do świata zewnętrznego, w jego chwiejności i niechęci do czynnych wystąpień z pewnością widział swój własny obraz[50]). Z Greków sympatją darzy przedewszystkiem Jana Chryzostoma i Origenesa. Mniej odpowiada

[49]) Cf. e. c. *Antibarbar.* X 1751 sq. *Paraclesin ad christianae philosophiae studium,* p. 139 sq., Holborn (*Op. omnia* V 137 sq.) al.

[50]) To też ataki Erazma przeciwko Wulgacie wymierzone są nie

jego niefilozoficznej umysłowości św. Augustyn. Jego poglądy antypelagjańskie o stosunku woli ludzkiej do mocy i łaski Boga są dla Erazma poprostu nie do przyjęcia. Dlatego też nie jest przypadkiem, że walna batalja Erazma z Lutrem na tem polu się odbyła. Mowa tu o słynnej *De libero arbitrio diatribe sive collatione* (X 1215 sq.). Jest niezwykle ciekawą rzeczą zaobserwowanie w tej, zdaje się, nawskroś teologicznej rozprawie, że elementem przekonywującym nie jest masa logicznych i historycznych argumentów, lecz dziwnie mocne przekonanie o niezależności i bezwzględnej wolności ducha ludzkiego, o całkowitej odpowiedzialności każdej jednostki za popełnione czyny. To przekonanie każe nam uważać, że wbrew swym intencjom wystąpił tu Erazm nie przeciw Lutrowi w obronie dogmatyki i etyki katolickiej, lecz podświadomie broni on swej wiary humanistycznej w człowieka przed widmem duszącego rozwój i postęp ludzkości fatalizmu [51]).

W całej olbrzymiej twórczości Erazma spotykamy się z dziwnem zjawiskiem: obok genjalnych myśli, śmiałych twierdzeń, wspaniałych konjektur, dowodów niezwykłej erudycji, pilności i staranności mamy rażące błędy, jakieś niewybaczalne niemal, przerażające przeoczenia. Dla przykładu wystarczy przytoczenie, że zdaniem Erazma Ejrenajos z Lyonu pisał po... łacinie. Zenobios-parojmiograf figuruje w jego uczonych *Adagia* jako zagadkowy Zenodotos. Rhegion znajduje się według niego w Grecji, myli Laberiusa z Publiliusem Syrusem. Również nie brak absurdalnych konjektur w wydaniach Erazmjańskich [52]. Błędy te czy może raczej niedopatrzenia są wynikiem jego masowej, nerwowej i gorączkowej produkcji. Sam Erazm przyznaje zresztą, że niechęci do ponownego przeglądania, rewidowania i korygowania raz napisanego nie mógł przezwyciężyć nigdy. Nawet listy, przez siebie dyktowane czy pisane, przeglądał tylko w wyjątkowych okolicznościach [53]).

---

przeciwko tłumaczeniu czy recenzji raczej Hieronima, lecz przedewszystkiem przeciw jej spaczeniom w ciągu wieków powstałym (*Praef. ad Nov. Test.* t. VI init.).

[51]) Na traktat Lutra *De servo arbitrio* odpowiedział Erazm mniej udatną repliką *Hyperaspistes* (X 1249). Pisma polemiczne Erazma obejmują dwa tomy (*Op. omnia* X, XI [IX 1. 2]).

[52]) Por. Durand de Laur I. 1. 2, 528 sq.

[53]) *Epist.* 402 (III 426 B). *Epist. ad Abstem. (Catal. lucubr.)* p. 12.

X.

Już niejednokrotnie podkreślano niesłychany wprost wpływ Erazma na życie umysłowe jego epoki. Istotnie świat współczesny uważał go za ojca i zwycięskiego wodza humanizmu europejskiego, za ostateczną wyrocznię we wszelkich sprawach nauki, za niedoścignionego znawcę starożytności i chlubę epoki. Podkreślono, że w niemałej mierze rozgłos swój i powszechność kultu dla swej osoby zawdzięcza Erazm wynalazkowi druku. Jego popularno-propagandowe traktaty, poświęcone czyto walce ze scholastyką czyto propagandzie „prawdziwej filozofji i teologji chrześcijańskiej", rozchodzące się w tysiącach egzemplarzy, niosły wszędzie humanizmowi potężną pomoc i oręż w walce o zwycięstwo [54]). Ale równocześnie ze zwycięstwem niosły one sławę Erazma. Jeszcze więcej jednak niż drukowanemu słowu ma Erazm do zawdzięczenia słowom pisanym. Zbiór olbrzymiej korespondencji świadczy też najwymowniej o sławie i wielkości Erazma [55]). W rękach jego zbiegały się wszystkie nici, łączące całą Europę myślącą i piszącą. Listy od niego — i do niego — docierały od Danji aż po Sycylję i od Hiszpanji aż po Polskę.[56]) Marzeniem każdego humanisty jest otrzymanie listu — jak niegdyś od Petrarki — tak dziś od Erazma [57]). Te niezliczone listy są dokumentami rządów Erazma nad republiką humanistyczną: rady i wskazówki, zalecenia, wyjaśnienia, orzeczenia w spornych kwestjach naukowych, traktaty propagandowe, polemiczne, sprawozdania o własnych pracach dla przyjaciół, polecenia humanistów do możnych tego świata — setkami wychodziły w późnych latach życia wielkiego Roterdam-

---

[54]) Cf. e. c. Huizinga l. l. 99 sq.

[55]) Zbiór ten wypełnia dwa tomy w wydaniu leydeńskiem (III 1. 2). Od r. 1906 wychodzi w Oxford monumentalne, krytyczne wydanie listów pod nazwą *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami* staraniem małżonków P. S. i H. M. Allen. Ostatnio ukazał się 8. tom tego wydawnictwa sięgający do r. 1530. Czy wobec śmierci profesora Allen dzieło to zostanie doprowadzone do końca, nie wiemy. Stanowi ono w każdym razie i dziś już fundament wszelkich badań nad Erazmem i daje nowe impulsy do prac nad jego twórczością.

[56]) O stosunkach Erazma z Polską (z Łaskim, Krzyckim i inn.) informuje praca ks. K. Miaskowskiego, Erasmiana, Die Korrespondenz des Erasmus v. Rotterdam mit Polen, I. II, Paderborn 1900—01 (wraz z przedrukiem listów).

[57]) Cf. e. c. epist. 479 (III 523).

czyka z jego, na modłę nowoczesną zorganizowanego sekretarjatu i natychmiast były kopjowane, drukowane, czytane przez rzesze humanistyczne.

Otóż o ile te rządy literackie są do pomyślenia — przypomnijmy sobie tylko Petrarkę — bez użytkowania prasy drukarskiej, o tyle zupełnie niemożliwy wydaje się wpływ i możność bezpośredniego kierowania losami rzeczpospolitej humanistycznej bez istnienia do usług jej wodza międzynarodowego języka — bez istnienia łaciny jako powszechnego języka sfer wykształconych. Istotnie niepodobna sobie wyobrazić w innych warunkach tego bezpośredniego kontaktu, tego absolutnego internacjonalizmu, jaki istniał w stosunkach Erazma z całym ówczesnym światem czytającym. To też Erazm stał twardo na stanowisku wyłączności łaciny jako języka literackiego i wysoko cenił nietylko teoretyczne walory studjum języka łacińskiego, ale też jego praktyczne znaczenie. Łaciną władał doskonale. Styl jego, choć nie tak nieskazitelny, jak styl Poggia, Filelfa, Valli czy też późniejszego Mureta, choć niezbyt staranny i purystyczny w budowie okresów i doborze wyrazów, jest bardzo jasny, niezwykle naturalny, a obok tego żywy, czasem zdumiewająco barwny i olśniewający, zawsze odrębny i indywidualny. Ta żywość stylu Erazma odbija korzystnie od nużąco jednostajnego języka współczesnych mu ciceronjanistów.

A skoro już mowa o *latinitas Erasmiana*, to trudno jest pominąć milczeniem jej najkosztowniejszy klejnot — drobne, ale jakżeż sławne dziełko — *Encomium moriae — Laudes stultitiae* — Pochwałę głupoty[58]). Igraszka, zabawka subtelnej i błyskotliwej umysłowości Erazma, wzorowana na podobnych fraszkach starożytnych, że wspomnę Pochwałę włosów (ἐ. φαλάκρας) Diona Chryzostoma, Pochwałę łysiny (ἐγκώμιον κόμης) Synezjosa z Kyrene, biskupa Ptolemais, Frontona *Laudes fumi et pulveris, Laudes neglegentiae* itp. Ale równocześnie

[58]) *Op. omnia* IV 381 sq. wraz z ilustracjami J. Holbeina. Wydane po raz pierwszy w r. 1509 liczy ok. 200 wydań aż po ostatnie lata: W r. 1931 wydał H. A. Schmidt w Bazylei luksusowe wydanie *Encomium* w cenie ok. 200 frs. suiss. (Oppermann). *Encomium* razem z *Colloquia*, Lipsiae 1872, Holtze. Das Lob der Torheit nach der Uebersetzung von H. Hersch, hrsg. von W. Bubbe, Leipzig (1930), Reclam nr. 1907/08. Das Lob der Torheit übers. v. A. Hartmann, Basel 1929, Birkhauser. Éloge de la folie trad. par de la Vaux, Paris 1880.

jest to arcydzieło nietylko wyszukanej elegancji stylu, olśniewającej barwności języka łacińskiego, bogactwem równego zasobom plautyńskim, ale też dowcipu i paradoksu, subtelnej satyry i jeszcze subtelniejszej ironji. Nic też dziwnego, że ten utwór Erazma doczekał się narówni z *Colloquia* długiego i zaszczytnego żywota. Bo i dziś po 400 przeszło latach od dnia swych urodzin bawi i zajmuje czytelnika [59]).

Dzięki pewnym aluzjom w praefatio tego dziełka możemy z całą dokładnością odtworzyć proces powstawania w umyśle autora dziwacznego pomysłu. Powstaje on w czasie długiej podróży z Włoch do Anglji. Nudę podróży skraca Erazm rozmyślaniem o przyjaciołach, oczekujących go po drugiej stronie Kanału. Wspomina też jednego z najbliższych — Tomasza Morusa. Morus — jakież to dziwne nazwisko, — to przecież transkrypcja łacińska greckiego μῶρος — głupiec. No, tak, ale czyż Morus nie stanowi rażącej ze swem nazwiskiem sprzeczności? I tu idzie myśl Erazma dalej: czyż głupota jest naprawdę rzeczą niepotrzebną, zbyteczną w życiu naszego świata? Czy niczego nie da się powiedzieć w jej obronie? Czemże jest głupota? Istnieje przecież pewien rodzaj głupoty, którą zwiemy prostotą i czystością ducha, a więc cnotą ewangeliczną, o ileż nam milszą i bliższą niż nadęta mądrość scholastyków. No, ale i ta prawdziwa głupota jest rzeczą konieczną: czyż bez niej mógłby istnieć obecny porządek świata? Czyżbyśmy wogóle mieli odwagę i chęć do życia, do zajmowania odpowiedzialnych stanowisk, do trudzenia się nauką, gdybyśmy sobie uświadomili brzemię przyjmowanych przez nas obowiązków już w zaraniu naszego życia? A cóż mówić o książętach, mnichach, klerze, scholastykach, medykach, astrologach! Jakżeżby oni mogli istnieć bez bezgranicznej głupoty ludzkiej? I oto wprowadza Erazm boginię Głupotę *(Stultitia loquitur)* przemawiającą w swej obronie do nie oddających należnej czci licznych dzieci swych i wyznawców, uderzającą na zmianę w tony poważnej satyry i żartobliwej igraszki.

XI.

Taki jest obraz półwiekowej działalności Erazma, skreślony w luźnych ramach, widziany z punktu zainteresowań hu-

[59]) Por. Huizinga l. l. 72 sq.

manisty i filologa. Niejednokrotnie nazwano życie Erazma tragicznem. Tragizm jego polegał na tem, że był on człowiekiem, który stworzył europejski humanizm. Był tym, który mógł uwierzyć, że wspólny dla wszystkich kult dla *bonae litterae* sprowadzi prawdziwe i powszechne odrodzenie, odrodzenie, którego pierwsze objawy widział w dokonanem przez siebie kulturalnem zjednoczeniu Europy. Był tym, który na sobie doświadczył i mógł *in statu nascendi* podziwiać moc wyzwolonej, zmartwychwstającej kultury. Budziło to w nim wiarę, że odtąd przy dobrej woli narodów i stanów wszelkie zatargi można będzie rozstrzygnąć w zgodzie i pokoju. Z tej wiary i nienawiści do gwałtu i przemocy zrodziła się zapamiętała propaganda pacyfistyczna, szerzona w licznych traktatach i listach [60]). Ufność w nim budziła potęga *bonae litterae*, potęga, która jego samego wyniosła z pośród szarego tłumu na szczyty wpływu i władzy. Ale ta potęga stała się źródłem jego tragedji: wybuch walk religijnych, których przebieg przeczył jak najjaskrawiej hasłom przez obie strony głoszonym, brutalnie przerwał jego sen o złotym wieku i zmusił go do wzięcia czynnego udziału we wstrętnej dla niego walce. Autor pięknego i śmiałego zdania: *Tali sum ingenio, ut vel Iudaeum amare possim, modo sit alioqui commodus convictor et amicus nec me coram blasphemias evomat in Christum (epist. ad Abstemium)*, musiał stanąć po stronie jednej nietolerancji, by zwalczać drugą. Zbyt wielkie bowiem było jego znaczenie, by od tego niemiłego obowiązku mógł się uchylić tak, jak to dozwolonem było innym podrzędniejszym uczonym i humanistom tego czasu. Schyłek jego życia przedstawia też ten obraz, jaki stał się udziałem całego ruchu humanistycznego w w. XVI i nawet w wiekach następnych: ciągłe balansowanie między jawną czy ukrytą niechęcią obozu

---

[60]) Są to: *Pacis querimonia* (IV 625 sq.), *De amabili Ecclesiae concordia* (V 469 sq.), adagium *„Dulce bellum inexpertis"* (wydawane wielokrotnie osobno), a nadto liczne miejsca w jego djalogach etyczno-wychowawczych, jak *„Enchiridium militis Christiani"*, *„Institutio principis Christiani"*, w tłumaczeniach z Plutarcha, Isokratesa, Ksenofonta i t. p. Por. A. W. de Jongh, Erasmusdenkbeelden over staat en regeering, Diss. Amsterdam 1924. L. K. Born, Erasmus on political ethics, Political Sciences Quarterly 43, 1928, 520—43. F. Geldner, Die Staatsauffassung und Fürstenlehre des Erasmus von Rotterdam, Diss. München 1930.

protestanckiego i nieustającą podejrzliwością strony katolickiej.

Widzieliśmy, że dorobek filologiczny Erazma jest nie do lekceważenia. A jednak ten nieszczęsny los, który postawił go na środku areny wielkiego starcia dziejowego, spowodował, iż ogólne zainteresowanie odwróciło się od osoby Erazma humanisty, a skupiło się wyłącznie na jego roli w sporze luterańskim. Jego nastawienie teologiczne, które nie było właściwie niczem innem, jak próbą wprowadzenia filologji na nowe tereny, próbą zastosowania humanizmu nie oderwanego, lecz praktycznego, dokonało reszty. Oczywiście nie przeczę, że postać Erazma-Luteromacha jest ciekawsza, no i po dziś dzień jeszcze aktualna, podczas gdy jego żmudna praca na polu filologji i humanizmu jest już dawno zapomniana i należy do bardzo odległego lamusa historji. A jednak nie można zapominać, że epokowe, nieprzemijające znaczenie Erazma jest nierozerwalnie z tem polem związane. Na tę tylko stronę padł cień jego gigantycznej postaci, tu był on głównym aktorem, tam na polu starcia religijnego uczestnikiem drobnego epizodu nieskończonego jeszcze dramatu. Dlatego też i podejście do prawdziwego Erazma musi z tej strony nastąpić. Oby nadchodzący jubileusz przyniósł ten konieczny zwrot w badaniach nad wielkim humanistą i filologiem [61]).

---

[61]) Co do filologji Erazma zakorzenił się nawet u rozsądnych historyków humanizmu pewien przesąd, który jak najmocniej szkodzi właściwemu ujęciu sylwetki humanizmu Erazmjańskiego: mówią oni (por. L. Müller, Gesch. d. klass. Philologie i. d. Niederlanden, Leipzig 1869, 2): owszem zasługi Erazma na polu filologji klasycznej są niewątpliwe, ale są one niczem w porównaniu z zasługami położonemi dla obudzenia studjów humanistycznych na Północy, którym przez blask swego imienia zapewnił Erazm bezpieczny rozwój. Otóż po pierwsze blask swego imienia zawdzięczał nasz humanista głównie swym studjom i pracom naukowym na polu poznania swiata starożytnego, a po drugie działalność ściśle filologiczna i propagandowa Erazma nie mogą być od siebie oddzielone. Uzupełniają się one nawzajem i warunkują. Co więcej ta pierwsza jest najważniejszą częścią składową drugiej. Oczywiście wyniki bezpośredniej propagandy są bardziej uchwytne i widoczne, ale rzeczą niewątpliwą jest, że wpływ działalności ściśle filologicznej Erazma — mniej jawny i namacalny — był zato znacznie dalej idący i potężniejszy. Zrozumienie zatem filologji Erazmjańskiej warunkuje mojem zdaniem słuszne zrozumienie humanizmu Erazmjańskiego wogóle.

STUDJA NAD OSADNICTWEM EGEJSKIEM

napisał
KAZIMIERZ MAJEWSKI

Badania archeologiczne na terenie Grecji i wysp morza Egejskiego — podobnie jak i badania na innych terytorjach — posiadają dwie zasadnicze kategorje objektów: stanowiska zamknięte czyli groby i skarby i stanowiska otwarte czyli osady.

Stanowiska zamknięte są badane najczęściej nietylko dlatego, że koszta ich odkopania bywają stosunkowo niewielkie, a problemy badawcze nie nastręczają tylu trudności co osady, ale także dlatego, że wykopaliska, na nich prowadzone, dostarczają p e w n y c h znalezisk (niekiedy nawet bardzo okazałych, jak np. złote skarby w szybowych grobach w Mykenach), więc dają e f e k t o w n e wyniki, a przytem wzbogacają muzea. Ta ostatnia okoliczność jest bardzo ważna.

Inaczej ma się sprawa ze stanowiskami otwartemi, czyli osadami[1]). Przedewszystkiem osady wymagają k o s z t o w n y c h badań. Potrzeba bowiem większej liczby robotników, narzędzi, kolejek, więcej pracowników naukowych, którzyby czuwali nad pracami wykopaliskowemi, potrzebny jest inżynier-architekt dla robienia planów i pomiarów itp. Druga trudność to konieczność niezwykle ostrożnych badań dla wykrycia poszczególnych warstw kulturowych (od ich bowiem trafnej obserwacji zależy ustalenie chronologji całego stanowiska) i dokładność w rekonstruowaniu elementów architektonicznych. Dalej należy pamiętać o tem, że zbadana osada wymaga wzorowej konserwacji tak dla dalszej kontroli badawczej jak i dla celów dydaktycznych. Wkońcu nie można zapominać o tem, że osady które ulegały w starożytności powolnemu niszczeniu, z natury rzeczy były ogałacane z wszelkich

[1]) Przez ten termin będziemy rozumieli wszelkiego rodzaju osiedla ludzkie, a więc wsie i miasta. Pojęcia bowiem wsi i miasta w archeologji egejskiej są jeszcze ciągle niezdefinjowane. Nawet Fimmen (Kretisch-mykenische Kultur, 2 wyd. p. 24 sq.), który dał bodajże najlepszy rzut oka na osadnictwo egejskie, nie precyzuje tych pojęć. Dla Fimmena osady Gurnia, Palaikastro, Pseira i Phylakopi to „entwickelte Stadtpläne" (cf. Kuhn, Über die Entstehung der Städte der Alten, 1878, p. 153 sqq.), ale także „dolna osada" Myken jest dla niego m i a s t e m (Unterstadt), jakkolwiek jest ona odmienna od osad kreteńskich, (ausgedehntere Siedlung, cf. Fimmen, l. c. p. 29).

wartościowych objektów przez ludność sąsiednich osiedli i że wskutek tego najczęściej nie obfitują w znaleziska, na które tak chętnie reflektują muzea archeologiczne. Wyjątek stanowią osady, które uległy gwałtownemu zniszczeniu np. przez pożary, trzęsienia ziemi, czy wybuch wulkanu.

Oto pokrótce wyliczone najważniejsze trudności, połączone z badaniami wykopaliskowemi osad, trudności, które w wielkiej mierze przyczyniają się do tego, że bez porównania lepiej znamy nekropole antyczne, aniżeli starożytne osiedla ludzkie. Oczywista nie należy zapominać, że i w tym drugim kierunku zrobiono już wiele, że odkopano szereg świątyń, teatrów, pałaców, i miast, ale w miarę, jak się cofamy w czasy coraz odleglejsze, w miarę, jak słabną nadzieje na odnalezienie bodaj fundamentów jakichś monumentalnych budowli — zmniejsza się zainteresowanie badaczy. I dlatego to znamy nieźle ruiny większych miast greckich, hellenistycznych i rzymskich (jak Milet, Efez, Perge, Timgad, Assos, Priene, Pompei, Olynthos), a prawie zupełnie nie orjentujemy się w charakterze starożytnego osadnictwa wiejskiego. Podobnie skąpe są nasze wiadomości, dotyczące osadnictwa egejskiego.

Z wyżej przytoczonych przyczyn studja nad osadnictwem egejskiem mają charakter badań dorywczych (eksploatuje się tereny łatwiejsze), niekompletnych (bardzo rzadko przekopuje się całą osadę), a co zatem idzie, niemetodycznych pod względem stratygraficznym. Ponadto dodać należy, że gdy już nawet osada jakaś zostanie przekopana, to niełatwo doczekać się jej opublikowania [2]).

Dla zorjentowania się w całokształcie zagadnienia spróbuję dać ogólny rzut systematyki osad egejskich, opartej na dotychczasowych badaniach wykopaliskowych. Dla Hellady możemy wyróżnić osady na wzgórzach i „osady dolne" (u stóp wzgórz obronnych). Pierwsze dzielimy na osady, położone w głębi lądu i osady w pobliżu wybrzeża morskiego. Osady na wzgórzach w głębi lądu były już to otoczone murem obronnym [np. Malthi w Messenji; Dendra (Midea) w Argolidzie; akropolis ateńska i Kotroni (Aphidna) w Attyce; Gla (Arne),

[2]) Wystarczy pamiętać, że nawet tak ważna dla zrozumienia organizacji rodowej, kultura Mesará na Krecie nie posiada dotychczas opublikowanych osad; cf. Åberg, Bronzezeitliche und frühеisenzeitliche Chronologie, IV Griechenland, Stockholm 1933, p. 249.

Eutresis i Orchomenos w Beocji], już też bez muru obronnego lub dotąd nieodkrytego (np. Zygouries, koło Koryntu; wzgórze Oros na Eginie). Podobnie ma się rzecz z osadami, wzniesionemi na wzgórzach w pobliżu wybrzeża morskiego. Jedne z nich posiadają mury obronne [np. Asine (Kastraki) w Argolidzie, Brauron w Attyce], w innych badania wykopaliskowe nie natrafiły na nie (np. Eleusis, Thorikos w Attyce, Korakou, koło Koryntu). Wreszcie z „osad dolnych" Hellady wymienić narazie można Tiryns i Mykeny, z częściowo odkrytemi murami obronnemi i kompleksami zabudowań, między któremi znajdowały się groby.

Odrębne cechy posiada osadnictwo Krety w dobie egejskiej. Przedewszystkiem znamy tam neolityczne groty (Miamu, Magasa, Skalaes), które niewątpliwie spełniały rolę siedzib ludzkich. Z natury rzeczy bowiem w warunkach geograficznych właściwych Krecie, osadnictwo skalne było zjawiskiem normalnem i ściśle związanem z pierwotno-rodową organizacją społeczną tamtejszych mieszkańców, podobnie zresztą jak to miało miejsce w Anatolji [3]). Z epoki W. E. znamy osady w dolinie Mesará (Kutsokera, Salami, Tsingunia, Kumasa), bardzo ważne dla zrozumienia charakteru osadnictwa wczesno-kreteńskiego, ponieważ należące do nich groby tholosowe (opublikowane przez Xanthoudidesa) były miejscami grzebania zbiorowego; to zaś pozwala przypuszczać, że należały one do społeczeństwa o organizacji ściśle rodowej. Zasadniczo na Krecie w epoce egejskiej mamy osady, położone na wzgórzach lub wzniesieniach w głębi wyspy (Vrokastro, Chamaizi, Kamares, Psychro, Vasiliki, Tylissos) i osady przybrzeżne (Palaikastro, Gurnia, Karteros (Amnissos), Pseira, Kato Zakro, Knossos).

Na wyspach Cykladzkich, podobnie jak na Krecie, budowano osady na wzgórzach (np. Chalandriane na Syros; Hagios Andreas na Siphnos; akropolis na Paros, Phylakopi na Melos), przyczem w jednych mury obronne są odkopane, w innych ich nie znamy.

Na zakończenie tego przeglądu ważniejszych osad egejskich, należy wspomnieć o osadach Tessalji, która aczkolwiek w epoce neolitu i bronzu, stanowi odrębny krąg kul-

[3]) Cf. Stefan Przeworski, Studja nad osadnictwem i rolą Hetytów w Środkowej Anatolji, Wiad. Arch. XI 1932, p. 25 sqq.

turowy, to jednak, pozostając w ścisłej łączności z terenem egejskim, ma duże znaczenie dla jego poznania. Osady tessalskie — podobnie jak magule w Fokidzie — były budowane na wzniesieniach i wzgórzach, dla lepszej zaś obrony otaczane prawdopodobnie palisadami; tylko dwie osady Dimini i Sesklo posiadały mury obronne [4]).

Nie można zapominać, że w studjum nad osadnictwem egejskiem poważną rolę pomocniczą odgrywają — nieliczne zresztą — źródła zabytkowe, do których w pierwszym rzędzie należą: okrągła urna z Amorgos [5]), urna z Melos [6]), pieczęć kreteńska z przedstawieniem warownego grodu [7]), fajansowe płytki z Knossos, z przedstawieniami fasad domów piętrowych [8]) i fragment rytonu srebrnego z Myken, z przedstawieniem sceny oblężenia warownego grodu [9]).

Podobnie jak praca terenowa nad osadnictwem egejskiem ma charakter dorywczy i nieplanowy, tak się też ma sprawa ze samemi studjami nad niem. Może do najpozytywniejszych rezultatów doprowadzili badacze zagadnienia osadnictwa Egei w zakresie znajomości kultury materjalnej tychże osad. Wystarczy przypomnieć wszechstronne badania nad techniczną stroną architektury „pałaców" kreteńskich A. Evansa, wnikliwe studja nad konstrukcją owalnych budowli rodowych w Orchomenos, Chamaizi i tylu innych osad i zamków Hellady i Krety, robione przez Bullego [10]), Noacka [11]), Kurta Müllera [12]), Bell'a [13]) i innych. Typowem zagadnieniem z tego zakresu jest megaron. W studjach nad niem, główny akcent położony jest na analizę konstrukcyjno-techniczną, a w związku

[4]) Cf. Bosanquet, Prehistoric Villages in Thessaly, Mann, 1902, p. 106 sq. oraz monografje Wace'a, Tsuntas'a i Mylonas'a.

[5]) Bossert, Altkreta, 2 wyd., fig. 32.

[6]) Bossert, l. c., fig. 33—34, por. fragmenty glinianego modelu chaty tessalskiej Χρ. Τσούντας, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, Ἐν Ἀθήναις 1908, fig. 17.

[7]) Hall, The civilization of Greece in the bronze age, London 1927, fig. 132.

[8]) Bossert, l. c., fig. 84.

[9]) Hall, l. c., fig. 163.

[10]) Orchomenos I, Die älteren Ansiedlungsschichten, München 1907, p. 44 sqq.

[11]) Ovalhaus und Palast in Kreta, Leipzig 1908 i Homerische Paläste, Leipzig 1903.

[12]) Tiryns III, Augsburg 1930, p. 201 sqq.

[13]) Prehellenic Architecture in the Aegean, London 1926, p. 24 sqq.

z genezą tego typu budowli uczeni dają najróżnorodniejsze interpretacje etnologiczne [14]).

Jeśli idzie o badania nad całością osadnictwa egejskiego to już W. Hirschfeld [15]) próbował dać systematykę osad i ich interpretację [16]). Badania jego, ujawniające jednak małą znajomość odkopanych stanowisk i słabe uwzględnianie lokalnych warunków geograficznych w ocenie charakteru osad, nie posiadają dziś większej wartości badawczej. Również szereg innych badaczy próbowało przy omawianiu poszczególnych osad egejskich dawać doraźne interpretacje etnologiczne i socjologiczne. Wśród nich wyróżniają się przekonywujące objaśnienia Tsuntasa [17]), który poszczególne kompleksy domów w „dolnem mieście" Myken uważał za siedziby odrębnych rodów. C. Schuhardt [18]) natomiast wyjaśniał sposób powstawania miast w Grecji analogicznie do sposobu powstawania miast niemieckich w dobie rozkwitu feudalizmu, mianowicie: gród służył zrazu za schronienie dla ludności, później stawał się siedzibą, władcy, poczem dokoła tej siedziby wyrastała osada [19]). Interpretację tę dla osad epoki egejskiej słusznie odrzucił D. Fimmen, który — jak powyżej wspomniałem — dał pierwszą, głębiej przemyślaną próbę klasyfikacji i charakterystyki osadnictwa egejskiego, uwzględniającą w dużej mierze warunki geograficzne a częściowo i gospodarczo-społeczne. Również G. Glotz w swej książce o kulturze egejskiej [20]) daje próbę socjologicznej interpretacji osadnictwa egejskiego. Trafiają do przekonania jego wyjaśnienia formacji rodowej wczesno-kreteńskich osad w dolinie Mesará. Nie można też pominąć milczeniem uwag H. Francotte'a [21]), który poświęca nieco miejsca kulturze egejskiej, starając się

---

[14]) Cf. G. Leroux, Les origines de l'édifice hypostyle, Paris 1913, p. 1 sqq.

[15]) Historische und philologische Aufsätze für Ernst Curtius, 1884 p. 353 sqq.

[16]) Por. Kornemann, Polis und Urbs, Klio V 1905, p. 72 sqq i Klio VI 1906, p. 171 sqq.

[17]) Μυκῆναι, p. 234 sqq.

[18]) Neue Jahrbücher, 1908, p. 313 sq.

[19]) Cf. Armin von Gerkan, Griechische Städteanlagen, Berlin 1924, p. 3 sq.

[20]) La civilisation égéenne, Paris 1923, p. 120 sqq.

[21]) L'industrie dans la Grèce ancienne, vol. I. Bruxelles 1900, p. 10 sqq.

wniknąć w jej stosunki produkcyjne i osadnicze. Niestety zamało wówczas była znana ta kultura, by można było powiedzieć coś konkretniejszego o charakterze jej osadnictwa. Podobnie Waltz[22]) daje zwięzłą interpretację osadnictwa egejskiego. Trafne są jego obserwacje, odnoszące się do osady Vasiliki na Krecie. Stosunkowo najobszerniej zajmuje się temi zagadnieniami B. L. Bogajewski[23]).

Oto krótki przegląd ważniejszej literatury przedmiotu. Co ona daje pozytywnego w sensie badawczym? W pierwszym rzędzie daje przekonywujące interpretacje elementów ergologicznych i animologicznych[24]). Istnienie łazienki w miejscu, gdzie znaleziono wannę; pracowni garncarskiej w izbie, w której zachowały się garnki, fragmenty ceramiczne i krążek garncarski; przybytku kultowego w niszy z zachowanemi objektami kultowemi — nie może ulegać żadnej wątpliwości, sporną może być conajwyżej interpretacja drugorzędnych szczegółów.

Ale zupełnie inaczej ma się sprawa z interpretacją etnologiczną. Czy w danej osadzie była ciągłość zaludnienia czy też nie, jaki charakter etniczny miały osady średnio-helladzkie, czy piastunkami kultury P. K. III byli Achajowie czy też Eteokretowie, wszystko to są zagadnienia, na które materjał faktyczny, znaleziony w wykopanych osadach, nie może dać decydującej odpowiedzi, może być conajwyżej pomocny w interpretacji innych źródeł.

Taki sam charakter mają wszelkie dotychczasowe interpretacje osadnictwa egejskiego pod względem socjologicznym, albowiem materjał faktyczny w odkopanych osadach bywa najdowolniej objaśniany, zaś wnioski, zeń wyprowadzane, często nie wytrzymują krytyki.

Pewną zmianę na lepsze można zauważyć dopiero w ostatnich kilkunastu latach. Gdy już osłabły nadzieje na odkrycie jeszcze jakichś rewelacyjnych „pałaców", archeologowie bar

[22]) Le monde égéen avant les Grecs, Paris 1934, p. 180 sqq.

[23]) Omówiłem je w osobnym artykule, p. t. Nowy kierunek badawczy w archeologji egejskiej, Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, IV 1935, p. 1 sqq.

[24]) Problem wyróżniania tych elementów oraz ich wzajemnego przenikania się w kulturach antycznych został niezwykle jasno postawiony przez S. J. Gąsiorowskiego, w jego ostatniej pracy p. t. Le problème de la classification ergologique et la relation de l'art a la culture matérielle, Cracovie 1936.

dziej zwrócili swe zainteresowania w kierunku badań mniej efektownych, ale zato niezbędnych, mianowicie do badań osad egejskich. Już w latach powojennych przekopano cały szereg osad w Helladzie, gdzie zwłaszcza archeologowie amerykańscy i szwedzcy rozwinęli bardzo ożywioną działalność wykopaliskową. Do najlepiej przekopanych osad należą: Korakou, Zygouries, Eutresis i Malthi.

Osady te posiadają specjalne znaczenie dla studjów nad osadnictwem egejskiem. Złożyły się na to następujące przyczyny. Po pierwsze archeologowie, mając już doświadczenie w badaniu osad, starali się odkopywać je bardzo uważnie, sumiennie rejestrując wszelkie szczegóły, które później, na podstawie danych stratygraficznych i typologji znalezionych objektów, zwłaszcza ceramicznych, pozwalały im ustalać bardzo wyczerpującą chronologję. Kolosalne znaczenie miały zwłaszcza badania Wace'a i Blegen'a w Korakou, które dały tym uczonym podstawę do klasyfikacji chronologicznej całej kultury helladzkiej.

Po drugie uczeni, badając te osady — podobnie zresztą jak przy weryfikacji stanowisk dawniej badanych np. w Mykenach — brali pod uwagę całą ceramikę i wszystkie przedmioty użytkowe, a nietylko okazy znamienite pod względem artystycznym, celem dania pełnego obrazu kultury materjalnej, bez której nie można wszechstronnie zrozumieć wszelkich przejawów życia duchowego i społecznego mieszkańców tych osad.

Na szczególną uwagę zasługuje osada Malthi w Messenji [25]), odkopana wzorowo pod względem metodycznym przez szwedzką ekspedycję archeologiczną w latach 1933 i 1934, pod kierunkiem N. Valmina[26]). Osada ta, wzniesiona na wzgórzu wśród urodzajnych pól równiny messeńskiej, była w całości otoczona murem obronnym, poprzecinanym pięcioma bramami. Od strony wewnętrznej przylegały do murów szeregi prostokątnych izb, z których wyrastały większe kompleksy nieregularnych (prostokątnych i apsydalnych) zabudowań, zajmujących głównie południowo-zachodnią część osady oraz jej nieco wyżej wzniesioną partję środkową, otoczoną od strony zachodniej i południowej murem obronnym. Trzy większe

[25]) Zob. plan, ryc. 1.

[26]) Natan Valmin, Rapport préliminaire de l'expedition en Messénie 1934, Lund 1935; cf. A. J. A. 1935, p. 268 sq.

niezabudowane partje osady stanowiły prawdopodobnie place. Podczas kopania fundamentów domów natrafiono na resztki kanałów.

Jak wskazuje na to inwentarz ceramiczny, osada sięgała początkami epoki W. E., ale główny jej rozkwit przypada na epokę Ś. E., przetrwała zaś bez żadnych gwałtownych wstrząsów — prawdopodobnie przy tem samem zaludnieniu — do



Ryc. 1. Plan osady Malthi w Messenji.

epoki P. E. Każda z tych epok w omawianej osadzie jest reprezentowana w sposób dostateczny przez resztki architektoniczne i materjał ceramiczny. Wśród śladów budowli wyróżniają się konstrukcje apsydalne z epoki Ś. E., megaron w typie mykeńskim oraz kompleks izb, z tych jedna posiada małą niszę, w której na progu znajdował się obusieczny toporek bronzowy. Czy miał on charakter sakralny, a owa nisza czy była sakralnem repozitorjum — jakie znamy w Knossos i Phaistos — trudno z całą pewnością powiedzieć. Można jednak taką interpretację uznać za wielce prawdopodobną, gdyż żaden szczegół nie przemawia za użytkowym charakterem ani tego miejsca, ani znalezionego w nim przedmiotu. Wkońcu dodać należy, że w obrębie wielu domów znaleziono szkielety dziecięce z epoki Ś. E.

Naogół inwentarz osady jest niebogaty, zwłaszcza niewiele znaleziono przedmiotów artystycznych; parę figurek i nieco ceramiki, skromnie dekorowanej, oto wszystko. Pośród przedmiotów użytkowych i broni zasługują na uwagę groty włóczni, żarna, i inne narzędzia krzemienne oraz naczynia gliniane pośledniego gatunku, typologicznie pokrewne helladzkiej produkcji ceramicznej, znanej z wielu stanowisk Hellady. Także u stóp wzgórza w Malthi natrafiono na ślady osiedla. Odkopano tam mianowicie dom siedmioizbowy, o bardzo przejrzystym planie. Jest to największy rozmiarami i najlepiej zachowany dom z dotychczas nam znanych na terenie kultury helladzkiej [27]).

Co się tyczy interpretacji osady Malthi — jak to z tymczasowego sprawozdania Valmina wynika — nie stoi ona niestety na tym poziomie co same badania wykopaliskowe, wzorowo przeprowadzone. Pod tym względem Valmin nie ustrzegł się błędów swoich poprzedników, oparłszy się w zupełności na tradycyjnych szablonach. Zwłaszcza jego interpretacja socjologiczna daleko odbiega od danych archeologicznych.

Wedle Valmina [28]) w Malthi, w części środkowej osady znajdował się pałac, w którym mieszkał król, wraz ze swą rodziną. Władał on miastem i okolicą; podwładni znosili mu daniny w postaci zboża, oliwy i wełny, które to produkty

[27]) Cf. Arch. Anz. 1930, szp. 115.
[28]) L. c., p. 22—23.

przechowywano w spichrzach, przylegających do murów miasta. Ludność tego miasta była usposobienia wojowniczego, podobnie jak ludność miast sąsiednich tych czasów.

Spróbujmy teraz śledzić tę interpretację według danych archeologicznych. Oto możemy stwierdzić następujące fakty:

1. Wszystkie domy osady w Malthi mają zasadniczo jednakową konstrukcję. Tak w rzekomym pałacu (a więc w środkowej części osady), jak i w pozostałej reszcie osady mamy domy prostokątne i kwadratowe; nieliczne resztki murów apsydalnych pojawiają się zarówno w środkowej części osady[29]), jak i poza jej centrum[30]).

2. Rozmiary domów w obrębie „pałacu" i osady w zupełności sobie odpowiadają: mamy więc tu i tam małe izdebki oraz większe pomieszczenia. Wyróżniające się rozmiarami zabudowania nr. 6, 7 i 174 w obrębie „pałacu" — posiadają swe odpowiedniki w osadzie, w zabudowaniu nr. 190, przylegającem do południowej części muru obronnego i w całym szeregu domów (nr. 91—96, 224—235), przylegających do zachodniej części tegoż muru, nie mówiąc o wielu innych, jak domy nr. 58, 53, 108—117.

3. Inwentarz, znaleziony tak w zabudowaniach „pałacu" jak i osady, nie wyróżnia się ani jakościowo ani ilościowo. Pozatem należy dodać, że tak w „pałacu" jak i w osadzie nie znaleziono ani biżuterji ani innych cenniejszych przedmiotów.

4. Wyjątek stanowią jedynie dwa zabudowania, które planem, konstrukcją i inwentarzem wyróżniają się od reszty zabudowań, przyczem znajdują się właśnie poza obrębem owego „pałacu". Są to: *a)* megaron[31]), o planie bardzo przejrzystym i wyróżniającym się zpośród dotychczas znanych nam megaronów Peloponezu; *b)* izba z niszą (nr. 211), u której wejścia znaleziono, poprzednio wspomniany, bronzowy obusieczny toporek[32]).

Z powyższych danych widzimy najoczywiściej, że interpretacja Valmina nie jest oparta na materjale faktycznym i ma charakter dowolnych kombinacyj, zupełnie nieprzekonywujących. Chcąc bowiem rekonstruować stosunki polityczno-społeczne danego ośrodka kulturowego, badacz musi bezwarun-

[29]) Zob. ryc. 1. nr. 4, 33,34.
[30]) Zob. ryc. 1, nr. 61, 187, 188, 191.
[31]) Zob. plan na ryc. 1, nr. 260.
[32]) Cf. Valmin, l. c. f. 5.

kowo wniknąć w jego strukturę gospodarczą, w warunki produkcyjne, jakie tam istniały i w zdobycze techniczne. Musi skrupulatnie wszystkie te czynniki zanalizować i to na szerokiem tle porównawczem, a dopiero później kusić się o rekonstrukcję formacji społeczno-politycznej.

Wszak na podstawie materjału faktycznego i ogólnej wiedzy o ustroju społeczeństw III i II tysiąclecia przed Chr. w krajach basenu morza Śródziemnego, bliższem prawdy będzie wyjaśnienie środkowej części osady w Malthi jako siedziby naczelnika plemienia, a jednego z trzech wspomnianych placów osady jako miejsca zebrań rady starszych poszczególnych rodów, należących do tegoż plemienia[33]). Przyczem dodać należy, że interpretacji takiej zupełnie nie stałoby na przeszkodzie stwierdzenie, iż owa centralna część osady właśnie wyróżniała się pod względem architektonicznym i inwentarzowym od reszty osady; znamy bowiem plemiona o organizacji rodowo-patrjarchalnej, których naczelnik-wódz posiada okazałą siedzibę, silnie odcinającą się od skromnych zabudowań, należących do poszczególnych członków plemienia[34]). Również materjał architektoniczny i inwentarzowy pozwala wysnuć szereg wniosków, dotyczących organizacji gospodarczo-społecznej mieszkańców Malthi i wogóle Messenji, która zasadniczo nie mogła się po tym względem różnić od reszty Hellady w epoce egejskiej.

Oczywiście Messenja nie wchodziła w epoce P. E. w orbitę wielkiej polityki achajskiej, nie miała tego gospodarczego i politycznego znaczenia co Argolida czy choćby Beocja, można też, z wielkiem prawdopodobieństwem, przypuścić, że w rozwoju gospodarczo-społecznym była nieco zacofana, że dłużej przetrwały w niej te formy ustrojowe, jakie gdzieindziej zaczęły już ulegać rozkładowi. W Argolidzie bowiem, najprawdopodobniej, już przy końcu epoki Ś. E. następuje rozkład społeczeństwa rodowego; z dawnych naczelników rodów wyłania się odrębna warstwa ziemiańsko-wojownicza, której ekonomicznie najsilniejsi przedstawiciele rezydowali w Mykenach, Tirynsie i innych grodach argiwskich. W tym czasie i później

[33]) Takie instytucje znamy u wielu plemion po dziś dzień; cf. P. Fr. Schuster, Die sozialen Verhältnisse des Banjauge-Stammes (Kamerun), Anthropos, IX 1914, p. 948 sqq.

[34]) Cf. Ebert, Reallex. d. Vorgeschichte, s. v. Siedlung i Häuptling.

a więc w epoce P. E. — wedle wszelkiego prawdopodobieństwa — istniało jeszcze w Malthi społeczeństwo o organizacji rodowej. Mógł więc naczelnik plemienia ze swym rodem zamieszkiwać tę najwyższą, środkową partję osady, zwaną przez Valmina pałacem, aczkolwiek wiele przemawia za tem, że mieszkał on raczej w budowli, wyróżniającej się swą konstrukcją od reszty zabudowań osady, mianowicie w owem megaronie[35]) i w kompleksach zabudowań, z niem sąsiadujących. Zauważyć należy, że właśnie w okolicy megaronu znajduje się domniemane repozitorjum sakralne (nr. 211); byłoby więc ono niedaleko zamieszkania osoby, której powierzono opiekę nad przedmiotami kultowemi i sprawowanie funkcyj sakralnych. Te zaś w społeczeństwach o organizacji rodowo-patrjarchalnej bardzo często sprawuje naczelnik plemienia, który jest zarazem najwyższym wodzem, sędzią i kapłanem.

Nakoniec zauważyć należy, że mury, otaczające osadę w Malthi, zupełnie nie są dowodem wojowniczego usposobienia jej mieszkańców, jak to objaśnia Valmin; wręcz przeciwnie, można sądzić, że w osadzie tej żyło zamożne plemię rolnicze, które, zagrażane napadami ekonomicznie słabszych plemion z sąsiednich terytorjów mniej urodzajnych od Messenji, otoczyło swą osadę murem, celem obrony. Natomiast mur wewnętrzny, otaczający najwyżej wzniesiony środek osady, mógł spełniać rolę „twierdzy", do której mieliby się chronić mieszkańcy na wypadek, gdyby nieprzyjaciel przedarł się przez zewnętrzny mur, otaczający całą osadę. Mury obronne wewnętrzne na dużej przestrzeni od strony północno-wschodniej nie zachowały się; być może, że uległy one wcześniej zniszczeniu i że nie zachodziła potrzeba ich odbudowy, ponieważ — prawdopodobnie — w ostatnich czasach istnienia osady, ustały napady nieprzyjacielskie.

W tych kilku zdaniach próbowałem naszkicować zasadniczy kierunek, w jakim powinna iść interpretacja socjologiczna osady w Malthi, nie wychodząc poza ramy materjału faktycznego. Jasnem więc jest, że szczegółowe uwzględnianie inwentarza osady, jakości ceramiki, jej rozmieszczenia. resztek zbóż i innych produktów, typów narzędzi itp., poza wzbogaceniem naszej wiedzy o kulturze materjalnej

[35]) Zob. plan na ryc. 1, nr. 260.

mieszkańców tej osady, pozwoliłoby wyprowadzić szereg wniosków natury socjologicznej[36]). Albowiem narzędzia pracy i sposób posługiwania się niemi — to niezmiernie ważne elementy produkcji, od której bezwzględnie uzależniony jest gospodarczo-społeczny ustrój danego środowiska. Poznając system produkcyjny, istniejący w osadzie Malthi, możemy na jego podstawie w przybliżeniu wnioskować o charakterze gospodarczo-społecznym mieszkańców tej osady, przyczem stopień prawdopodobieństwa naszych wniosków będzie tem większy, im większy będzie zasięg materjału porównawczego, jakim w naszem rozumowaniu będziemy się posługiwać.

Tego nie zrobił Valmin, tego też nie czynią dotąd w stopniu dostatecznym inni badacze. Stąd też ich interpretacje socjologiczne mają charakter powierzchowny i mało przekonywujący; stąd też strona badawcza działalności szwedzkiej ekspedycji archeologicznej w Malthi, wzorowa w części pracy wykopaliskowej — w interpretacyjnej posiada poważne błędy. Nietylko dlatego, że nie opiera się na materjale faktycznym, ale także, i to przedewszystkiem, że w wyciąganiu daleko idących wniosków jest przedwczesną.[37]).

Zanim bowiem nauka przystąpi do kwalifikowania osad egejskich pod względem ich kultury materjalnej i duchowej, dalej pod kątem etnologicznym i socjologicznym, musi najpierw przeprowadzić na wielką skalę zakrojone badania, które dopiero są w początkach.[38]). I tak należy w pierwszym rzędzie przeprowadzić dokładną inwentaryzację osad egejskich. Następnie przystąpić do weryfikacji osad, dawniej badanych,

---

[36]) Pod tym względem przekonywujące rozważania nad narzędziami rolniczemi w kulturze ceramiki malowanej dał K. Korszak, Les instruments d'agriculture des communautés tribales primitives en Ukraine, Mémoires de l'Institut d'histoire de culture matériele, I. Kiev 1934, p. 41 sqq.

[37]) Podobnie przedwczesne, bo na skąpym materjale oparte, interpretacje osad spotykamy w archeologji Anatolji. Np. Bittel (Prähistorische Forschung in Kleinasien, Istanbul 1934, p. 24) omawiając anatolijskie wzgórza-grodziska (Hüyük), z powodu ich małych rozmiarów, wysuwa przypuszczenie, że były one „nur die Hofgüter kleiner Grundherren" a właściwe wsie znajdowały się w dole jako płaskie otwarte osady (offenen flachen Siedlungen).

[38]) Pod tym względem nie lepiej przedstawiają się sprawy na innych terenach świata starożytnego. Wiadomo np., że badania nad osad-

i do systematycznego odkopywania osad w całości wraz z otoczeniem; często bowiem poza murami danej osady, lub u stóp wzgórza z osiedlem, znajdują się kompleksy zabudowań a nawet całe osady. W działalności wykopaliskowej musi być położony bardzo silny nacisk na niezmierną dokładność badań warstwicowych (stratygrafja), z uwzględnieniem wszystkich elementów ergologicznych. W interpretacji badacz powinien ograniczać się wyłącznie do danych w materjale faktycznym (minimalizm interpretacyjny). Wreszcie bardzo ważnym postulatem jest korelacja badań archeologicznych z badaniami etnologicznemi. Duża rola pomocnicza etnologji w studjach archeologicznych jest już dziś powszechnie znaną; zdobycze etnologji bywają bowiem często stosowane przez archeologów, jako materjał analogiczny przy interpretacji poszczególnych faktów kulturowych lub ich zespołów. Mało natomiast i w sposób niewyczerpujący posługują się niemi archeologowie przy interpretacji socjologicznej i przy rekonstruowaniu formacji społecznej danego kręgu kulturowego. A przecież pod tym względem etnologja dostarcza niezmiernie obfitego materjału, który zwłaszcza dla zrozumienia antycznych społeczeństw, opartych na ustroju rodowym i zbiorowym systemie produkcyjnym, posiada bardzo doniosłe znaczenie[39]).

Tak pojęte badania nad osadnictwem, egejskiem rozszerzą z jednej strony naszą wiedzę o architekturze i sposobie zakładania osad, z drugiej zaś umożliwią pełniejsze poznanie stosunków produkcyjnych, organizacji gospodarczo-społecznej i ściśle z nią związanych form życia religijnego, umysłowego, obyczajowego, artystycznego i politycznego. Słowem planowe studja nad osadnictwem dadzą dopiero podstawę do właściwego ujmowania badawczego i wszechstronnej naukowej oceny kultury egejskiej.

---

nictwem wiejskiem w Anatolji do dziś dnia właściwie nie są rozpoczęte (cf. Bittel, l. c. p. 28). Może największe zrozumienie dla doniosłości badań nad osadnictwem i najdalej posuniętą i planowo zorganizowaną pracę na terenie swego państwa prowadzą archeologowie i prehistorycy niemieccy; cf. Ebert, Reallex. d. Vorgeschichte, s. v. Siedlungsarchäologie i A. Kiekebusch, Vorgeschichtliche Wohnstätten und die Methode ihrer Untersuchung, Anthrop. Korr. Bl. XLIII 1912, p. 1 sqq.

[39]) Cf. J. de Morgan, L'humanité préhistorique, Paris 1924, p. 163 sqq.; Paul Wilutzky, Vorgeschichte des Rechts (Prähistorische Recht), Berlin 1903, vol. II. p. 74 sqq.).

NAUCZANIE SŁÓWEK W CZTEROKLASOWEM GIMNAZJUM

napisała
REGINA SCHÄCHTERÓWNA

Zagadnienie, tyczące się znajomości tzw. słówek, nie da się traktować zupełnie odrębnie od innych zagadnień dydaktyki języka łacińskiego, nie jest bowiem czemś oderwanem od nich i nie stanowi całości takiej, która mogłaby lub miałaby istnieć sama dla siebie. Wiemy, że uczniowie ulegają nieraz złudzeniu, jakoby jedyną trudność w zrozumieniu tekstu stanowił dla nich brak słówek, mając je jednak, bardzo często nadal sobie rady z tekstem dać nie mogą. Stąd wynika, że brak znajomości słówek tak silną jest zaporą przed zrozumieniem tekstu, że uczeń poza tą zaporą żadnej innej nie widzi i wierzy, że po jej usunięciu dokona swego dzieła. Sama znajomość słówek taka, jaką uczniowie mają na myśli, jest tak mało wystarczająca do zrozumienia tekstu, jak sama znajomość form fleksyjnych czy też reguł syntaktycznych. Nie o wiele więcej zbliża ucznia do tekstu luźne połączenie znajomości słówek i wiadomości z dziedziny gramatyki. Można „umieć" (używam wyrazu „umieć" w znaczeniu uczniowskiem) i słówka i gramatykę, a jednak zupełnie łatwego tekstu nie zrozumieć. W takim wypadku są wiadomości ucznia nieproduktywnym balastem pamięciowym — „pustą teorją o praktycznej bezsilności" jak się wyraża Popp (öde Theorie mit praktischer Impotenz) [1]). Nieraz nauczyciel w dziwnem się znajduje położeniu, kiedy go opieka domowa ucznia zapyta — a lubi o to pytać — czego właściwie uczeń nie umie, czy słówek, czy gramatyki, czy tłumaczenia. Przyznać musimy, że trudno na to pytanie dać odpowiedź, bodaj w tej formie, w jakiej je postawiono. Dziwnyby to był uczeń a jeszcze dziwniejszy nauczyciel, któryby chciał znajomość języka poszufladkować na działy — gramatykę, słówka, tłumaczenie itd. To wszystko musi się łączyć, jedno jest bez drugiego nie do pomyślenia. Zasób pojęć pozostaje w ścisłym związku ze zdolnością ich kojarzenia. I na jedno i na drugie musi się

[1]) Walther Popp, Die Methode des altsprachlichen Unterrichts, Leipzig 1932.

równocześnie w toku nauki zwracać uwagę baczną i to od samego zarania tej nauki, jeśli ona ma być produktywną.

Jeśli się więc w referacie niniejszym zajmę nauczaniem i uczeniem się słówek, znaczy to tylko, że przy uwzględnieniu całokształtu nauki oświetlę silniej tę właśnie stronę obrazu, która tyczy się słówek, z tem jednak, że inne nie będą usunięte zpod rozważań, może tylko z konieczności zasunięte nieco w cień.

Pierwszym etapem do poznania i przyswojenia sobie wyrazu obcego jest zrozumienie jego treści. Rzecz naturalna, że niekoniecznie a może i rzadko da się treść określić jednem słowem; istotne zrozumienie wyrazu nie jest więc jednoznaczne z natychmiastowem zastąpieniem go wyrazem języka ojczystego; uwydatnia się ono raczej w opisaniu lub próbie zastąpienia wyrazu obcego kilkoma wyrażeniami języka ojczystego. Uczniowie przeważnie nie są przyzwyczajeni do tego sposobu ujmowania słówek, patrzą nieraz na takie opisywanie wyrazów albo na szukanie najrozmaitszych możliwości w oddaniu wyrazu obcego wyrazami polskiemi jak na pewną nieudolność czy też nieznajomość właściwego wyrazu. Dopiero po pewnym czasie poznają znaczenie takiego ujmowania rzeczy, naturalnie o ile nauczyciel konsekwentnie je stosuje. Bez takiego ujmowania niema poznawania języka obcego, a uczenie się słówek polega na nieproduktywnem kojarzeniu dźwiękowem wyrażeń, napotkanych w przypadkowem zestawieniu. Tak np. uczniowie, którzy nauczyli się, że celebro znaczy „uroczyście obchodzę"; tłumaczą konsekwentnie *„Romani deos celebrabant* — Rzymianie uroczyście obchodzili bogów". Silny nacisk na konieczność usunięcia tzw. równań wyrazowych w formie np. celebro = uroczyście obchodzę, kładzie Popp, żądając wyraźnie ujmowania treści pojęć (Begriffsinhalt).

Przyjmujemy więc jako założenie, że znajomość słówek jest znajomością treści wyrazów języka obcego. Idzie teraz o to, jak tę znajomość rozbudować jak ją ugruntować? Że brak tej znajomości ciąży jak zmora nad możliwością zrozumienia tekstu, jest rzeczą naturalną i stwierdzoną.

Program poleca nauczycielowi roztoczenie szczególnej opieki nad nauką słówek, i każe tę pracę uczynić interesującą dla uczniów. Nieinteresująca praca nad słówkami i byłaby

też nieumiejętna i bezcelowa, racjonalna bowiem bezwarunkowo zajmuje ucznia i podnieca jego uwagę.

Przez długi czas utrzymywał się pewien szablon przy uczeniu słówek. Uczeń je wypisywał lub odpisywał, uczył się ich potem napamięć aż do zmechanizowania, zasłaniając ręką jużto stronę prawą jużto lewą, potem przepytywał go w domu ktoś, kto często języka łacińskiego zupełnie nie znał; następowało egzekwowanie słówek w szkole, które dla uczniów było najprzykrzejszą częścią lekcji, niemiłe także dla nauczyciela, zmuszonego przez kilka a czasem i kilkanaście minut pytać, niczego nie ucząc. Skutek tego był taki, że chętnie ograniczano ten cały proces, często nawet zupełnie go likwidowano. W wielu wypadkach zarzucano tzw. tłuczenie i egzekwowanie słówek, ale niczem go nie zastąpiono; nie pomyślano o niczem, coby służyć mogło systematycznie wzbogaceniu słownictwa ucznia. A stąd zasób wyrazów malał, — uczniowie często nie znali wyrażeń tak prostych, że nauczyciel wprost przypuszczać nie mógł, że stan taki istnieć mógł u niego. Przy maturze uczniowie często narzekali, że nauczyciel podał im słówka znane, nie podał nieznanych. Czy naprawdę tak jest? Po największej części — nie; w rzeczywistości uczeń nie zna ani jednych ani drugich, widząc jednak słowa, podane ze znaczeniem polskiem, ma wrażenie, że sam byłby je znał. (Znany proces psychiczny z jajkiem Kolumba).

Temu zatrważającemu stanowi musi przeciwdziałać roztoczenie szczególnej opieki nauczyciela nad zasobem wyrażeń ucznia. Z całą konsekwencją i planowością musi nauczyciel od samego początku nauki do jej końca mieć przy *całokształcie* uczenia języka łacińskiego uwagę skierowaną, na to, że uczeń ma zdolność rozumienia treści wyrażeń łacińskich rozwijać a zrozumiane przyswoić sobie i utrwalić w pamięci. Stąd wypadnie zwrócić uwagę na: 1) *wprowadzenie w nowe słówka,* oparte na zrozumieniu ich, 2) *na przyswojenie słówek,* 3) *na utrwalanie ich.*

1) *Wprowadzenie w słówka nowego tekstu.* Zapoczątkowana przed sześćdziesięciu laty przez Hermana Perthesa reforma nauki języka łacińskiego, wskazująca drogę od zdań do słów a nie naodwrót, robiła wprawdzie postępy wolne i napotykała nieraz na znaczny opór, ale dziś zyskała już grunt pod nogami i jest ogólnie przyjęta. Opierając racjonalność

metody, prowadzącej od zdań do słów na zasadach psychologicznych, formułuje Bruhn[2]) zasady Perthesa w sposób następujący: *a)* Szeregi wyobrażeń, mających związek wewnętrzny, ulegają łatwiej reprodukcji i zostają trwalej w pamięci niż wyobrażenia luźne; z tego wynika, że należy wychodzić od zdania a nie od wyrazu. *b)* Nowe wyobrażenia apercepuje się tem łatwiej, im bliższy jego związek z wyobrażeniami, istniejącemi już w świadomości; im częstsza reprodukcja, tem łatwiej się wyobrażenia utrwalą; z tego wynika, że przy każdem nowem słówku lub formie gramatycznej należy szukać nawiązania do poprzednio poznanych wyrazów czy też form. We wskazówkach tych mamy wytyczne do wprowadzenia uczniów w słówka nowego tekstu. Jaśniej jeszcze występuje ta sprawa u Krügera[3]), który wprost żąda, by poznanie nowych słówek dokonywało się w związku z poznaniem zdania łacińskiego, przyczem znaczenie wyrazu zdobywa się — o ile możności — z kontekstu lub z poprzedniego zdania, posługując się zestawieniami z wyrazami języka ojczystego. Oczywiście — o ile możności. Że ta możność nie jest zbyt częsta — wiemy wszyscy, czyli tą metodą zagadnienia wprowadzenia w słówka nowego tekstu nie wyczerpiemy, zwłaszcza w stadjum początkowem, gdzie zasób wyrażeń zbyt mały, by na nim można budować. Żądanie Auerbacha[4]), by tekst w czytankach łacińskich był opisem obrazów, opiera się bezsprzecznie na zasadach bardzo słusznych, ale i ono nie może potrzeb zadowolić w zupełności. Ciekawy sposób wprowadzenia w słówka nowego tekstu podaje Sinko[5]), nawiązując treść, „pogadanek klasycznych" do tekstów łacińskich. „Podczas pogadanki nauczyciel, pokazując obrazki, niby mimochodem podaje przynajmniej niektóre z tych wyrazów, które występują w odpowiednim ustępie łacińskim, aby uczeń znał je już przy przystąpieniu do czytania ustępu łacińskiego". Jest to pewnego rodzaju modyfikacja metody bezpośredniej, stosowanej przy nauce języków nowożytnych.

---

[2]) Ewald Bruhn, Altsprachlicher Unterricht, Leipzig 1930.

[3]) Max Krüger, Methodik des altsprachlichen Unterrichts, Frankfurt a/M. 1931.

[4]) M. Auerbach, Problem zasobu wyrazów w języku łacińskim, Kwart. Klas. 1933, VII. 2.

[5]) T. Sinko, Realizacja programu nauki języka łacińskiego.

Przy tem wszystkiem zostanie jednak dość wyrażeń, które żadnym z powyższych sposobów nie dadzą się ująć, które trzeba będzie uczniowi wprost podać, lub które będzie mógł znaleźć w słowniku; odbywa się to po przeczytaniu tekstu w toku dochodzenia do myśli jego, kiedy pewne części tekstu są dla ucznia jasne i ułatwiają mu poznanie tego, co nowe. Jeżeli ustęp treściowo i leksykalnie tak łatwy, że można przyjąć, iż uczniowie przy pierwszem czytaniu go rozumieją, a znajdzie się wyraz nieznany, tamujący to rozumienie, wyraz nowy może być podany w toku czytania, by uczeń odrazu go wchłonął i szedł naprzód za myślą czytanego tekstu.

Na każdy wypadek winno wprowadzenie w słówka nowego tekstu mieć na oku drogę, wiodącą od znanych rzeczy ku nieznanym, przyczem tem, co znane, mogą być: dostępne dla ucznia części zdania czytanego, wyrażenia polskie pochodzenia łacińskiego, wyrażenia w innych znanych uczniowi językach, słowotwórcze części wyrazu łacińskiego, o ile te części są znane. Do poznawania słowotwórczej budowy wyrazu łacińskiego należy ucznia wdrażać dość wcześnie, w czem pomocna będzie nauka gramatyki języka polskiego; to samo odnosi się do etymologizowania oraz ujmowania znaczenia pierwotnego i przenośnego. Rzecz naturalna, że w I klasie, nie można pod tym względem iść zadaleko, ale pewne próby, już na tym stopniu podjęte, wdrażają ucznia do poznawania związku między wyrazami pokrewnemi, Takie zestawienia jak *vir — virtus* albo *agricola — agrum colit,* lub też *pallam curo — fortunam curo — villam curo — sacra curo* nigdy nie są przedwczesne; niemniej idąc śladem ust. XXV, który wprowadza łacińską interpretację wyrazu w formie *cano verbum, ita vertam carmine celebro,* należałoby o ile możności wprowadzić tłumaczenie w formie: *in vita manent — vivunt, pueri ludum agunt — ludunt, in fugam me do — fugio* itd., Odpowiadałoby to też życzeniu Auerbacha, który chce obok znaczeń polskich widzieć w słowniczku synonimy lub zwięzłe definicje łacińskie.

2. *Przyswojenie słówek:* Za pierwszy moment przyswojenia sobie wyrazu uważam istotne zrozumienie jego treści. Pod tym względem daje bardzo wiele cennego materjału Popp, podkreślając dosadnie znaczenie treści pojęcia, (Begriffsinhalt). Zanim więc uczeń wyraz zanotuje w zeszycie, musi nastąpić wyjaśnienie,

a nie ograniczenie się do podstawienia wyrazu polskiego, o ile on treści danego pojęcia łacińskiego nie wyczerpuje. Drugim momentem przyswojenia wyrazu przez ucznia jest jego zanotowanie. Wobec tego jest pisanie słówek nietylko wskazane, ale i wprost niezbędne zarówno dla utrwalenia wyrazu w myśli dzięki pamięci wzrokowej i mięśniowej, jak i przedewszystkiem dla pogłębienia i wzbogacenia słownictwa. Słówka, wypisywane przez ucznia, nie są kopją preparacji, ale jej uzupełnieniem. W preparacji drukowanej materjał ułożony bardzo ekonomicznie; podaje się w niej tylko to, co nieodzownie potrzebne, nie powtarza tego, co w podobnej formie i podobnym układzie było podane nieraz i kilka miesięcy wcześniej, zostawia się wiele sposobności do domysłu, kombinowania, analogji. W ten sposób osiąga preparacja, obok ekonomji miejsca, jeszcze i tę korzyść, że skłania ucznia do wysiłku myślowego. Gdyby była inna, zabijałaby wszelką samodzielną myśl uczucia. Natomiast słówka, które uczeń wpisuje do swego zeszytu po zrozumieniu i przełożeniu tekstu, nie są preparacją, lecz ustaleniem pewnych zwrotów, które uczeń na lekcji szkolnej poznał, oraz podstawą do ich utrwalenia. Słówka takie nie będą np. w każdej klasie I w odniesieniu do tego samego tekstu jednakowe. Będą zależały od tego, co w danej klasie wymaga specjalnego podkreślenia i utrwalenia, oprą się więc na pewnem indywidualizowaniu w odniesieniu do poziomu klasy, a na stopniu nieco wyższym np. w klasie III nawet w odniesieniu do jednostki. Odpowiednie prowadzenie notatek słówkowych będzie w takim wypadku także jednym ze sposobów uczenia słówek. Dla przykładu podam kilka zwrotów, które należałoby w zeszytach uczniów ustalić: w kl. I w ust. IV [6]) *voco meam amicam, vocas tuam amicam,* w ust. V *clarus victoriis, Publio equi sunt,* w XXVI *unus nostrum, unus puerorum, quis vestrum, mihi pater est, vitam pro patria do, paratus sum vitam dare.* W klasie II: ust. LIV: *morum facilitas, humanitas et morum facilitas, animos mihi concilio, multitudini obviam venio, amicos excipio, amicos cena excipio* itd. Bardziej skomplikowana jest forma zwrotów w kl. III. Na początku ust. XXVI spotykamy zdanie:

[6]) Kowalski, Golias: Puer Romanus; Kowalski, Golias: Iuvenis Romanus; Golias, Kowalski, Smereka: Viri illustres.

Augusti meritum fuit, quod per Romae vias eunti nunc novorum aedificiorum splendores offerebantur. Preparacja podaje *eo — splendor — offero — splendor offertur.* Uczniowie ustalają natomiast w zwrotach *iens per vias — splendor aedificiorum — splendor aedificiorum offertur — splendor aedificiorum eunti offertur.* Gdy preparacja podaje poniżej tylko *animos concilio,* ustalony zwrot obejmuje pełne wyrażenie *ad animos conciliandos valeo.* W wypisach dla klasy III podajemy dla przykładu w ust. XII 3 zwroty: *disciplinam reperio — disciplina reperta esse existimatur — discendi causa — versus edisco — versus ediscere dicor — fas est — existimo fas esse — non existimo fas esse — Druides instituerunt — Druides instituisse videntur — effero — disciplina effertur — disciplinam efferri nolo.* To pisemne ustalenie zwrotów, łączących wyrazy, należące do siebie w zdaniu, a jednak przez stylizację rozbite, będzie też uczniowi wielce pomocne przy pracy domowej, wskazując mu racjonalną drogę postępowania przy wtórnem zaznajamianiu się z poznanym w szkole tekstem. Zwroty te, wyrażenia, a nawet cząstki zdaniowe uczeń przypomni sobie łatwo, bo czynny był przy ich układaniu i tłumaczeniu. Przyswoiwszy je sobie, ma w klasie na następnych lekcjach substrat do odpowiedzi, która w myśl dydaktyki współczesnej i wymogów naszego programu ma się obracać około zdań i zwrotów, a nie około wyrazów. Inaczej nie mogłabym odpowiedzieć na pytanie, jak uczeń, który ma w swej preparacji drukowanej podane poszczególne wyrazy i tych wyrazów się nauczy, może odpowiedzieć wymogom odpytywania, polegającego na budowie zdań i zwrotów.

Czy takie postawienie zagadnienia rozwiązuje je, nie mogłabym ani nie chciałabym twierdzić. Mogłaby to być jedna z metod, prowadzących do racjonalnego szukania odpowiedzi na pytanie: Jak ma wyglądać domowa praca nad słówkami u ucznia, który na następnej czy też następnych lekcjach ma dać dowód swego przygotowania i ćwiczyć swój zasób leksykalny — wygłaszaniem zdań i zwrotów. Nad tem pytaniem do porządku dziennego przejść nam nie wolno.

Z powyższych wywodów wypływa odpowiedź na pytanie, kiedy i gdzie należałoby te zwroty pisać. Na pytanie „kiedy", odpowiemy konsekwentnie — po zrozumieniu i przetłumacze-

niu tekstu, pytanie „gdzie" wymaga odpowiedzi nieco zróżnicowanej: na stopniu najniższym a więc przez cały ciąg klasy I a nawet częściowo i w II — w szkole wspólnemi siłami wszystkich uczniów przy ewentualnej pomocy nauczyciela. W klasie III a nawet już i II jest zasób słownictwa uczniów różny, uzależniony od warunków takich jak: pamięć, zdolność kombinowania, pilność. Także zwiększenie zagadnień z dziedziny składni absorbuje tyle czasu, że go już nieraz nie starczy na ustalenie zwrotów. Wobec tego można a czasami i musi się zadać uczniom uzupełnienie preparacji do domu. Wprowadzeniem w taką pracę będzie na terenie klasy II ustalenie w klasie zwrotów łacińskich, które uczeń ma w swej pracy domowej spolszczyć.

Pytanie słówek łączy się ściśle z przyswojeniem ich. Pytanie, polegające na podawaniu znaczenia pojedynczych wyrazów, należy do przeżytków. Najenergiczniej walczy z niem Popp, żądając zupełnego usunięcia tzw. równań wyrazowych (Wortgleichungen) i zastąpienia ich równaniami zdaniowemi (Satzgleichungen), w których wyraz ukazuje swe właściwe oblicze. Odpytywanie, mające stwierdzić przyswojenie sobie przez ucznia materjału przerobionego, nosi właściwie cechy ćwiczenia w operowaniu tym materjałem i musi zawierać momenty kształcące uczucia a zarazem zajmujące go. Zaczyna się od zwrotów względnie od łatwych zdań, treściowo opartych o przerobiony tekst, a osnutych na podstawie ustalonych poprzednio i zanotowanych zwrotów. Nieznaczne początkowo przesunięcia w zwrotach (zmiana osoby, liczby, czasu) torują zwolna drogę coraz swobodniejszemu orjentowaniu się w ich strukturze. Zastąpienie wyrazu, poznanego w tekście, wyrazem pokrewnego znaczenia, oparte na przygotowaniu, podającem tłumaczenie jednego wyrażenia łacińskiego drugiem łacińskiem, rozwija zasób słownictwa ucznia. Stosowanie pytań i odpowiedzi w języku łacińskim umożliwia swobodne operowanie znanym materjałem leksykalnym i gramatycznym. W ten sposób staje się odpytywanie ćwiczeniem językowem. Nie znaczy to jednak, że z tych ćwiczeń należy zupełnie wyłączyć podanie wyrazów w ich formie podstawowej (rzeczownika w nomin. i genet., czasownika w tzw. formach podstawowych); uczeń, który tego nie umie, właściwie wyrazu nie zna. Z wyrazów, wchodzących w skład zwrotu, musi każdy zosobna być ucz-

niowi znany, podania go żąda nauczyciel od czasu do czasu, a już zawsze wtedy, gdy sposób stosowania go w zdaniu czy też zwrocie zdradza niepewność lub wręcz brak znajomości form.

Przy wspomnianych ćwiczeniach nauczyciel poznaje więc lepiej zasób wiadomości swoich uczniów i sprawność w operowaniu nim, niż przy tradycyjnem egzekwowaniu słówek, które miało jeszcze i tę złą stronę, że obejmowało zawsze materjał nowy tylko, nawet najnowszy, a stary szedł swobodnie w zapomnienie. Ćwiczenia dają natomiast możność łączenia nowego materjału leksykalnego z dawniejszym.

Bruhn [7]) podkreśla, że nauczyciel musi opierać pojęcia nowe na starych i utrwalać je w ten sposób w pamięci ucznia. Praca ta — zdaniem jego — z roku na rok trudniejsza. Ułatwieniem może dla niej być zdobycie silnej podstawy w początkowych latach nauki. Dla przykładu podaje, że za podstawę taką uznał w swoim czasie przy nauczaniu jęz. greckiego czytankę i II. księgę Anabazy; stwierdza, że o poznane na tym poziomie wyrazy opierały się wszystkie inne w późniejszej nauce, dając wyniki zupełnie dobre. Idzie mu więc o utworzenie pewnej masy apercepcyjnej w dziedzinie słownictwa. Formułując odnośne tezy, żąda Bruhn: 1. opierania się na apercepcji — przez posługiwanie się wyrazami obcemi i pochodnemi w języku ojczystym, 2. poznawania wyrazów w zdaniach, po którem dopiero może nastąpić zadawanie ich, 3. pilnego powtarzania słówek; w tem miejscu radzi, by żądać jako pracy domowej retrowersyj przerobionego materjału, a potem w klasie „dojrzałe owoce strząsać z drzewa". Bruhn wyraźnie więc podkreśla, że punktem wyjścia jest tekst, który przez odpowiednią analizę prowadzi do zrozumienia części tj. słówek. W innem miejscu trafnym żartem podkreśla, że kto odwrotną drogę obiera, „ciągnie krowę zaogon do stajni". W Anglji — jak podaje Bruhn [8]) — stosuje się metodę języków nowożytnych przy nauczaniu starożytnych, układając całą naukę elementarną w formę rozmówek, czerpiących treść z obrazów. Dodaje jednak słusznie, że metoda

[7]) l. c.

[8]) W rozprawie p. t. Das Gymnasium als Arbeitsschule — w dziele zbiorowem p. t. Das Gymnasium.

ta byłaby racjonalna, gdyby celem nauki języka łacińskiego było jak najszybsze wprowadzenie ucznia we właściwości języka potocznego. Przy naszem dążeniu do lektury autorów, wyżej wspomniane rozmówki obciążyłyby pamięć ucznia słówkami, któreby mu się potem na nic nie przydały. Przyznając słuszność tym wywodom Bruhna, stwierdzamy, że stosowanie metody bezpośredniej przy nauczaniu języka łacińskiego do celu, do którego zmierzamy, zasadniczo nas nie zbliża i może mieć znaczenie tylko jako zabieg sporadyczny, służący ożywieniu lekcji. Z uwag Bruhna na szczególne uwzględnienie zasługuje podkreślenie konieczności opierania pojęć nowych na starych. Wyszczególniłabym tu jeszcze ważne znaczenie ciągłego nawracania do materjału dawniejszego przez wplatanie wyrazów, dawniej poznanych, w nowy tekst, zwłaszcza tam, gdzie wyraz ten czy zwrot wymaga specjalnie utrwalenia. Wobec tego forma retrowersyj Bruhna byłaby zmodyfikowana, bo wychodziłaby poza ramy przerobionej lekcji, zmieniając ją lub rozszerzając dawniej poznanemi wyrażeniami.

Cała ta praca musi być gruntownie przemyślana i planowo ułożona przez nauczyciela. Bezładne rzucanie zwrotami i zdaniami nie osiąga celu dydaktycznego i może być szkodliwe pedagogicznie. W pierwszym rzędzie winna praca ta być podjęta pod kątem widzenia, skierowanym na utrwalenie zasobu leksykalnego ucznia.

3. *Utrwalenie zasobu leksykalnego ucznia* opiera się na umiejętnem powtarzaniu. Powtarzanie sprowadzam do trzech czynności: *a)* do odpowiedniego czytania tekstów *b)* do ćwiczeń językowych, *c)* do memorowania charakterystycznych zdań, przysłów i wierszy.

a) W czytaniu tekstów, którego celem jest utrwalenie zasobu wyrazów, rozróżniam trzy rodzaje:

α) Czytanie ustępu, przerobionego dawniej. Odbywać się ono może początkowo przy otwartych, po osiągnięciu pewnej wprawy przy zamkniętych książkach. Czyta uczeń, o ile ma warunki potrzebne do wyrazistego czytania, — w przeciwnym razie nauczyciel. Uczniowie zwracają baczną uwagę na treść, którą następnie omawia się po łacinie w formie powtórki, stosując charakterystyczne dla tego ustępu zwroty i wyrażenia.

β) Czytanie tekstów nieznanych uczniom, ale zawierających poznane już przedtem wyrazy. Teksty takie znajdujemy czę-

ściowo w naszych podręcznikach np. Puer Romanus ust. XVII lub XXIII. Wskazanem byłoby, ażeby liczbę takich tekstów powiększyć, postępując analogicznie do rozmieszczenia tekstów, służących powtórzeniu materjału gramatycznego. Nauczyciel może jednak odczytać uczniom tekst skądinąd pochodzący, choćby nawet czasem jego własnego układu. O ile tekst łatwy, a uczniowie samodzielnie bieg myśli śledzą i ujmują, przypominają sobie, a zarazem i utrwalają poznane przedtem ale zasunięte nieco w cień wyrazy i zwroty.

γ) Czytanie tekstów nowych, których treść znana skądinąd. Mogą to być np. znane powszechnie bajki, które zgóry nadają pewien kierunek biegowi myśli ucznia, stanowiąc temsamem podporę w przypominaniu sobie wyrażeń, które z biegiem czasu zeszły na plan drugi. Temu samemu celowi służy stosowane od czasu do czasu wprowadzenie w treść ustępu, który ma być czytany, albo opowiadanie łacińskie, osnute na tle ustępu z czytanki polskiej. W każdym z tych wypadków stanowi pewna znajomość treści podporę w przypominaniu sobie wyrażeń, poznanych przedtem. Przypominanie, oparte na samodzielnym procesie myślowym ucznia, stanowi podstawę utrwalenia wyrażenia w pamięci.

Czytanie tekstów uważam za najsilniejszą podstawę utrwalenia zasobu wyrazów.

b) Na drugiem miejscu stawiam ćwiczenia językowe. W sposobie ich przeprowadzenia opieram się na programie, który żąda w I półroczu klasy III — przy omawianiu zmiany znaczenia wyrazu — przerobienia paru charakterystycznych przykładów. Próby te można częściowo podjąć już w kl. II, gdzie takie zestawienia w słowniczku jak *capio — capio arma — capio cibos — capio cenam — capio exemplum — capio somnum — capior amore* — dają wiele cennego materjału do ujmowania znaczenia wyrażeń; robią to i wyjaśniają uczniowie przy ewentualnej pomocy nauczyciela. Takie zestawienia znaczeń spotykamy w słowniczku dość często *(do, habeo, teneo* itd.). Zajęcie się temi zestawieniami zbliża młodzież wprost do języka, uczy ją poznawać istotne znaczenie wyrazu, budzi żywe zainteresowanie, przygotowuje do późniejszego korzystania ze słownika. Jeszcze ciekawsze, bo bardziej rozbudowane są zestawienia w klasie III. Zwroty, ugrupowane dokoła czasowników *ago, duco, habeo,* dają obszerny ma-

terjał do zastanawiania się nad znaczeniem wyrazów i nadaje się do układu opowiadań, które w kontekście ujawniają uczniom właściwe użycie wyrazów. Tak np. ułożyliśmy na podstawie czasownika *ago* opowiadanie o rozmaitych zajęciach Rzymian, używając zwrotów takich jak *cum populo ago, causam ago, ludum ago, triumphum ago* itd. Mam wrażenie, że to miał na myśli program, żądając przerobienia paru charakterystycznych przykładów. Inną podstawą zestawienia wyrazów może być słowotwórcza budowa a więc w pierwszym rzędzie simplicia i composita jak: *mitto, admitto, committo, demitto, immitto, remitto, promitto* przyczem wyjaśnienia podają uczniowie; dalej wyrazy o równych przyrostkach (jak *victor, salvator, rector, scriptor, laudator).* Ze względu na materjał gramatyki polskiej w kl. I można już w tej klasie zwracać — w szczupłym oczywiście zakresie — uwagę na przedrostki i przyrostki łacińskie, w klasach następnych traktować sprawę szerzej. Zestawienia, których podstawą jest związek etymologiczny, nie mają w klasie I materjału wystarczającego, pozatem i nie stałoby na nie czasu, przechodzą więc poza okolicznościowemi uwagami w kl. II do klasy III.

Ćwiczenia językowe są korzystne ze względu na poznanie języka, pedagogiczne ze względu na zainteresowanie i ożywienie uczniów. Pobudzają one uczniów do myślenia bawiąc, ale i ucząc zarazem. Wartość tych ćwiczeń tem większa, im bardziej opierają się na podstawach realnych tj. na tekście łacińskim. U Krügera polegają ćwiczenia językowe w słowie i piśmie na odpowiedniem czytaniu (nauczyciela, potem ucznia), na ćwiczeniu chóralnem, uczeniu się napamięć, ćwiczeniu w mówieniu, metafrazie, rozszerzaniu zdań itd. Jestto zmodernizowanie starego systemu, o którem sam Krüger mówi w sposób charakterystyczny: „Der Drill wird nicht beseitigt nur veredelt".

Systematyczne zestawienia wyrażeń, mające na celu utrwalenie i ugruntowanie materjału leksykalnego — korzystne na każdym stopniu nauki, stają się nieodzownie koniecznemi w miarę zwiększania materjału, a od II półrocza klasy trzeciej a więc od lektury autorów począwszy, powinno się je polecić szczególnej uwadze i opiece nauczyciela. Wskazanemby było, by conajmniej raz na dwa do czterech tygodni poświęcać godzinę ćwiczeniom leksykalnym. Im bardziej wiążą

się one z tekstem, tem lepiej. Cała uwaga nauczyciela i ucznia skierowana wtedy na znajomość treści wyrażeń, wobec czego zdania, które specjalnie w tym celu ułożone zostały, muszą być jak najmniej skomplikowane, tak by wysiłek ucznia zwracał się ku wyrazom a nie ku strukturze gramatycznej. Zrozumienie wyrazów o różnem znaczeniu w odpowiednich zwrotach opowiadania, lub zrozumienie subtelnych różnic między synonymami uczy prawdziwego zrozumienia nietylko języka obcego ale i ojczystego.

Kojarzenie wyrażeń, koncentrujących się około jednej rzeczy lub wypadku, a więc tyczących się czyto prac na roli, czy życia domowego, czy szkoły rzymskiej, odbywa się najłatwiej na postawie odpowiedniego opowiadania. Próby układania takich opowiadań podejmują bardzo chętnie sami uczniowie. Ma to już zastosowanie — oczywiście w małym zakresie — w klasie I [9]). Zestawień słówkowych żąda już Scheindler, nie sprowadza ich jednak do zdań i opowiadań.

c) Cytaty z autorów starożytnych, w pierwszym rzędzie wierszowane ale i prozaiczne, przysłowia, zdania charakterystyczne podobają się szczególnie uczniom i dzięki temu mogą też służyć jako podpora przy pamiętaniu znaczenia wyrazów i zwrotów. Uczniowie uczą się takich zdań bardzo chętnie napamięć, należy więc ten moment wykorzystać także *i dla korzyści językowych. Tak np. przy omawianiu czasownika odi* zacytowaliśmy horacjańskie *odi profanum vulgus* (dzięki czemu uczniowie utrwalili sobie zarazem w pamięci wyjątek rodzajowy *vulgus),* przy rzeczowniku *bos — beatus ille qui procul negotiis paterna rura bobus exercet suis,* przy czytaniu zdania — *quanti laboris fuerit Aeneidem scribere* zacytowaliśmy z Vergiliusa — *tantae molis erat Romanam condere gentem.* Ważną jest rzeczą, by uczniowie uczyli się tylko tych zdań czy wierszy, które w zupełności, bez reszty zrozumieli. Memorowanie rzeczy niedość jasnych jest raczej szkodliwe niż pożyteczne i prowadzi uczniów na manowce w późniejszym toku uczenia się.

Krótkie zestawienie wywodów referatu przedstawia się następująco:

---

[9]) Aug. Scheindler, Methodik des Unterrichts in der lateinischen Sprache, Wien 1913.

1. Wprowadzanie uczniów w słówka nowe odbywa się przy czytaniu nowego tekstu. Przez podkreślenie i uwydatnienie znanych elementów treści czytanego tekstu dochodzi uczeń do nieznanych przez łączenie ich z częściami znanemi, analogję ze znanemi językami zwłaszcza ojczystym, podobieństwo z innemi wyrazami łacińskiemi, ustalone na podstawie słowotwórstwa i etymologji. Wyrazy, które żadnym z tych sposobów ująć się nie dadzą, podaje na niższym stopniu (kl. I, II) nauczyciel, na wyższym znajduje uczeń w słowniku.

2. Przyswojenie słówek odbywa się drogą *a)* zrozumienia treści wyrazu, *b)* zanotowania go w formie podstawowej, *c)* objaśnienia charakterystycznych zwrotów i zanotowania ich *d)* stosowania ewentualnych przykładów w zdaniach, *e)* pamięciowego opanowania objaśnionych i zrozumianych zwrotów. Pytanie słówek obraca się około: odpytywania zwrotów ustalonych, przesunięć w tych zwrotach (zmiany czasu, osoby liczby), konstruowania zdań na podstawie poznanych zwrotów, omawiania treści ustępu na podstawie pytań i odpowiedzi w języku łacińskim.

3. Utrwalanie w pamięci zasobu wyrazów polega na:

a) czytaniu tekstów — α) znanych uczniom β) nieznanych, a obracających się dokoła poznanego już zasobu wyrazów, γ) nieznanych, ale zawierających treść znaną,

b) ćwiczeniach językowych, które odbywają się po opanowaniu większego zasobu wyrazów, a polegają na układadaniu zdań i opowiadań, zawierających wyrazy pokrewne jużto treściowo jużto formalnie.

c) memorowaniu charakterystycznych zdań, przysłów, wierszy.

OCENY I SPRAWOZDANIA

Schulten Adolf, Geschichte von Numantia, Mit 11 Plänen und 13 Abbildungen. München 1933. S. 170. 8°.

Jest to właściwie skrót ogromnego 4-tomowego dzieła tego samego autora p. t. Numantia, wydanego w latach 1914—1931, skrót, przeznaczony dla szerszych warstw publiczności. Jednak ten skrót-wyciąg tworzy coś nowego i inaczej ugrupowanego aniżeli dzieło wielkie. Autor chce przedstawić losy walk małej hiszpańskiej Numancji z potęgą Rzymu. Numancja walczyła o umiłowaną wolność, którą ludy górskie daleko wyżej cenią aniżeli ludy nizin. Wojna Numancji z Rzymem, to tylko jeden z epizodów walk Hiszpanji z Rzymem, coś jak o wiele później wojna Hiszpanów z Napoleonem o wolność. Bo wojny hiszpańskie, chociaż na pierwszy rzut oka wyglądają na wojny kolonjalne, które w gruncie rzeczy nie są wstanie poważnie zachwiać potęgi państwa zaborczego, to jednak mają dużo większe znaczenie. Wojny hiszpańskie zachwiały potęgą Rzymu i dały w tem mieście impuls do rewolucyj, które zapoczątkował Tiberius Gracchus. Cicero zaznacza wyraźnie, że Rzym, walcząc z Celtiberami i Cymbrami, walczył nie o zwycięstwo, ale o swoje „być albo nie być". Republika rzymska takie ogromne straty poniosła w wojnach hiszpańskich, że później nie była w stanie wystawić potrzebnej ilości wojsk; zabrakło obywateli rzymskich, co dało hasło do reform Grakchów, które, jak wiadomo, były pierwszym krokiem do obalenia oligarchji rzymskiej. Wojny w Hiszpanji wymagały wodzów rzymskich dłużej, niż na rok i doszło do tego, że właśnie wodzowie, a nie senat pokój z ludami zawierali. W Hiszpanji wytwarzają się dyktatorzy, którzy mogli własne monarchje zakładać. Takim np. dyktatorem był Scypio. Bo Hiszpanja, kryjąc w sobie bogactwa naturalne, dawała możność wystawiania własnych armij, jak to później uczynił Sertorius. Wojny w Hiszpanji prowadził Scypio Młodszy i jego dom. Hiszpańskie wojny przyniosły za sobą upadek arystokracji i pierwszą opozycję przeciw oligarchji.

W walkach w Hiszpanji widać po stronie Rzymu brak najmniejszych skrupułów, brak wszelkich świętości w dotrzymywaniu słowa; od wojen hiszpańskich zmienia się kierunek polityki rzymskiej na najgorsze. Hiszpanja wyczerpała siły Rzymu do ostatka tak, że wielka Kartagina była o wiele mniejszym wrogiem, aniżeli mała Numancja. Wojny hiszpańskie należą do najhaniebniejszych, jakie wogóle Rzym kiedykolwiek prowadził. Trzeba jednak podziwiać, jak senat trzyma się uparcie jednej

i tej samej polityki. W wytrwałości Rzym okazał się twardszym i trwalszym od Iberów i to było rozstrzygającem. Z drugiej zaś strony zburzenie Numancji jest końcowym triumfem oligarchji, jest szczytem jej powodzenia, gdyż w tym samym 133 r. pd. Chr. zaczyna się w Rzymie rewolucja, od której rozpocznie się upadek rządów arystokracji, która rządziła przez pięćset lat Rzymem, i podbiła dla niego świat cały.

Podawszy dokładnie topograficzne położenie Numancji, autor zajmuje się bliżej pochodzeniem ludności hiszpańskiej. Możliwe, że pierwszymi byli Ligurowie, którzy, zdaniem autora, przyszli do Hiszpanji z północnej Afryki przed rasą indoeuropejską. Dopiero około r. 300 pd. Chr. przenikają w głąb Hiszpanji Iberowie, którzy dotychczas siedzieli na południowem i wschodniem wybrzeżu morskiem Hiszpanji; pochodzą oni prawdopodobnie także z Afryki północnej. A zatem Iberowie są pochodzenia chamickiego i są braćmi Berberów i Libyjczyków w starożytności. Podstawowy zatem element hiszpański nie jest europejski, lecz afrykański. Iberowie przyszli do Hiszpanji około r. 2000 pd. Chr. Kultura ich była niska. Dzielili się oni na małe szczepy i wielkiej wśród tych szczepów jedności nie było. Hiszpanja zawdzięcza kulturę nie Iberom lecz Rzymianom i innym ludom indoeuropejskim.

Około r. 600 pd. Chr. przychodzą do Hiszpanji z dalekiej północy, zdaniem autora, ze Skandynawji (porzucili ojczyznę około r. 700 pd. Chr.), Celtowie, naród indoeuropejski, najbliżej spokrewniony z Germanami. Znana jest ich wędrówka po Europie. Z Celtami przyszli do Hiszpanji zapewne i Germanowie. Byłoby to pierwsze wystąpienie Germanów na arenie dziejowej. Zająwszy wyżyny Hiszpanji, Celtowie nie rozwinęli żadnej kultury, lecz dalej pozostali plemieniem koczowniczem. Numancja staje się osiedlem celtyckiem, o czem świadczą zabytki archeologiczne. Sama nazwa: Numancja jest zapewne pochodzenia liguryjskiego. Numancja celtycka mogła powstać około r. 500 przed Chr., z ilością 3—5 tysięcy ludzi, jako połączenie pewnej ilości rodów i jako stolica - oppidum jakiegoś szczepu, najprawdopodobniej Arewaków (Arevaci), który liczył około 80.000 ludzi, na przestrzeni do 10.000 km². Około r. 300 pd. Chr. podbijają Numancję Iberowie, którzy przyszli z nad morza Śródziemnego, z południowo - wschodnich wybrzeży hiszpańskich.

Na miejsce Celtów przychodzą Celtiberowie; znaczy to, że oprócz samych Iberów, są także zmieszani z Iberami Celtowie. Iberów było prawdopodobnie mniej niż Celtów. Numancja zostaje osadą celtiberyjską około r. 300 pd. Chr., zbudowaną według wzorów greckich w liczbie 6—8 tysięcy ludzi. Prawdziwa historja Numancji zaczyna się w 195 r. pd. Chr., kiedy to wojska rzymskie pod wodzą Katona Starszego stanęły pod jej murami. Rzymian zaprowadził do Hiszpanji głód srebra i złota, o czem świadczy wyraźnie wymieniony rok 195. Drugą przyczyną, która zaprowadziła Rzymian do Hiszpanji, była żądza władzy i potęgi, która zjawiła się w Rzymie po opanowaniu Sycylji i Sardynji. Rzymianom chodziło teraz o opanowanie całej zachodniej części morza Śródziemnego. Autor ironicznie zauważa (s. 29): „Rom war stets im Recht (w prowadzeniu wojny); es war nie der Angreifer, sondern nur der uneinnützige Verteidiger der lieben Bündner. Aber indem es angeblich für die Bündner kämpfte, wurde es faktisch ihr Herr". W 197 r. widzimy po raz

pierwszy już dwie prowincje hiszpańskie. Od tej chwili Rzym idzie dalej, by opanować wyżynę. W tym roku wybucha także pierwsze powstanie przeciw Rzymowi jako odpowiedź za jego grabieże. Stąd też w 195 r. Kato Starszy atakuje wyżynę, ale zdaje się niezbyt dużo tam dokonał. Jednak musiało to zrobić wielkie wrażenie na Numancji, gdy pod swemi murami ujrzała wojska rzymskie. Od tych czasów rozumie ona już, czem jest Rzym. Walki trwają. Ale Rzymianie atakują już całkiem poważnie Celtiberów w ich własnym kraju dopiero w 181 r. pd. Chr. Od tego roku zaczyna się właściwa walka o niepodległość, która kończy się zdobyciem Numancji w 133 r. pd. Chr. Ta walka zapłonie jeszcze raz za Sertorjusza. Pierwsza wojna o wolność trwa 181—179 r. Rzymianie podbijają część plemion celtiberyjskich, a z innemi wchodzą w porozumienie bez naruszenia ich wolności. Wtedy wchodzi w stosunki z Rzymem również i Numancja. W owych czasach postępowali Rzymianie z Celtiberami jeszcze łagodnie, gdyż naród ten można było zjednać sprawiedliwością i dobrocią, nie zaś siłą.

O wojnie 181—179 w Hiszpanji mamy bardzo mało wiadomości. Dopiero z rozpoczęciem się wielkiej wojny w Celtiberji i Luzytanji w r. 154 pd. Chr. mamy znacznie więcej wiadomości, głównie od doskonałego historyka Polybiosa (w ułamkach), Appiana, Poseidoniosa i innych. Powód, jak zwykle, dali Rzymianie przez zachłanność swoją. Zaczęło się od Segidy, miasta na terytorjum plemienia Bellów. Miasto to zabrało się do budowy obwarowań, czemu sprzeciwił się namiestnik rzymski. Ponieważ Segida nie uwzględniła żądań rzymskich, przeto wybuchła wojna w 153 r. i Rzymianie wysyłają przeciw plemionom hiszpańskim 30.000 armję pod wodzą Q. Fulviusa Nobiliora. Mieszkańcy Segidy opuszczają miasto rodzinne i udają się na terytorjum Numancji, która ich przyjmuje. Rzym zburzył Segidę i ruszył na Numancję. Dnia 23. sierpnia 153 r. Rzymianie ponoszą w wąwozach pod Numancją straszną klęskę, jednak wskutek nieostrożności również i Celtiberowie doznają ciężkich strat, gdyż między innymi tracą swego doskonałego wodza. Lecz zdobycie Numancji nie udało się Nobiliorowi i on musi wracać z wielkiemi stratami na swe leże zimowe.

Wtedy w r. 152 senat wysyła do Hiszpanji M. Claudiusa Marcellusa, potomka słynnego pogromcy Celtów nad Padem i zdobywcy Syrakuz, by ten dalej wojnę prowadził. Ten po pierwszych próbach walki zawarł z plemionami celtiberyjskiemi i Numancją pokój, chociaż senat zarzucał mu potem zdradę i tym podobne sprawy. Zawarcie pokoju nastąpiło w r. 151, a pokój trwał do r. 143 pd. Chr. Za ten czas Rzymianie zdradą i wiarołomstwem podbijają inne plemiona hiszpańskie, chociaż one przedtem pomagały Rzymianom w wojnach.

W r. 143. wybucha znów wojna na wyżynie hiszpańskiej. Początek daje jej Viriatus, bohater narodowy Luzytańczyków, a postrach Rzymu. Podnoszą się różne plemiona, uciskane przez Rzymian. Tak zaczyna się ostatnia i najważniejsza faza dziesięcioletniej wojny celtiberyjskiej, która została nazwana „Bellum Numantinum", ponieważ przeważnie koło Numancji się toczyła. Całe nieszczęście, że w tych latach, kiedy Rzymianie prowadzili wojnę z Luzytanami i Celtiberami, nie było wspólnej akcji pomiędzy temi obu najważniejszemi plemionami. A Rzym, jakkolwiek był

wtedy w ciężkiem położeniu, dorósł do zadania swego. Na czele wojska staje Q. Caecilius Metellus, później Pompejusz i inni, ale walcząc z wolnemi ludami, nie mogli oni nic szczególniejszego dokonać i ponosili klęski jedną za drugą. Ciekawa rzecz, że tutaj Rzymianie na każdym kroku posługują się zdradą i łamaniem zawartych układów, lecz zrzucają zawsze te zarzuty na wolne plemiona hiszpańskie, które natomiast zawsze bardzo honorowo postępowały. W każdym razie od r. 141 przez sześć lat wojna z Numancją jest to szereg klęsk i niepowodzeń rzymskich, wojna, która kosztowała wiele krwi i pieniędzy, a wykazała pełne niedołęstwo wodzów, którzy mimo wszelkich sztuczek i chytrości przynosili Rzymowi tylko hańbę. Aż wreszcie przychodzi Scipio Młodszy, zdobywca Kartaginy, dusza całej polityki hiszpańskiej Rzymu od r. 152. Od r. 134 zaczyna on nowe dzieje Hiszpanji.

Przygotowawszy należycie plan, i wziąwszy ze sobą 4000 oddanych sobie żołnierzy, oraz sztab doskonałych doradców, by przedewszystkiem zreorganizować rzymską armję hiszpańską i podnieść w niej ducha, Scipio postanowił głodem zdobyć ośrodek wolności — Numancję. Dyscyplinę w wojsku udało mu się przeprowadzić. Dokonawszy tego, rusza Scipio na wroga, jednak nie odrazu na Numancję, tylko na sąsiednie szczepy, by odciąć jej dowóz żywności. Dopiero w sierpniu 134 r., odbywszy drogę okrężną, stanął Scipio pod Numancją. Jakżeż małem w porównaniu z Kartaginą okazało mu się to miasteczko, co tyle już krwi rzymskiej kosztowało! To też słusznie, zdaniem autora, zdobycie Numancji nie należy wcale do chwalebnych czynów w historji rzymskiej.

Scipio opasał Numancję — zblokował ją (obsidio; nie szturmował jej odrazu — oppugnatio), aby odciąć jej dowóz żywności; on otoczył ją wałami (circum vallatis) z zastosowaniem całej sztuki wojennej, w czem Rzymianie byli mistrzami. Naturalnie, że Numantynowie starali się wszelkiemi siłami rozerwać pętlę, którą im Scipio na szyję założył. Lecz ten miał dość ludzi, by wypady odbijać i szańce budować. A jednak nieraz przychodziło mu bardzo ciężko i zdawało się, że już kres dziełu. Scipio przedsięwziął wszystkie środki ostrożności i zastosował całą sztukę oblężniczą, którą autor dokładnie i szczegółowo przez porównanie z oblężeniem innych miast, oraz na podstawie własnych badań archeologicznych koło Numancji opisuje. Scipio miał około 60.000 wojska, a przeciw niemu stało wszystkiego około 4.000 oblężonych! A mimoto Numancja broniła się zaciekle przez 9 miesięcy, jakkolwiek była bardzo słabo zaopatrzona w żywność, a mury miasta były tak liche, że zdaniem autora „Numancja, którą Scypio oblegał, była właściwie otwartem miastem" (s. 131). I nikt nie przyszedł z pomocą Numancji. Numantynowie szturmowali, gdyż chcieli przerwać wał Rzymian, a ci raczej się bronili. Ostatecznie próby oblężonych nie powiodły się. Straszne rzeczy działy się w mieście, a z głodu przyszło aż do kanibalizmu. Wreszcie miasto zdało się na łaskę i niełaskę zwycięzcy. Numancję Scipio zburzył i spalił, a ludność sprzedał do niewoli. Scipio był nieubłagany, a za odniesione zwycięstwo odbył triumf. Scipio okazał się w pełni brutalnym w swych czynach wojennych, a to wszystko „ist bezeichnend für das brutale Regiment der Oligarchie (młodszej)", gdyż „die alte Aristokratie hatte Capua geschont" (s. 136). Scipio jest pierwszym przedstawicielem rzym-

skiego panowania nad światem, które tak zawzięcie nawet Polybios proklamuje (I 2, 7; III 1, 4). Lecz późniejsza historja rzymska sfałszowała prawdziwe wypadki, jakie działy się w Numancji i zrzuciła winę na oblężonych. Stąd też słuszne są słowa autora (s. 136): „Die Wölfin Rom hat Hunderte von friedlichen Völkern zerrissen und ihre Annalen sind mit Blut geschrieben. Bei keinem antiken Kulturvolk tritt die Bestie im Menschen deutlicher hervor, als bei Rom. Ausser der Arena, wo zur Augenweide von Männern und Frauen Ströme von Menschenblut flossen, ist der Triumph, bei dem sich das römische Volk an den kläglichen Schauspiel gefesselter Könige und ihrer Schätze berauschte, das nationale Schauspiel der Römer und der echteste Ausdruck der römischen Volksseele — wie Olympia der hellenischen".

Numancja padła w lecie 133 r. przed Chr. po dziewięciomiesięcznem oblężeniu. Jej obszar rozdzielono pomiędzy sąsiednie gminy. Na miejscu dla pilnowania wszystkiego zostawił Scipio oddział kawalerji, a sam pojechał do Rzymu, gdzie odbył triumf, w którym szło 50 Numantynów. Byt to najnędzniejszy triumf jego, chociaż politycznie zdobycie Numancji miało dla niego bardzo wielkie znaczenie, gdyż to miasto zdobył tylko on, sam. Scipio okazał się dobrym wodzem. Zdobycie Numancji było osobistym triumfem Scipiona, to było usprawiedliwienie jego celtiberyjskiej polityki wojskowej.

Scipio w sile wieku stanął nad grobem i został w cztery lata później, po złamaniu ostatniego groźnego wroga w Hiszpanji, zamordowany. Za Scipionem poszło do grobu przekleństwo jego narodu. Ale w tem była własna jego wina (str. 138). On nie sięgnął po dyktaturę, jednak przeciwstawił się nowym reformom w Rzymie i te poszły po jego trupie. Scipio to postać tragiczna. „Nicht nur der heldenmütige Untergang der Keltiberer, auch die Erinnerung daran, dass hier einer der grössten und edelsten Männer Roms den letzten Triumph seines Lebens sah, verleiht der stillen Stätte von Numantia ewige Weihe" (s. 139). — Następnie w rozdziale np. „Numantia und Numantiner" autor dokładnie zajmuje się ludnością Numantynów, jej materjalną i duchową kulturą, życiem politycznem i społecznem, charakterem, wogóle wszystkiemi cechami, jakiemi można scharakteryzować całą ludność celtiberyjską. Duma i indolencja, oto główne charakterystyczne cechy Celtiberów (s. 150).

Słowo „Numantia" zniknęło w r. 133 przed Chr. z historji, ale pozostały inne miejscowości na wyżynie, oraz duch wolności. Trzeba było tylko małej iskierki, by wielki pożar na nowo wybuchnął. Ale dopiero w r. 99 pd. Chr. wybucha tutaj sześcioletnia wojna, którą prowadzą Rzymianie z jednakowem okrucieństwem i perfidją, jak poprzednio. Przyszedł wreszcie Sertorjusz, który w latach 80—72 stał się bohaterem Hiszpanji, aż padł zamordowany przez samych Celtiberów. Później było jeszcze kilka powstań, ale bez znaczenia. Dopiero za Augusta 26—19 pd. Chr. walczą z Rzymem już nie Celtiberowie, tylko Asturowie i Kantabrowie, dzicy mieszkańcy północnych połaci Hiszpanji. Nowa, lecz już rzymska Numancja powstaje dopiero za Augusta i z niej zachowały się do dzisiaj znaczne resztki. Ta nowa Numancja istniała do r. 409 po Chr., a zatem do przyjścia Germanów i wtedy dopiero zostaje ostatecznie

zniszczoną i opuszczoną. Tak skończyła się historja Numancji, zbladło nazwisko Celtiberów i słynnego plemienia Vacceów. Ale na ich ziemi, z Kastylji i Leonu wyrosło nowe plemię bohaterskie, któremu przyszło zjednoczyć Hiszpanję i opanować ją na długie stulecia. Krótkim rysem o pamięci Numancji w średniowieczu i w czasach nowożytnych, oraz opisem krajobrazu tego miasta obecnie, kończy autor książkę swoją. W ostatnich rozdziałach dzieła swego daje autor krótki przegląd swych badań archeologicznych nad historją Numancji i wogóle Hiszpanji.

Dzieło nadzwyczaj interesujące i ciekawe. Nie jest to jedynie historja Numancji, a zarazem i Hiszpanji. Autor umie natchnąć wszystko płomiennem uczuciem, które żywi do tych ziem, w których dziesiątki lat na badaniach spędził. Dzieło Schultena, największego badacza Hiszpanji starożytnej, jest bardzo zajmujące dlatego, że nie tracąc z oczu głównej nici przewodniej, opowiadanie swoje przeplata szeregiem dygresyj, głównie w dziedzinie starożytności wojskowych i rzymskich i obcych. Autor wzoruje się niejako na Herodocie i w czasie opowiadania daje szereg rzeczy nie związanych z samym tematem, co właśnie czyni dzieło nadzwyczaj zajmującem. Uczucie autora stoi bezapelacyjnie po stronie wolnych narodów hiszpańskich, jednak mimo wszystko stara się on być objektywnym i w stosunku do Rzymian, chociaż na każdym kroku dobitnie podkreśla perfidję i zdradę, brak wszelkich skrupułów i świętości w polityce rzymskiej względem wroga. Tutaj autor używa nieraz lapidarnych słów, jak to już wyżej widzieliśmy. Przedewszystkiem autor na każdym kroku zaznacza, że wojny hiszpańskie miały kolosalny wpływ na historję Rzymu, kosztowały mnóstwo krwi i pieniądza, oraz dały bezpośredni impuls do szeregu nadzwyczaj ważnych innowacyj w ustroju państwa rzymskiego. Np. taka ważna sprawa, jak zaczynanie początku roku od 1 stycznia od 153 r. pd. Chr., a nie od 1 marca, jak to dotychczas było, było właśnie bezpośredniem następstwem wojen Rzymian z Celtiberami w Hiszpanji (s. 36—37). I wiele podobnych rzeczy, nadzwyczaj charakterystycznych, a związanych bezpośrednio z ustrojem rzymskim, autor wydźwiga i podkreśla. I w tem to właśnie kryje się oryginalna piękność dzieła Schultena, które czyta się z niesłabnącem zainteresowaniem. NIKITA DUMKA

Gregoriana, Dwumiesięcznik, poświęcony zagadnieniom kultury religijnej i narodowej. 1936 zeszyty I—II.

W ostatnim zeszycie czasopisma Gregoriana, Ks. Szczepan Szydelski, prof. Uniwersytetu J. K., w dziale noszącym tytuł: „Polemika" (podtytuł brzmi jednak „Potęga tradycji religijnej") wyraża na str. 53—59 szereg ciekawych i głębokich myśli o zagadnieniu religijnem u Platona. Wydaje mi się rzeczą stosowną zwrócić na nie uwagę, gdyż łacno mogłyby przejść niespostrzeżone, podczas gdy pod każdym względem zasługują na wyróżnienie, a zwłaszcza filologa nie mogą pozostawić obojętnym. Streszczenie tych myśli przeplatamy naszemi uwagami, których nie chcieliśmy umieszczać dopiero na końcu.

Otóż, zgodnie z Ks. Pawlickim, przyjmuje Ks. Szydelski, że u Platona najwyższy Bóg osobisty nie odgrywa żadnej roli, gdyż na Jego miejscu jaśnieją tylko Idee nieosobiste. — Konieczne jest tu pewne zastrzeżenie. Idee Platońskie są przecież poza Bogiem, a Bóg lub bóstwo

nie jest u Platona określone jako świadomość, która je łączy. Gdy Platończyk Alkinoos, na 500 lat po śmierci Platona, przyjął, że Idee są formami rozumu boskiego, stworzył w ten sposób szkołę teologiczną nową. Bliżej prawdy jest przeto, cytowany przez Ks. Szydelskiego, Ks. Bremond, który przyjmuje, że tem bóstwem najwyższem, jakieby wynikało z pism Platona, jest Demiourgos z Timaiosa, wiekuisty Bóg, tworzący duszę świata.

Słusznie podnosi Ks. Szydelski, że Platon swoją naukę o Bogu zakrył pewną zasłoną. Może obawiał się smutnych ewentualnych następstw dla siebie, a może zdawał sobie sprawę z tego, że oddałby złą przysługę swojemu miastu, gdyby, w sposób stanowczy, wystąpił przeciw polyteizmowi. Za Siegertem, podnosi Ks. Szydelski, że Platon nie chce swoim współobywatelom zabierać starej religji, chociaż, jako filozof, w jej prawdziwość nie wierzy. Nie mogąc tworzyć nowej religji, pozostawał z szacunkiem dla starej wiary ojców, opartej na wiekowej tradycji.

Podnosi dalej Ks. Szydelski, że, ilekroć przychodziło Platonowi zetknąć się z religją, traktował jej rzeczy z należną im powagą i szacunkiem. Miał bowiem duszę szczerze religijną i głęboko odczuwał zagadnienia i tęsknoty religijne. Dla Platona, w sprawach religijnych, potęgą była tradycja. Dlatego z tak wielką czcią mówi o wyroczniach Apollina delfickiego i o obrzędach religijnych odwiecznych. Uszanował on tradycję religijną, wiekową tradycję religji helleńskiej, a chciał ją tylko oddać pod straż światłych władz państwowych, aby ustrzec te stare, czcigodne obrzędy i wyobrażenia przed tem wszystkiem, co byłoby bogów niegodne i w ich oczach mogłoby się wydać bezbożne.

Niewiele można dodać do tych cennych uwag i myśli Ks. Szydelskiego. Naszem zdaniem, na jedno tylko należałoby jeszcze zwrócić uwagę, mianowicie na to, do jakiego stopnia obaj filozofowie starożytni, i Platon i Arystoteles, zdołali przełamać ciasne koło dawnego γνῶθι σεαυτόν, by wznieść się ponad sprawy czysto ludzkie i wniknąć głębiej w poznanie psychologiczne i metafizyczne samego bytu.

Daleka jest od nas wszelka φιλονικία, dlatego nie damy się wciągnąć na teren polemiczny, na którym, może wbrew swej woli, znalazł się Ks. Prof. Szydelski. Jedno wszakże w myślach Ks. Szydelskiego pragniemy silnie podkreślić. Oto społeczeństwu naszemu, które, wpatrzone w inne ideały, obce a częściowo nawet wrogie kulturze antycznej, przywykło niezmierzone głębie myśli helleńskiej traktować jako „dziecinne szczebiotanie", dał Ks. Prof. Szydelski naukę i postawił przykład, jak należy mówić i wyrażać się, gdy idzie o starożytnych tytanów myśli, nauczycieli i genjuszy świata.

Ustęp o Platonie, nakreślony przez Ks. Prof. Szydelskiego, przypomniał mi chwile mojej młodości, kiedy to w Sorbonie paryskiej słuchałem wykładów Brochard'a. Ten wielki, a jakże nieszczęśliwy (pozbawiony wzroku), mistrz filozofji starożytnej, jakim był Victor Brochard, potrafił, mówiąc o Platonie, wydobyć z siebie tony natchnionego uczucia, któremi porywał tłumy swoich słuchaczy i przemieniał salę Sorbony w jakąś świątynię religijnej myśli i religijnego obrzędu.

K. JARECKI

André Labhardt, *Contributions à la critique et à l'xplication des Gloses de Reichenau*, Neuchâtel 1936. (Robert Noske, Borna - Leipzig) str. IX—107 in 8°.

Od r. 1912, głośna poprzednio (głównie przez polemikę między Józefem Stalzer'em a Wendelinem Foerster'em) sprawa Gloss z Reichenau ucichła. Jeszcze w roku 1913, pojawiła się w Rozprawach czeskiej Akademji Umiejętności w Pradze (t. XXII) cenna praca *Historja i stan obecny badań nad Glossami z Reichenau* p. Karola Titz'a, obecnie prof. filologji romańskiej na Uniwersytecie Karola w Pradze, a potem... nic, aż po dni dzisiejsze, za wyjątkiem jednego paragrafu (§. 55 na p. 221 n.), który poświęcił glossom z Reichenau G. Goetz w C. G. L. I. 1923. Milczenie to przerywa obecnie wymieniona w nagłówku publikacja p. André Labhardt'a. Praca ta, która jest tezą doktorską, przedstawioną uniwersytetowi w Neuchâtel (Szwajcarja), wyszła ze szkoły prof. Maxa Niedermann'a i wykazuje wszystkie zalety doskonałej metody filologicznej, którą przedstawia prof. M. Niedermann, a którą od swego mistrza przejęli jego uczniowie.

Na wstępie (p. 1—9) i w części pierwszej (p. 10—41), odtwarza autor historję Gloss z Reichenau. Należy wyrazić żal, że autor nie zna wymienionej przez nas poprzednio pracy prof. Titz'a, który, w sposób magistralny (a. a. O. — p. 5—30) ujmuje ten sam temat. — Jak wiadomo, opactwo benedyktyńskie Reichenau, z którego pochodzi omawiany glossarjusz, założone zostało w r. 724 na wyspie jeziora Konstancji, *Bodensee*. Tu pozwolimy sobie zwrócić uwagę na to, że ciekawe szczegóły o tem opactwie i o jego mnichach, na których czele stał Pyrmin, przynosi niedawno wydana książka H. Leclercq'a, *Le petit jardin de Walahfrid Strabus*, Paris, Legrand 1933 — *Codex Augiensis*, w którym zawarte są glossy, znajduje się obecnie w Karlsruhe, na prawym brzegu Renu, gdzie nosi jeszcze ciągle dawną sygnaturę 248 (mylnie 115).

Rękopis nie jest oryginałem, jak to utrzymywał Stalzer, lecz, — jak, na podstawie szeregu szczegółów natury paleograficznej, głównie jednak na podstawie charakterystycznych błędów rękopisu, stwierdza Labhardt (p. 39), — jest kopją, i to nawet kopją co najmniej drugiego stopnia. Nie był napisany w Reichenau, choć znajdował się tam już przed rokiem 822 (cf. A. Holder, Die Reichenauer Handschriften 1906). Autor zestawia szereg faktów, których wykrycie przynosi zaszczyt jego bystrej przenikliwości, i które czynią bardzo prawdopodobnem przypuszczenie, że rękopis powstał w północnej Francji, w Corbie. (Należy tu zwrócić uwagę na cenną pracę A. Wiltmart'a, *Les manuscrits liturgiques de Corbie*, w *DAL* III 2, 1914). Dodajmy, że w Corbie opactwo Benedektynów, a więc tego samego Zakonu, którego kongregacja osiadła w Reichenau, istnieje już mniej - więcej od roku 657. Co do czasu redakcji manuskryptu, p. Labhardt, w sposób bardzo ostrożny, przyjmuje ostatni koniec VIII - go lub sam początek IX - go wieku.

W tej pierwszej części pracy autora, na podniesienie zasługuje jeszcze cenna lista (p. 12—23) szczegółów paleograficznych, które autor ustalił na podstawie własnych badań nad rękopisem, dokonanych, tak w Karlsruhe, jak i następnie w Monachjum, gdzie rękopis oddano do jego dyspozycji; dalej zestawienie i wyjaśnienie głównych błędów rękopisu

pisu (p. 28—41), przyczem bardzo trafnie tłómaczy autor istnienie miejsc wolnych w rękopisie, przeznaczonych na przyjęcie ewentualnych późniejszych uzupełnień. W jednych wypadkach — mówi p. Labhardt — kompilator nie znajdował w swem źródle wyjaśnienia, którego szukał i pozostawiał wówczas w manuskrypcie wolne miejsce na nie; w innych wypadkach miał przed sobą egzemplarz uszkodzony, w którym nie wszystko było czytelne; w innych wreszcie, mając w swem źródle dwa wyrażenia, z których obu nie rozumiał, wyobraził sobie, że tworzyły one pierwotnie dwa różne lemmata, pozbawione interpretamentów, i ten właśnie stan rzeczy, jego zdaniem pierwotny, odtworzył, wprowadzając miejsca puste.

Najciekawsza, II-a część pracy autora, zaczyna się od p. 42. Już Heraeus w r. 1912, ustalił związek, który istnieje między glossami z Reichenau, a glossarjuszami dawniejszemi. W tym kierunku poszły badania autora, który zużytkował nietylko znane *Corp. Gloss. Lat.* Goetz'a (1923) i *Gloss. Lat.* Lindsay'a (1926), ale także niewydane dotąd w całości glossarjusze, jak zwłaszcza *Abavus major*, z *cod. Monacensis latinus* 14252. Wynik tych badań jest prawdziwą rewelacją. Okazało się, że, na 3152 gloss, które zawiera glossarjusz biblijny, zgórą 700 zostało przejętych z *Abavus major* i to miejscami do tego stopnia dosłownie, że np. glossy, odnoszące się do drugiej księgi Machabeuszów, tworzą jakgdyby nowy *Abavus major*, z tą tylko różnicą, że jest on ułożony nie porządkiem alfabetycznym, ale porządkiem tekstu Vulgaty. Pewne drobne modyfikacje, które przeprowadził glossator, są niezwykle ciekawe i charakterystyczne ze stanowiska języków romańskich. I tak n. p. w miejsce *aula: domus regia* umieszcza *aula: domus regalis*, dlatego, że *regia* w jego epoce należało już do języka martwego, podczas gdy *regalis* pulsowało życiem, wydając następnie w językach romańskich: fr. *royal;* prow. *reyal*, kat. hiszp. port. *real.* (*REW*[3] pod 7166).

Jednakże *Abavus major* nie jest jedynem źródłem glossograficznem, z którego czerpał autor rękopisu. Ścisłe pokrewieństwo łączy nasz glossarjusz z glossarjuszami *Abstrusa, Abolita (Gloss. Lat.* III), a zwłaszcza z *Liber Glossarum* (= *glossarium Ansileubi; Gloss. Lat.* I.), który powstał niedługo po roku 750. Stwierdzenie tego pokrewieństwa jest wielką zasługą pracy p. Labhardt'a.

Lecz autor pracy poszedł jeszcze dalej i wykrył również źródła literackie glossarjusza, uzupełniając w ten sposób i ustalając badania, które przeprowadził swego czasu Stalzer. Okazuje się, że kompilator glossarjusza korzystał z *Origines* Izydora z Sewilli (p. 62—66), tak bezpośrednio, jak i za pośrednictwem *Abavus 'major;* dalej czerpał jeszcze swe wiadomości z Instructiones św. Eucherius'a, biskupa Lyonu, który żył w wieku V. (ed. Wotke w *Corpus Vindobonense* XXXI) i z dzieł św. Hieronima, przyczem znów *Abavus major* odegrał w niektórych wypadkach rolę pośrednika. Wreszcie do źródeł glossarjusza należy zaliczyć także Księgi Święte, przyczem — jak to ustalił p. Labhardt, — kompilator zużytkował także *variae lectiones*, które znalazł w pewnych rękopisach, a które uważał widocznie za glossy marginesowe lub międzylinjowe.

Dawny spór, z powodu którego tyle krwi (przepraszam: atramentu) dotąd się polało, mianowicie o to, czy glossy z Reichenau są łacińskie czy też romańskie, rozstrzygnął p. Labhardt w sposób niezwykle trafny i godzący obie poważnione strony: „Nie sądzę, — mówi autor by glossator przedsięwziął stworzenie tego zbioru z wyraźnym zamiarem, by utworzyć z niego glossarjusz romański". Stosunek w nim gloss romańskich do gloss czysto łacińskich da się wyrazić przez proporcję 1 : 4. Zamiarem kompilatora było najwidoczniej ułożenie glossarjusza, w którym lemmata, zaczerpnięte z tekstu łacińskiego Biblji, byłyby wyjaśnione przez inne określenia łacińskie, których wzoru dostarczyły mu już istniejące zbiory. Jednakże stadjum ewolucji, do którego doszedł w tej epoce język łaciński, jak również stopień kultury u tych, dla których było przeznaczone dzieło, spowodowały, że, w wypadkach, w których objaśnienia, znalezione w źródłach, wydawały mu się zbyt trudne, kompilator użył objaśnień innych, zapożyczonych z języka, którym mówiono dokoła niego. To są właśnie te glossy romańskie, które dziś przedstawiają główny interes całego zbioru.

To stanowisko, jakże słuszne, p. Labhardt'a daje zarazem doskonałą odpowiedź na błędne poglądy Józefa Stalzer'a, który, znajdując w rękopisie same wyrazy napozór łacińskie, nie potrafił zdać sobie sprawy z tego, że są to już wyrazy romańskie.

Gloss romańskich autor nie wyodrębnia z całości, ani nie bada szczegółowiej ich pochodzenia, (jak wszystko wskazuje, starofrancuskiego). Pod tym względem daleko dalej poszedł prof. K. Titz w wymienionej na wstępie pracy, który te zagadnienia, niezwykle ważne dla każdego romanisty, poddał najbardziej szczegółowemu rozpatrzeniu.

Ostatnią część pracy p. Labhardt'a tworzą noty krytyczne i próby wyjaśnienia niektórych gloss. Jest to prawdziwie mozaikowa robota, dokonana z niezwykłą starannością i subtelnością. Obejmuje ona zgórą 20 drobnych przyczynków filologicznych, niezwykle cennych, do zbadania glossarjusza z Reichenau. Cała praca stawia młodego uczonego szwajcarskiego w rzędzie poważnych pracowników na niwie badań nad językiem łacińskiem, w jego najpóźniejszym i najciekawszym okresie rozwoju Dedykowana prof. Maxowi Niedermann'owi, głosi równocześnie sławę tego cichego, a jakże zasłużonego, mistrza z uniwersytetu w Neuchâtel.

K. JARECKI.

Książki i odbitki, nadesłane Redakcji.

1. Mario Atillo Levi: La politica imperiale di Roma. II Edizione, Torino - Milano - Padova - Firenze - Roma - Napoli. 300 str., 14 tabl.

2. Konrad Bilz: Die Politik des P. Cornelius Scipio Aemilianus. (Würzb. Studien zur Altertumswiss. VII Heft), Stuttgart 1936.

3. Investigaciones Lingüisticas. Tomo III. Nums. 5 g 6, Septiembrie-Diciembrie 1935.

KRONIKA

DO PT. AUTORÓW ARTYKUŁÓW, UMIESZCZONYCH W XXXIV TOMIE „EOS".

(1932/3), poświęconym Prof. Dr. Leonowi Sternbachowi.

Wydział Zarządu Gł. PTF podaje do wiadomości, że po umowie z Drukarnią Naukową umorzył w całości należytość, przypadającą do zapłacenia PT. Autorom.

Tezy filologicznej konferencji rejonowej.

We Lwowie odbyła się dnia 20 i 21 kwietnia konferencja rejonowa nauczycieli języka łacińskiego w Ognisku metodycznem przy gimnazjum III z następującym programem:

W poniedziałek 20 kwietnia odbyły się lekcje przykładowe w prywatnem gimnazjum SS. Notre-dame w kl. I prof. Żlaba i w państwowem gimnazjum VI w kl. III prof. dr. Rudkowskiego. W lokalu Ogniska odbyły się dwa referaty na temat „Nauczanie słówek", jeden wygłoszony przez dr. Barbaszową, drugi przez dr. Schächterównę. Popołudniu kierownik Ogniska, prof. Golias wyświetlił i omówił stronę ilustracyjną „Najtańszej pomocy naukowej do nauki kultury Greków i Rzymian: A. Carlier, Scènes de la vie grecque et romaine (50 kart 9×14 w cenie zł. 5.60, Paryż 1935)", a komentarz do ilustracyj we własnym przekładzie omówił dyr. dr. A. Bednarowski. Następnego dnia odbyła się dyskusja nad lekcjami i referatami, a prof. A. Skoczylas wygłosił sprawozdanie z artykułów: G. Boescha, „Vom Werte des Uebersetzens ins Lateinische" i O. Hoffmanna „Die Ziele des lateinischen und griechischen Sprachunterrichts".

Po dyskusji przyjęto następujące tezy w sprawie nauczania słówek:

I. Nauczanie słówek języka łacińskiego odbywać się powinno metodą pośrednią, w miarę możności aperceptywną t. j. przez asocjację wzmocnioną:
   a) domysłem na podstawie kontekstu,
   b) pomocą etymologiczną,
   c) porównaniem z językiem polskim i innemi znanemi językami.

II. Nauczanie słówek i zwrotów zawierać powinno następujące momenty:
   a) przy pierwszem zetknięciu się z nieznanem słówkiem, zawsze w tekście łacińskim, powinno nastąpić ujęcie i zrozumienie treści słówka, w klasie, na podstawie wyjaśnienia nauczyciela względnie pomocy słowniczka, jeśli zawiodą domysł, etymologja lub porównanie,
   b) pierwsze pamięciowe przyswojenie zrozumiałego słówka czy zwro-

tu odbywać się winno częściowo w klasie, częściowo w domu:
w klasie 1. przez zastosowanie go w przekładzie, w miarę możności kilkakrotnie powtórzonym,
2. przez zanotowanie — na stopniu niższym w formie izolowanej, ewentualnie w zwrocie — na stopniu wyższym przeważnie w zwrocie,
w domu 1. od klasy II począwszy przez zanotowanie,
2. przez opanowanie asocjacyjne wyrazów i zwrotów, zawsze po przetłumaczeniu zadanej lekcji, o czem winien pouczyć młodzież nauczyciel.

c) egzekutywa zadanej lekcji (drugi moment przyswojenia) odbywa się w klasie przez stosowanie poznanych słów i zwrotów w tłumaczeniu łacińsko-polskiem, polsko-łacińskiem, rozmówkach, memorowaniu ciekawych lub wartościowych zdań itd.

d) powtórka (trzeci moment przyswojenia) po upływie pewnego czasu odbywa się częściowo w domu, częściowo w klasie; w domu w formie zadanej pracy domowej, która na niższym stopniu polega na zestawieniu wyrazów w grupach rzeczowych, na wyższym także na zestawieniu wyrazów w grupach o wspólnej podstawie etymologicznej; w klasie przez ćwiczenia językowe, oparte na powtórzonych słówkach lub przez lekturę przerobionych już ustępów.

POLEMIKA

Poniewolnie muszę szukać dla poniższych wywodów gościny na łamach „Eos" zamiast „Przeglądu Klasycznego", dokąd je pierwotnie skierowałem. Redaktor bowiem tego pisma nie chciał ich umieścić jako „zażaleń", podczas gdy są one tylko sprostowaniem, jakkolwiek nie mają formalnych jego cech (Nieprawdą jest, jakoby... natomiast prawdą jest... itd.). Tej formy nie zamyślam wprowadzać w sprawach naukowych i dlatego tutaj podaję dosłowny tekst „zażaleń".

Wiem dobrze i nic nie mam przeciw temu, że autor po wydrukowaniu swej pracy podlega krytyce nieograniczonej, a więc nawet odsądzeniu od wszelkiej wartości i zasługi, ale pozostają mu przynajmniej dwa prawa: własności i rejestracji bibljograficznej.

Zaczynając od bibljografji, przyznać muszę, że nie mogłem dociec powodu, dla którego prof. Ganszyniec w swym wykazie p. t. „Bibljografja horatiańska" (Przegląd Klas. 1935, z. 5—6) nie cytuje przy żadnym polskim tłumaczu mojej rozprawy o polskich przekładach Horacego, choć skrupulatnie podaje odnośniki do własnego szkicu o Horacym w Polsce. Początkowo rozumowałem, że skoro moja rozprawa wyszła w książce, która nie dotrze pod strzechy, a natomiast podwójny zeszyt „Przeglądu Klas.", przynajmniej w pierwszych zamysłach redaktora, miał to przeznaczenie, to słuszne jest takie pominięcie, ale zobaczywszy przy Petrycym i Libickim zacytowane moje dwie szczegółowe o nich rozprawki (z nich jedną po łacinie), porzuciłem przekonanie o „podstrzechowem" przeznaczeniu „Bibljografji horatiańskiej".

Przyjrzałem się jej bliżej i spostrzegłem, że wprawdzie nie wy-

mienia ona wszystkich tłumaczy polskich, uwzględnionych w mojej rozprawie, ale ani jednego nie dodaje, że krótko mówiąc, w 90% „zgadza się" z moją rozprawą. W tych zaś 10%, w których się *nie* zgadza, lwią część stanowią wypisy obszerniejsze niż u mnie z przedmów tłumaczy, a nawet z listu prywatnego p. Wieniewskiej, inne zaś należą przeważnie do samodzielnych pomyłek prof. Ganszyńca, za które nie odpowiadam.

Jeżeli więc na str. 616 figuruje Marc. Tad. Matuszewicz jako tłumacz, którego przekład nie ukazał się drukiem, za to ponosi odpowiedzialność tylko prof. Ganszyniec. Ja w mojej rozprawie zakwestjonowałem (str. 88) istnienie przekładu listów przez Marcina Matuszewicza, natomiast Marc. Tad. Matuszewicza jako jednej osoby nie znam, lecz 2 Matuszewiczów: Marcina i Tadeusza. Również nie ja odkryłem rzekomy druk przekładu Satyr przez Bonaw. Szabrańskiego w Ujeździe pod Piotrkowem, skoro (p. str. 130) Szabrański umarł w Ujeździe a przekład miał być drukowany w Piotrkowie. Tak samo Teodor Szostakowski nie jest dla mnie rymotwórcą z początku XIX w., gdyż znam jedynie T a d e u s z a Szostakowskiego (str. 144). Wreszcie rozprawa prof. Sajdaka nie jest napisana po francusku lecz po polsku (p. str. 191 mojej rozprawy).

Natomiast może przesadnie poczytuję sobie za zasługę wpływ na sprostowanie imienia Kaliszewskiego (Klina), który na str. 463 „Przegl. Klas." jest Gaudentym, ale w Bibljografji na str. 639, zgodnie z rzeczywistością, Juljanem. Przy tej sposobności, jeżeli czytelnik tych uwag zechce sprostować imię na str. 463, doda zapewne i datę śmierci Kaliszewskiego t. j. r. 1909, podaną w mojej rozprawie na str. 169.

Wdzięcznym powinienbym być za zestawienie przekładów polskich według ksiąg i pieśni Horacego, (którego nie mogłem dać w mej rozprawie z braku miejsca), gdyby wymieniono źródło, na podstawie którego zestawienie zrobiono i gdyby było ono nieco staranniejsze i dokładniejsze. Jeżeli bowiem przekłady Kalnassy'ego uwzględniono z zacytowaniem mojej rozprawy, to można było to samo zrobić z tłumaczeniami c. II 8 i ep. 15 przez A. Wiśniewskiego, wydrukowanemi w mojej rozprawie na str. 193—4, nie twierdząc, że są one jeszcze w rękopisie, a przy tej sposobności można było sprostować także błąd drukarski, który wkradł się na str. 164 mojej rozprawy, a który każdy uważny czytelnik zdołałby poprawić. Idzie mianowicie o to, że przy przekładach Z. Węclewskiego zamiast c. I 20 wydrukowano c. II 20. Otóż w kontekście jest mowa o metrum safickiem oryginału, którego nie da się odnieść do c. II 20, chyba przypuszczając, że autor rozprawy nie wie, co to jest metrum, lub Horacego nie miał w ręku. Tymczasem w zestawieniu prof. Ganszyńca figuruje spokojnie przekład Węclewskiego pod c. II 20 zamiast I 20. Świadczy to o jego wielkiem zaufaniu do moich danych, w tym wypadku niestety niezasłużonem, do czego się przyznaję.

Tak załatwiwszy sprawę rejestracji i poniekąd własności, przechodzę do pokrewnej nieco kwestji. Nie żądałem i nie żądam żadnego uznania ani obszernego omówienia w „Przeglądzie Klasycznym" mej rozprawy, ale zdaje mi się, że mam prawo dowiedzieć się, czem jest ona według redaktora „Przegl. Klas.". Na str. 668 jest „artykułem par excellence

jubileuszowym", na str. 616 „obszernym komentarzem", na str. 718 „szczegółowym i bogato udokumentowanym komentarzem" do szkicu prof. Ganszyńca. Czyżby się nie dało wreszcie tego ustalić?

Sądzę, że artykułem nie jest rzecz, licząca 182 str., ani też komentarzem choćby obszernym nie godzi się nazwać rozprawy, która nietylko daje 3 razy więcej nazwisk tłumaczy niż szkic, nie mówiąc nic już o ilości treści, lecz także w kilku miejscach poprawia rażące błędy szkicu, a nigdzie nie rozprowadza myśli szkicu. Zresztą równie dobrze byłaby ona komentarzem do szkicu Pawła Popiela i in., a jest przedewszystkiem do polskich przekładów Horacego. Czy staram się „przekonać czytelnika, że Horacy jest wieszczem narodowości polskiej", zechce czytelnik sam rozstrzygnąć po przeczytaniu mej rozprawy, w której dowiodłem, jak mi się zdaje, że był poetą ulubionym w Polsce, a to znaczy chyba co innego niż „wieszcz narodowości". Nawiasowo dodam, że przed 3 laty był i prof. Ganszyniec innego przekonania, skoro bez żadnego zastrzeżenia przytoczył zdanie z mojej rozprawy o Petrycym, dotyczące Horacego, jako wychowawcy dusz polskich (Ecce poeta str. 174). Ale wtedy też na moją długoletnią pracę nad Horacym w Polsce zapatrywał się inaczej, gdy zastrzegłszy się, że szkic jego będzie ramowy tylko, pisał: „Dziejów Horacego w Polsce spodziewamy się zresztą od W. Ogrodzińskiego", (tamże). W 3 latach jednak zmienił się stosunek prof. Ganszyńca do mnie i dlatego zapewne wolał mówić o „artykule jubileuszowym" niż o dokonanej częściowo pracy, o której jeszcze chyba pamięta, że trwa od lat kilkunastu i potrwa jeszcze kilka, aby wyczerpująco objąć wpływy Horacego na poetów polskich, jego znajomość w życiu, szkole, nauce polskiej itp.

Do czytelnika także po rozstrzygnięcie zwracam p. Idę Wieniewską, która na str. 652 skarży się, jakobym jej zamiast krytyki wyciął reprymendę, opierając się na dowolnych wyrywkach zamiast przykładów. W tym wypadku wyrywki są przykładem i to wcale dowodowym. Nie sięgam po oręż p. Wieniewskiej i nie powołam się na świadectwo żadnej powagi za mną czy przeciw mnie, poproszę tylko czytelnika o niedługą, choć niełatwą próbę. W tym samym z. 5—6 „Przeglądu Klas." jest kilkanaście nowych przekładów i przeróbek z Horacego p. Wieniewskiej. Cóż ma zrobić łaskawy czytelnik? Otóż niech najpierw przeczyta te utwory Horacego w oryginale łacińskim, a potem w przetworzeniu p. Wieniewskiej, następnie zaś w dowolnym już porządku uwagi na str. 186 mojej rozprawy i odpowiedź p. Wieniewskiej na str. 652 „Przegl. Klas.". O więcej nie proszę.

Sprawą p. Wieniewskiej zająłem się tylko dlatego, że prof. Ganszyniec włączył ją do „Bibljografji horatiańskiej", aby urobić przekonanie niekorzystne o mojej dokładności. Nie przeszkadzało mu to korzystać z mojej rozprawy obficie, a czasem bezkrytycznie, stale niemal zatobez powoływania się na nią, chociaż taka praktyka w bibljografji uchodzi za wyjątkową.

W związku z innemi sposobami prof. Ganszyńca we wspomnianych zeszytach „Przeglądu Klas." upoważnia to każdego do ostrzeżenia najpierw łagodnego, horacjańskiego: Solve equum! aby nie trzeba było ostrzejszego: Vende equum! WINCENTY OGRODZIŃSKI.